

Институт за новију историју Србије
Библиотека „Студије и монографије“

Књига бр. 40

Издавач

Институт за новију историју Србије

За издавача

Др Момчило Митровић

Редакција

Др Гордана Кривокапић-Јовић, одговорни уредник

Др Олга Манојловић-Пинтар

Др Мирослав Перишић

Др Мира Радојевић

Др Вера Гудац-Додић

Др Драган Богетић

Рецензенти

Др Латинка Перовић

Др Момчило Митровић

ISBN 978-86-7005-056-3

Штампање књиге помогло је Министарство науке Републике Србије

МИЛОШ МОСКОВЉЕВИЋ

У ВЕЛИКОЈ РУСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ
дневничке белешке

Приредио
Др Момчило Исић

ИНИС, 2007.

**СВЕДОК ОКТОБРА –
МИЛОШ МОСКОВЉЕВИЋ**

Уводне напомене

Октобарска револуција у Русији је, несумњиво, један од најзначајнијих догађаја у новијој светској историји, због чега је била предмет истраживања научника широм света. Њоме се поготово бавила историографија у социјалистичкој Југославији, која је своје извориште највећим делом имала управо у Октобарској револуцији. Посебна пажња је посвећивана истраживању учешћа Југословена у овом „светскоисторијском“ догађају. Уз бројне расправе, студије и чланке, објављен је 1976. године зборник докумената *Учешће Југословена у октобарској револуцији и грађанском рату у СССР-у 1917–1921*, а годину дана касније и зборник сећања Југословена учесника Октобарске револуције и грађанског рата у Русији 1917–1921, под називом: *Југословени у октобарској револуцији*.

На 90-годишњицу Револуције, у прилици смо да стручној и научној јавности, али и најширем кругу читалаца представимо оригиналне дневничке белешке Милоша Московљевића, са лица места, из Петрограда, које представљају део рукописа његовог дневника који се чува у Архиву Српске академије наука и уметности.

Одушевљен што му се пружио прилика да буде очевидац тако значајног догађаја, Московљевић је у свом дневнику 9. септембра записао: „Колико сам као ђак, читајући Велику француску револуцију жалио што нисам био савременик тих славних дана, а нисам ни помишљао да ћу живети и радити усред још већих догађаја, да ћу бити непосредни очевидац стварања новог света, на новим принципима. Кад је у марту избила револуција ја сам страшно зажелио да се нађем у

њој, па ето ми се жеља испунила. Нисам, истина, био присутан оним првим славним данима јефтиног успеха, данима обећања и рушења свега старог, али сам стигао да пратим и посматрам развој револуције у најкритичнијем њеном моменту, у њеном апогеју, који ће она постићи баш кроз два дана.“¹

Мада није био учесник, Московљевић је, као веома информисан интелектуалац, оставио исцрпне белешке о револуционарним догађајима, често обогаћене сопственим предвиђањима, промишљањима и закључцима, које, истина, пракса није увек потврђивала. Слика Петрограда, па и целе Русије, у овим судбоносним тренуцима, неретко је у Московљевићевим белешкама толико упечатљива, колорна, да читалац не може остати равнодушан, без обзира на политичко опредељење. Она је, заправо, својеврсно „фотографско“ сведочанство, али, истовремено, и многодимензионално, употпуњено „душом“, понекад и емоционално обојено. Он, на пример, 20. (7) фебруара 1918. године бележи: „Большевици су кукавички завршили своју улогу: после одигране комедије пре неколико дана у Бресту, после декламавања о светом социјалистичком рату, чим је аустро-немачка војска предузела офанзиву на целом фронту, они су збацили са себе образину и показали се у правој боји издајника и кукавица. Синоћ је послат телеграм у Берлин, којим комесари изјављују да су готови да потпишу немачке услове мира, 'без одлагања'. Срамно, Ужасно! Руска револуција може спасити своју част бар у неколико, ако су большевичке вође немачки агенти, а руски је народ само по својој лаковерности слепо пошао за њима. Али ако је до сад и ишао за њима, сад треба да се освети, да их напусти и херојски умре бранећи своју слободу. Једино је још нада да ће се код большевика направити расцеп, да неће одобрити корак комесара, који нису претходно питали Ц. М. К., већ су се само саветовали са партијским центарлама большевика и левих есера, где је преовладало мишљење да се потпише мир, због чисто партијских разлога: у случају рата ојачали би се 'оборанчески' елементи на штету большевика. Тако је дакле руска револуција кукавички капитулирала, банкротирала, али то не значи да ће Немци сад пристати на мир, јер је из Берлина одговор да се написмено пошаљу у Двинск захтеви.

¹ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиф. 14.745, 9. септембар 1917. године

Немцима је сад задатак ни накакав отпор на самој одбрамбеној линији; они ће сад ићи све даље и даље у дубину. Двинск је већ пао у њихове руке са богатим пленом, а Минск, Полоук и Витебск скоро ће пасти; на југу украјинске трупе са аустро-немачким такође надиру. И о свима тим ужасима владини листови ни речи не помињу, напротив у 'Известију' напада се украјинска Рада за издајнички сепаратни мир и вели се да большевики неће никад закључити сепаратног мира, већ ће се борити са најездом немачких империјалиста. А у истом броју доноси се телеграм народних комесара којим понизно нуде да потпишу мир. Кад је требало организовати црвене одреде за борбу на унутрашњем фронту, на којем се без велике опасности могло плљачкати до миле воље, они су дрекали на сва уста, а сад кукавички ћуте, јер знају да их корумпиране масе неће послушати па поћи да гину за узвишене идеале, већ ће се напротив окренути од њих: и онда је њихову царству одзвонило.²

Два дана касније, када је немачко надирање према Петрограду изгледало незаустављиво, Московљевић закључује да се револуционари морају обратити за помоћ „грабљивим савезницима“, изузев „ако нису немачки плаћеници, који играју комедију са немачким 'светим ратом'“. Наглашавајући да су револуционарне власти објавиле општу мобилизацију радничких маса, ради заштите „социјалистичке отаџбине“, и да *Известија* доноси чак уводни чланак под насловом „Отаџбина у опасности“, Московљевић запажа: „Полако, полако, па ће они чинити и говорити све оно против чега су раније устајали“, да би о распложењу народа, и њиховим различитим интересима и ставовима, записао: „Буржоазија се радује, и не критикује то, што ће Немци доћи у Петроград и ослободити их большевичког режима, а нарочито укинути разне декрете, уперене против њене кесе. Моја газдарица на пример, распитује се да ли су заузели сву леву страну Двине, јер тамо има мало имање, које су јој одузели, а Немци ће јој вратити. А радници и војници по улицама сад проповедају патриотизам и позивају све на одбрану револуције. Грађани слушају и одобравају, али додају да је то сад доцкан, да је тако требало говорити и радити раније. Главно је да се сад врши вели-

² Исто, 20. фебруар 1918. године.

ки преокрет у расположењу, да се патриотизам, макар и бољшевички, јавља, а после ће већ све добро ићи.“³

Страхујући од могућег скорог немачког освајања Петрограда, и сумњајући у поштене намере руководства Револуције, Московљевић је 25. фебруара 1918. године записао: „Овога дана још попуњавам дневник, овде, у слободном Петрограду, а сутра ћу можда то чинити и у бегству испред Немаца, или под њиховом влашћу. Јер јутрос су освануле излепљене објаве да је Псков пао а пошто Немци иду железницом, то они за 8 сати могу бити у Петрограду и још ноћас можемо прећи под заштиту Виљемових генерала. Страшно! И од целе те црвене, револуционарне Русије нико се не нађе бар да поквари пругу, ако неће да се бије! Апсолутно ту нису чиста посла! Лењин бар отворено вели да се не могу бити, јер познаје масу и средства, али зато се Троцки и Радек ребре и размећу неком ратоборношћу. Да није то да заварају траг и створе још већу пометњу и повод за немачко надирање? Јер у данашњим прогласима и поред све опасности која непосредно од Немаца прети Русији и револуцији, они ништа не нападају Немачку, већ све бунцају о некој завери светске буржоазије и објашњавају да немачки 'калединци' и 'белогардејци' надире под руковођењем савезне и светске буржоазије! Просто хоће сву кривицу и сву мржњу руског народа за нечувену несрећу која се сваљује на њега да баце на савезнике, јер би тобож без њих немачка престала надирати, јер су примљени њени услови.“⁴

Да би ово својеврсно сведочење заузело одговарајуће место међу историјским изворима о догађају који је уздрмао читав светски поредак, и на њега битно утицао више од седам деценија, неопходно је да ближе упознамо личност самог Милоша Московљевића.

³ Исто, 22. фебруар 1918. године.

⁴ Исто, 25. фебруар 1918. године.

Живот и политика

Милош Московљевић је рођен у Варни код Шапца 22. октобра (4. новембра) 1884. године, у задружној земљорадничкој породици, од оца Стевана и мајке Стамене - Драге, рођене Марић.⁵ Основну школу завршио је у Варни (1892–1896). Показујући жељу за књигом и „науком“, а захваљујући томе што је задруга већ школовала његовог брата од стрица Светозара, Милош је наставио школовање у гимназији у Шапцу, а затим у Београду. Вођен хуманим побудама, имао је жељу да студира медицину. Међутим, како тада у Београду није било медицинског факултета, већ је требало ићи у Беч, породична задруга, ради унутрашњег мира и јединства, настојала је да његово школовање не кошта више него Светозарево, па је и он морао 1904. године да се определи за студирање у Београду, на Великој школи, касније Филозофском факултету. Одлучио се за славистику код професора Александра Белића.⁶ Исто као што је био одличан гимназијалац, Милош Московљевић је био и одличан студент. Студије српског језика и књижевности и руског језика окончао је 1908. године, и већ је 9. октобра исте године, указом министра просвете Љубе Давидовића, постављен за суплента гимназије у Нишу.

Немајући довољно својих ђака способних да му помогну у раду, Александар Белић је од Министарства просвете, убрзо, тражио да Московљевића премести у Београд.

С тим у вези, указом министра просвете, акт 16.431, од 19. септембра 1909. године, Милош Московљевић је постављен за суплента Треће београдске (мушке) гимназије, обављајући и функцију Белићевог асистента. Али пошто као асистент није имао плату, а сам Белић није желео да га задржи на факултету, он је место „неплаћеног“ аси-

⁵ Добрило Аранитовић, *Био-библиографија Милоша С. Московљевића*, рукопис, стр. 1.

⁶ Александар Белић (1876–1960) је студирао на историјско-филолошком одсеку Велике школе. Студије словенске филологије и лингвистике продужио је на Одеском и Московском универзитету, а након постављења за доцента Велике школе 1899. године, ради проширивања лингвистичких студија, одлази у Лајпциг, где је 1900. године и докторирао. За дописног члана САНУ изабран је 1905. године, а за редовног члана годину дана касније. Редовни професор Београдског универзитета постаје 1919. године, секретар САНУ 1923. године, а председник САНУ 1937. године. Због научног доприноса, нарочито у области лингвистике, изабран је за члана свих словенских академија наука, за почасног доктора Глазговског и Прашког универзитета, за почасног професора Московског универзитета, а био је члан и Данске краљевске академије наука.

стента напустио. Прионуо је онда на спремање професорског испита, који је код професора Белића положио 31. марта 1911. године одличним успехом, при чему је за писмени део испита дао и свој први научни рад о акцентима поцерског говора. Ни овај успех није био довољан професору Белићу да Московљевића задржи у науци. Није га послао на студије у иностранство с великом групом која је отишла у разне земље.

Ипак, захваљујући положеном професорском испиту, Милош Московљевић је указом министра просвете, ПБр. 21.896 од 7. новембра 1911. године, постављен за професора Треће београдске мушке гимназије. Убрзо му је, међутим, професор Кошутих⁷ израдио једногодишњу стипендију за усавршавање руског језика у Москви и Петрограду.

По повратку из Русије, у јесен 1912. године, и отпочињањем балканских ратова, Московљевић је учионицу заменио болницом, пошто је постао тумач у руској болници. После завршетка ратова, Московљевић се вратио својим ђацима у Трећој београдској мушкој гимназији. Крајем школске 1913/14, Српска академија наука га је послала у Дојран да испита тамошњи говор, где га је затекла и објава мобилизације 1914. године. Из Дојрана он је „одјуро“ чак у Коцељеву, на зборно место Дринске дивизије, где га је командант VI пука пуковник Туфегџић примио као добровољца, одредивши му функцију цензора, коју је обављао све до завршетка Колубарске битке, када је упућен у Дунавску дивизијску болницу у Младеновцу, где се разболео од тифуса, због чега је морао ићи на опоравак у Охрид. Након опоравка додељен је Комбинованом одреду пуковника Туфегџића, у саставу Одбране Београда, после чије пропасти је одступао са српском војском преко Албаније, све до Драча, због чега је постао и носилац *албанске споменице*. Из Драча је послан на Крф, у штаб реорганизоване Дринске дивизије, за цензора. Већ с првим њеним контингентом Московљевић је пребачен на Халкидики, као тумач у француском одреду, који је подизао дивизијски логор, да би 12. августа 1916. био пребачен на рад код српског делегата у Британској врховној команди, а од 10. септембра 1916. је био тумач у енглеској болници у Микри, болници са око 3.000 кревета и 30 лекара.

⁷ Радован Кошутих (1866–1949), слависта, професор Београдског универзитета, дописни члан Академије наука СССР-а и Словенског института у Прагу.

Од 30. децембра 1916. године Московљевић је распоређен код капетана Милана Јовичића, српског делегата при енглеској Врховној команди у Солуну, где је остао до 17. јуна 1917. године, када је разрешен и стављен на располагање Министарству војном, јер га је Председништво Владе, на предлог министра унутрашњих послова, с још петорицом, одредило за пут у Русију, у Петроград. Радећи на националној пропаганди, при српском посланству у Петрограду, и заменивши професора Белића на месту шефа Српског института, Московљевић је дочекао и Октобраску револуцију, која га је бацила чак у Сибир, где се као инспектор старао о 1.500 избеглица, које су, испред Немаца, преко Румуније избегле из крајинског округа у Русију. У Сибиру је учествовао и у стварању Привременог југословенског народног одбора, који га је, са још тројицом, и послао у већ ослобођену државу, да обавести југословенску владу о стању избеглица и заробљеника – бивших аустроугарских војника, са подручја југословенских покрајина.

Преко Хјабина, Владивостока, Шангаја, Јапана, Ванкувера, Монтереала, Њујорка и Вашингтона, Московљевић се са друговима вратио у Европу, а 19. априла 1919. године је стигао у ослобођени Београд, сада главни град знатно веће државе, новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Решењем министра просвете, ПБр. 11.354, од 16. јуна 1919. године, добио је другу периодску повишицу од 600 динара, која му се рачунала од 9. октобра 1916. године, док је рад у „својој“ гимназији почео 26. августа, и то „по један сат у 3 разреда“. Убрзо, међутим, био је изложен једној непријатности. Без икакве консултације с њим, истовремено са додељивањем треће периодске повишице, актом СНБр. 18.495, од 30. октобра 1919, Министарство просвете га је поставило за директора гимназије у Лозници, СНБр. 19.334, уз објашњење да то, у ствари, за њега треба да значи одликовање и велико поверење. Решен да спрема докторат и да се жени, Московљевић, по цену оставке на службу у Трећој београдској гимназији, није хтео да прихвати понуђено директорско место. Захваљујући својој упорности, али и извесној помоћи професора Александра Белића, као и будућег таста Симе Тројановића,⁸ уместо одласка у Лозницу, он

⁸ Сима Тројановић (1862–1935), етнограф, професор универзитета у Београду и Скопљу, оснивач Етнографског музеја у Београду, члан САНУ.

је 30. децембра 1919. године, актом СНБр. 692, поново постављен за професора Треће београдске мушке гимназије.

Упоредо са борбом за останак у Београду, Милош Московљевић је донео и још две веома важне одлуке, које су обележиле цео његов каснији живот. Средином новембра 1919. године отпочело је његово познанство са госпођицом Маром Тројановић, кћерком Симе Тројановића, које се већ 29. јануара 1920. године учврстило испитом у Вазнесенској цркви, а убрзо је, 12. фебруара 1920, крунисано свадбом. С друге стране, започело је и његово политичко ангажовање. Мада раније није припадао ниједној политичкој странци, иако је „симпатисао“ социјалисте, а верујући „да ће ново доба, инаугурисано октобарском револуцијом, бити у знаку демократије, која тражи високу грађанску свест и политичку образованост“, Милош Московљевић, сматрајући да препород земље не могу извести постојеће грађанске политичке странке, те да су социјалисти слаби, а комунисти „опасни фантасти и демагози“, приступа крајем 1919. године тек основаном Савезу земљорадника, „замишљеном не као политичка странка већ као општи сталешки, економски, социјални и културни покрет“. Предао му се „и срцем, и душом, и вољом“, и почео га, заиста, „апостолски ширити“.

Већ на првом конгресу Савеза земљорадника Московљевић је изабран у његов Главни извршни одбор, у коме је остао скоро за све време постојања Савеза. За народног посланика биран је 1920, 1923. и 1925. године, док је на изборима 1927. године „пропао“ углавном зато што је, ради спречавања раздора странке у Подрињу, уступио место носиоца окружне листе Воји Лазићу.⁹

Схватајући Савез земљорадника као својеврсну „школу за сељаке“, Московљевић је неуморно крстарио по целој држави проповедајући и објашњавајући његове идеје и програм. О једном таквом „излету“ у народ, у Бачку, почетком јуна 1922. године, он сам каже: „У недељу увече кренуо сам се возом за Нови Сад, јер је лађа отишла изјутра у 6 а не увече, као што сам се надао. Међутим, нисам знао кад иде воз из Новог Сада за Тител, а на станици нико не зна, чак ни шеф! Нечувен скандал да престоничка станица нема распореда

⁹ Није искључено да је онемогућавање његове кандидације проузроковано и из највишег врха државне власти, од самог краља Александра, због Московљевићевог супротстављања предложеном војном буџету и краљевој цивилној листи. - Др Драгољуб Јовановић, *Људи, људи..., медаљони 56 умрлих савременика*, Београд, 1973, стр. 300.

вожње за све крајеве. Као да је Војводина у другој држави! Па ме је она госпођица са станичног телефона још и наљутила, не давши ми везу са шефом јер вели: 'Има он важнијих послова него да с вама разговара'. Дошао сам у Нови Сад око 1½, али пошто воз за Тител иде тек у 7,25 отишао сам у варош те ноћио. Спавао сам врло мало. Међутим сам могао око 4 ићи возом за Стари Бечеј, али се нисам сетио да питам. У Старом Ивану сам узео кола те дошао пре 11 у Мошорин, јер је воз пошао читав сат раније. Дочекали су ме срдечно, а кола су и данас послали у Тител, а и јуче су ишли преда ме на много кола. Збор је требао бити у 8 сати због црквене славе, овако смо га одржали у 4½ пред општином. Према броју организованих ратара (око 200) и величини села није посета била обилна, због славе и вашара пред црквом, а било би их више да је добошем објављено по улицама, али је председник нешто оклевао. Ипак утисак мога говора био је одличан, нарочито је много учинило читање чланка из радикалне 'Трибуне' 'Против режима'. Сви су пажљиво слушали, нико није сметао. И пре и после збора седели смо у црквеној порти, где се вино немилице пило и добровољни прилози још галантније давали (и ја сам дао 100 динара). Чим ко да прилог, прангија пукне и звона ударе звонити. Искористио сам певање Милетићеве химне и суседство старе куће у којој се он родио, па сам напио једну здравицу Мошоринцима и одао хвалу Светозару Милетићу, што је учинило дубок утисак на све. То и факат да у свом говору нисам никога нападао лично и демагогисао нарочито се допало свима и јутрос ми кажу да су многи радикали изјавили да прилазе нама. Образовали су веће тек пре месец дана, али оно је врло активно; већ бојкотују поједине трговце и занатлије из противничког табора. Имају врло агилног и поштованог председника већа чика Уроша Деспотова, чији сам гост био. Нема синова, већ 3 кћери; богат је, добро живи; врло је трезвен и добро начитан; иако стар, немирна природа. Мошорин је он као председник уредио, тако да има 6 школа; лекара, бабицу, пошту, телеграф и телефон, тротоар. Нисам се истог дана могао вратити, нити би ме пустили, већ сам изјутра рано са чика Урошем и Миланом Таназировићем, на његовом фијакеру, дошао у Стари Иван, а одатле возом до Београда. Истим возом дошла је и Чехословачка мисија.¹⁰

¹⁰ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, 14.745, уторак, 6. јун 1922.

У родном му Подрињу скоро да није било села у које „професор“, како су га, из поштовања или подругљиво, многи звали, није долазио да држи збор, конференцију, предавање или да присуствује некој свечаности. Неретко, из завичаја се, ипак, враћао разочаран. О једном таквом случају, понетом са седнице Окружног већа у Шапцу 13. јануара 1923. године, он је два дана касније записао: „Колико је наша странка још далеко од праве организације видео сам прекјуче приликом седнице Окружног већа у Шапцу. Било је дошло свега 6 чланова Извршног одбора и имало је да се одреди дан кандидације среских носиоца листе. Поред ових дошло је још неколико кандидата, који су се сад заинтересовали странком. Жалосно је било погледати како се људи отимају о мандат, па служећи се свакојаким смицалицама, газећи статут и одлуке Главног извршног одбора. Нарочито су се у томе истицали Муцић, па на жалост и Јанко Недић, иако је члан Главног извршног одбора. Само је председник Миљковац бранио статут и енергично и вешто утишавао сукобе и довео до неког резултата. Да би исфабриковали већину за себе као носиоце ови кандидати су донели одлуку да и села која немају већа пошљу своје поверенике, могу чак само једног у име свих села! Тако ће одједном да се појаве Рађевина и Азбуковица, где има много ситних села у надмоћности над Мачвом, где су села велика. Поред тога опазио сам да су већ направљени савези. Марковић се слизао с Муцићем, па ће ићи у његов срез на кандидацију, а овај му је без сумње обећао рађевске гласове за њега као носиоца. Марковић прети да ако ја будем кандидован да ће он радити против наше листе. А Мића подмукло ради и тражи присталице па је изгледа ухватио у своје мреже и Јанка Недића, који је добио вољу да буде посланик, па му је сигурно обећао да ће за њега радити, али да овај ради за њега као носиоца. То сам опазио и по Јанковом држању још у Београду, јер је нешто хладан према мени, а сем тога он се с Мићом насамо договара без мене о дану кандидације у срезу. А кад сам им рекао да би требало одржавати зборове идуће недеље, јер имају четири празника, Јанко се изговарао да многи славе Светог Јована, а Мића је додао да и уочи славе људи иду један другом, па и на други дан славе, тако да је незгодно држати збор и на Богојављање и у Недељу! Види се да желе мене да одстране. А Мића је направио савез и са Живојином Ђукнићем из Трбосиља, који је дошао, иако није члан Окружног већа, а види се да би желео бити кандидат. За наш срез биће

кандидовање уочи Светог Саве, 26. јануара, па ће сутрадан Мића код Јанка, а одатле код Живојина, јер ће у Јадру бити кандидација 28-ог. После седнице отишао сам у Штитар и ноћио код Пајице, а јуче тек око 10 сати са Јованом Милинковићем на чезама кренуо се за Глушце, где сам после 3 сата путовања по ужасном путу стигао. Збор је већ био при крају, а било је много људи, делегата из 21 организације, само Глушчани нису дошли, сем неколико букача. Одатле смо ја и Владимир Поповић, студент, отишли у Ноћај Салашки где смо организовали Земљораднички омладински клуб. У Мачви нема много кандидата. Јанко Митрић неће да се прими, Штитарци хоће М. Терзића, а Ноћајци и Богатинци Цветка Петровића.¹¹

У Народној скупштини Московљевић је ватрено бранио интересе сељаштва. У том смислу веома је исцрпно и документовано његово учешће у расправи о пољопривредном кредиту, на скупштинској седници од 30. маја 1925. године. Истичући да у држави не само да није ништа учињено за „унапређење земљорадње“ већ готово ништа „ни за обнову земљорадње“, како би се она вратила у предратно стање, он посебно издваја три начина којим се то могло решити: путем аграрне реформе, путем накнаде ратне штете и путем пољопривредног кредита, подвлачећи да држава ништа од овога није извршила како треба.¹²

Био је Московљевић један од најоштријих критичара владине већине из редова опозиције. Због борбеног левичарског става, многи су га сматрали и за комунисту, поготово после забране Комунистичке партије. „Као нико после избацивања комуниста из парламента, он се усудио да удари на војни буџет и на краљеву цивилну листу, и то у периоду кад је Александар био свемоћан. Тиме је запечатио своју судбину у првој Југославији, све док је трајала монархија. ’Тај никад више не сме бити народни посланик!’ – тако је гласила краљева пресуда.“¹³

Московљевићево критиковање зајма, на скупштинској седници од 22. јула 1922, изазвало је чак и физичко разрачунавање, о чему сам он бележи: „Данас је био а hot day, буран какав никад до сад. Ја сам

¹¹ Исто, понедељак, 15. јануар 1923. године.

¹² Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, ванредни сазив за 1925. годину, XVI редовни састанак – 30. мај 1925. године, стр. 296.

¹³ Др Драгољуб Јовановић, *н. д.*, стр. 301.

неким случајем испао 'јунак дана'. Сва галама произашла је због зајма који је изгласан вечерас. Ја сам пре подне одржао врло оштар говор за време којег неколико пута умало није дошло до туче. Кад сам ја завршио почео је Љуба Јовановић¹⁴ 'гусларски' да брани зајам и ја сам му 2-3 пут упао у реч, на шта су се демократи разгоропадили, нарочито И. Шуменковић, који ми је после малог објашњења добацио: 'Море то су вуцибатинска посла што ви радите!' На то сам ја подвикнуо: 'А ви сте разбојничка банда!' Тада су сви демократи разјарени скочили, а Маговчевић је викнуо: 'Шта си казао, понови!' И ја сам поновио. Видећи ме скоро самог (били су још само Васиљ Поповић¹⁵ и Драг. Јањић, а Видаковић је одмах побегао), они су полетели на мене и нека мангупчина Вулетић ме је ударио по лицу, те су ми спале наочари, али сам успео да га два пут ударим. Крста Марковић је потегао столицу на мене, а с друге стране испао је Маговчевић па ме је ударио, на што сам му и ја ударцем одговорио. Наш Јањић потегао је столицу, али су му је стенографи истргли. Наш клуб је поднео захтев да се демократски батинаши искључе са 10 седница, а они су предложили да се само ја искључим са 15 седница. На крају седнице је изабран нарочит одбор да извиди ову ствар.¹⁶

Предано штитећи интересе сељаштва и пропагирајући идеје Савеза земљорадника, Московљевић је искрено веровао да овај покрет може да се омасови и много да напредује, поготово кад је забрањена КПЈ, и Савез једини остао на крајњој левици.

Што до тога није дошло, Московљевић, између осталог, окривљује и Михаила Аврамовића,¹⁷ јер је, иако веома популаран у народу, био без смисла за вођство, због чега је пао под „злокобан“ утицај

¹⁴ Љубомир Јовановић (1865–1928), историчар и политичар, професор Велике школе и Универзитета у Београду, члан САНУ. Припадао је Народној радикалној странци. Био је министар унутрашњих послова Србије 1909–10. и у време Првог светског рата, а од 1923. године председник Народне скупштине.

¹⁵ Васиљ Поповић (1887–1941), један је од најистакнутијих српских историчара између два светска рата, професор Универзитета у Београду. Нарочито се бавио правцима и школама у савременој светској историографији, као и изучавањем историје народа југоисточне Европе, посебно Срба.

¹⁶ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиг. 14.745, субота, 22. јул 1922. године.

¹⁷ Михаил Аврамовић (1864–1945), оснивач српског земљорадничког задругарства на начелима Рајфазена. До 1926. године био је управник Савеза српских земљорадничких задруга, а једно време био је професор на Пољопривредном факултету у Београду. Оснивач је странке Савеза земљорадника 1919. године.

свога шурака Милана Комадинића, „који је био радикалски шпијун с бољшевичким демагошким способностима“,¹⁸ са задатком да паралише ширење комуниста, па и јачање и учвршћење Савеза земљорадника међу сељаштвом, чега су се радикали, као странка са главним бирачким телом на селу, нарочито плашили.

У страху да Савез земљорадника не постане републикански, након забране комуниста, Московљевић подвлачи да је краљ Александар успео да у њега убаца Јоцу Јовановића Пижона и Милана Гавриловића,¹⁹ који су, уз помоћ Босанца, ометали сваку револуционарну акцију и борбенији став „тако да се покрет сасвим мртвио“, да би га шестојануарска диктатура 1929. године сасвим маргинализовала. Међутим, и кад је почело одумирање диктатуре, Савез земљорадника је пропустио прилику да постане кичма Удружене опозиције, због неборбености „вође“ Јоце Јовановића и већине осталих страначких лидера, који су непрестано очекивали „милостив позив из двора да дођу и узму власт“. Коначно, самовољним уласком у владу Бранка Чубриловића 1939. године, Савез земљорадника је постао владина странка.

Борећи се против овакве страначке политике и опортунизма, држећи се праволинијског става у политици, Московљевић никад није могао да добије неки значајнији положај у странци. Он је, првенствено, биран тамо где се радило, а не где се одлучивало.

Време окупације Московљевић је углавном провео у Београду. С тим у вези он је записао: „За време окупације био сам далеко од међусобног уништавања. Живећи скоро све време у Београду, нисам могао тачно знати шта се дешавало на терену. Да сам се задесио негде у земљи, можда бих и сам приступио партизанима, али тешко да бих жив дошао кући, јер не умем да савијам кичму.“²⁰

¹⁸ Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, четвртак, 4. новембар 1954. године.

¹⁹ Јован Јовановић-Пижон (1869–1939), писац, преводац и политичар. Био је министар иностраних послова и посланик Србије у Бечу и Лондону. Након раскола у Савезу земљорадника и одласку из странке Михаила Аврамовића, Пижон је преузео вођство у странци.

Милан Гавриловић (1882–1976), био је министар иностраних послова, једно време вођа Савеза земљорадника; први посланик Краљевине Југославије у Совјетском Савезу; члан Југословенске избегличке владе у Лондону.

²⁰ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиф. 14.745, четвртак, 4. новембар 1954. године.

Два дана после ослобођења Београда, Московљевић се ставио на располагање просветним властима, а у политички живот се укључио већ почетком 1945. године, и то на наговор Милентија Поповића и Моме Марковића,²¹ који су га посетили у стану, чудећи се да он, који се увек борио за напреднију државу, апстинира. Пристајње да на великом митингу на Славији говори против краља Петра, „који је покварио споразум Тито – Шубашић и напао владу“, значило је да је једном ногом пошао „стазом нове власти“, у коју је дефинитивно ушао после уједињења Савеза земљорадника и Народне сељачке странке, али без Драгољуба Јовановића, кад је образована нова влада за Србију и кад га је, као кооптираног народног посланика, др Благоје Нешковић,²² у априлу 1945. године, узео за министра шума.

Ненавикнут да савија кичму, већ да мисли својом главом, Московљевић је и даље задржао опозициони став у бројним питањима, било то у Влади, у Уставотворном одбору, у Президијуму Савезне или Републичке скупштине, било у председништву Народног фронта за Југославију или Народног фронта за Србију. Нарочито је бранио програм своје странке и интересе сељака. То је, свакако, љутило „нове господаре земље“. Да би га уклонили што даље од народа, који је почео показивати незадовољство мерама нове власти упереним против земљорадника,²³ они га нису узели у Владу, иако је на изборима 1946. године изабран за народног посланика, већ су га, указом од 28. децембра 1946, послали за опуномоћеног министра у Норвешку.

У дипломатској служби Московљевић је радио предано и савесно, али због исказивања незадовољства радом Министарства и својих нешколованих и неспособних чиновника, „заслужних кадрова“, после три године рада премештен је за посланика у Каиро. Међу-

²¹ Милентије Поповић (1913–1971), члан КПЈ од 1939. У рату је обављао бројне партијске и политичке дужности. По ослобођењу био је министар унутрашњих послова, трговине и снабдевања, председник Планске комисије Владе Србије. У Савезној влади био је и министар финансија, а умро је као председник Савезне скупштине.

Мома Марковић (1921–1992), члан КПЈ од 1933, један је од организатора НОБ-а у Србији, био је члан Председништва АВНОЈ-а, а по ослобођењу, од 1945. године непрекидно је био посланик Народне скупштине Југославије и Скупштине НР Србије.

²² Благоје Нешковић (1907–1984), научник и политичар, члан КПЈ од 1935, учесник је Шпанског грађанског рата. У НОБ-у је био секретар ПК КПЈ за Србију, члан АВНОЈ-а и АС-НОС-а. По ослобођењу био је секретар ЦК КП Србије и председник Владе Србије до 1948, а затим потпредседник Владе ФНРЈ до 1952, када се повукао из политичког живота.

²³ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиб. 14.745, четвртак, 4. новембар 1954. године.

тим, како је овде суспендовао „лењог, неспособног и саботерског саветника“ Вукмановића, блиског рођака Светозара Вукмановића-Темпа,²⁴ из Каира је повучен после само три месеца. Био је то крај дипломатске каријере Милоша Московљевића. У политици је још остао до краја свог посланичког мандата, до септембра 1953. године. За то време противници режима, политички осуђеници, сматрали су га најпопуларнијим политичарем у Југославији. „Као народни посланик, протествовао је што се сељачки посед ограничава на десет хектара, кад је Устав предвиђао максимум од 30. Затим је захтевао да се амнестирају политички кривци, нарочито они који би могли да допринесу привреди својим стручним способностима. Био је одмах нападнут као рекационар, као човек који штити великопоседнике, који се заузима за 'ратне злочинце'“.²⁵

О својим последњим посланичким иступањима сам Московљевић, пак, бележи: „Ова недеља у Скупштини била је врло бучна због Закона о земљишном фонду општенородне имовине, по коме се земљишни максимум снижује на 10 ха, а сва добијена земља, с ранијом државном земљом улази у земљишни фонд среза, који ће је додељивати пољопривредним заједницама сиромашних сељака. Ја сам и у Законодавном одбору и у Скупштини предложио да се закон врати на даље проучавање, јер за њега није дата потребна документација о приносу са ситног и средњег поседа с једне и великог поседа с друге стране, код нас и у другим земљама, као ни статистика броја душа и радних лица у домаћинствима. С обзиром на рђаво искуство с радним задругама изразио сам сумњу у успех социјалистичких газдинстава, јер ће у њима радити исти људи који су упропастили задруге и њима дириговати они исти административци које је прошле недеље жигосао Ранковић. Предложио сам да се од неземљорадника одузме сва земља изнад пола хектара, јер сад има много људи који су са села дошли на административне положаје, а земљу дају под најам. Тражио сам да се конфискована земља изнад максимума врати вла-

²⁴ Светозар Вукмановић-Темпо (1912–2000), правник, члан КПЈ од 1935. У НОБ-у је обављао многе значајне дужности, био је и члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ. По ослобођењу, 1945–1948. обављао је дужност помоћника министра одбране, а затим је министар рударства Владе ФНРЈ, био председник Одбора за привреду СИБ-а, 1953–58. потпредседник СИБ-а, а 1958–1967. председник Централног већа ССЈ; члан ЦК СКЈ од V конгреса, члан Председништва ЦК СКЈ од 1966. до IX конгреса 1969.

²⁵ Др Драгољуб Јовановић, *н. д.*, стр. 305.

сницима. Мој став наишао је на огорчен отпор и у Одбору и у Скупштини. У првом се одлучно успротивио Мијалко Тодоровић,²⁶ а у већу Темпо, који ми је подметао да ја не говорим из демагогије, јер ни један човек не би пошао за мнош, већ за рачун западних рекационара, да би они вршили притисак, али да они неће поклецнути ни под каквим притиском. Ја сам своја излагања потврдио и доказима из стручних чланака и говора Тита, Кардеља и Ранковића, у виду написане изјаве, па ипак скоро сви су говорници тврдили да сам ја нечији агент и побијали моје наводе, који су се ослањали на цитате изјава политичких ауторитета и тврдили сасвим супротно стварности; да су се задруге добро показале, да сељаци одлично живе и др. Поред А. Шевића, нарочито су се у својој сервилности истицали 'теразијски земљорадници': М. Поповић, В. Чубриловић, Косан Павловић, Д. Томашевић. Сви су они положили испит верности режиму. Најбеднији је испео Косан, који је противно своме уверењу и у Већу говорио и преко 'Борбе' дао изјаву, да би се ограддио од мене, јер му се у Одбору омакло да помогне и похвали мој предлог о одузимању земље неземљорадницима, па је 'Борба' донела да смо ја и он тиме показали да смо против радника.

Пошто су моме говору присуствовали страни дописници, то се глас пронео по свету о моме одлучном опозиционом ставу у питању пољопривредне политике и сукобу у Скупштини. Лондонски радио је чак у својој емисији говорио о томе. Новине су тенденциозно и недовољно објавиле моја излагања, а противничка врло опширно, да би се прикрила истина и обманула јавност. А да би 'демократија' била потпуна, почели су, свакако по мигу, зборови и резолуције, у којима се тражи да ми се одузме мандат! Миг је први дао А. Шевић кад му се у говору омакла за мене реч 'бивши народни посланик'. Не могу да схватим шта се овим старим подвалцијским методама старих курџона и напредњака хоће. Рекација сматра да сам ја све ово удесио с режимом, да би се иностранству показало како има код нас слободе мишљења. А оваквим поступком се то демантује.

²⁶ Мијалко Тодоровић (1913–1999), политички радник, члан КПЈ од 1938, један је од организатора партизанских јединица, политички комесар Прве пролетерске бригаде, већник АВНОЈ-а. По ослобођењу био је начелник Војноиндустријског одељења Министарства народне одбране, управник Изванредне управе за снабдевање, министар у влади ФНРЈ, потпредседник СИБ-а, члан Предсеништва ЦК СКЈ, секретар Извршног комитета ЦК СКЈ, председник Савезне народне скупштине.

Према синоћњем коментару на радију о раду Народне скупштине и тврђењу да изгласавање новог аграрног закона само с једним гласом против показује да је народ једнодушан са својим управљачима. И пошто сам се ја једини дрзнуо да кажем своје мишљење и своје сумње, сад треба доказати да моја тврђења немају одјека у народу. То је за иностранство, а они знају да се у народу другачије о томе мисли.²⁷

Резимирајући своју вишедценијску политичку активност, видно разочаран и незадовољан, Московљевић у свом дневнику 13. септембра 1953. године бележи: „И тако ја одлазим у политичку пензију! Сасвим ме је огадила политика и једва сам чекао да ова скупштина заврши рад. С њом и ја завршујем своју 35-годишњу политичку делатност, не зато што се бојим или осећам стар, већ зато што ми се згадило на људе и на начин вођења политике код нас. Пре Првог светског рата мада сам као млад човек био социјалистички раположен, нисам припадао социјалистичкој странци због њеног доктринарства и демагогије, а друге странке су ми се чиниле покварене и ненародне. После рата, у новој држави одмах сам ушао у редове новооснованог Савеза земљорадника, сматрајући да се у заосталој сељачкој земљи не може створити социјализам ни уопште напредна држава док се наше село не дигне економски, културно и политички, и сав сам се предао ширењу програма Савеза земљорадника и одбрани земљорадничких савеза у Скупштини. Нажалост Савез земљорадника никад није имао ваљано вођство, у његове прве редове су се угурали ловци мандата, опортунисти, шпекуланти, сеоске газде и општинске ћате, тако да је мој рад био узалудан, ником није користио, а мене је омео у моме научном раду. Иако је Земљорадничка странка одговарала потребама и интимним жељама огромне већине сељака, она је животарила због рђавог вођења и није могла одиграти ону улогу коју је требало да одигра и пре последњег рата, и за време окупације. Требало је да она као представник сељака Срба, поставши најјача српска странка, с Хрватском сељачком странком онемогући Александрову диктатуру и створи стабилан режим који би онемогућио Хитлерову брешу у Малој Антанти, а тиме стане на пут његовој експанзији на Исток. Па чак и да се није у томе успело, да је Земљорадничка странка била

²⁷ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиф. 14.745, 15. мај 1953.

добро организована, она би за време окупације одиграла благотворну и јаку улогу у организовању и вођењу ослободилачке борбе и тиме онемогућила грађански рат, који нас је коштао милионских жртава. По свршетку рата ја сам искрено приступио комунистима, готов да помогнем обнови и изградњи земље на новим, али демократским основама, рачунајући да ће се они користити совјетским искуством, па опрезније и с другим методама радити, ослањајући се и на мишљење других, напредних људи. Али сам се у томе преварио, и дошло је дотле да су ме они због најдобронамернијег мишљења и најумереније критике прогласили реакционаром и туђим агентом, а што ме нису лишили мандата и ухапсили, то они тумаче као знак демократизма! Чак и кад би ме негде кандидовали, а већ раније су ми нудили у више срезова, што би по закону било могуће, али је сумњиво да ли ће људи смети, не бих се примио, јер што бих ја сам, као у Срему Рајко, могао урадити, а не верујем да ће режим допустити да се провуче неко ко има своје одвојено мишљење. Такви се људи називају остацима реакције, а Тито је на данашњем говору у Сплиту њима оштро запретио, све у духу 'продубљивања демократије'! Зато ја дижем руке од политике.²⁸

Културно-просветни и научни рад

Ушавши у политику и постваши народни посланик, Милош Московљевић је напустио наставнички позив. Указом министра просвете пензионисан је 23. јануара 1921. године. Губитком посланичког мандата, пошто на скупштинским изборима од 11. септембра 1927. године није изабран, једино сигуран извор прихода њему и његовој породици остала је пензија, пошто краљ, као најоштријем опозиционару, није хтео да му потпише указ о реактивирању. „Борим се с финансијским тешкоћама, и нико неће да ми притекне у помоћ. Данас сам писао Јоци да ми пошаље део дневнице Финансијског одбора, који ми припада за време распуста, а он ми одговара лаконски да је он, 'колико се сећа' давао партији и људима! Какви су то људи! 25-е ме закинуо Воја Лазић за 3.000, а овај сад за преко 4.000 динара. Тешко је наћи исправних људи.“²⁹

²⁸ Исто, недеља, 13. септембар 1953. године.

²⁹ Исто, субота, 29. октобар 1927. године.

У финансијским тешкоћама, Московљевић се, поново, враћа професору Белићу, и с њим утврђује детаље око доктората: *Акцентски систем поцерског говора*. Докторски испит положио је 6. октобра 1928. године, код професора Белића, Куљбакина и Бараћа, а 17. октобра 1928. промовисан је за доктора философије, уз подужи и „врло ласкав“ говор управо професора Белића. Занимљиво је да је Московљевић први доктор филологије на Београдском универзитету.³⁰

Углавном захваљујући професору Белићу, током 1928. и 1929. године Московљевић је хонорарно радио у Српској академији наука као технички уредник, као уредник *Поучне библиотеке* и као спољни сарадник Лексикографског одека. Од 1930. до 1933. године био је благајник у Српској књижевној задрузи, одакле је, због сукоба с председником Поповићем, а на позив Белића, отишао у Лексикографски одсек Српске академије наука, где је, као технички секретар, руководио припремним радовима за велики Речник. На овом радном месту остао је до почетка 1939. године, пошто је указом министра просвете од 15. новембра 1938. постављен за редовног професора Више педагошке школе. Упоредо са овим пословима, Московљевић је хонорарно радио и у бројним другим школама: Трговачкој школи „Комерцијум“, Школи трговачке омладине, Нудиљској школи, Глумачкој школи, Музичкој академији и Средњој музичкој школи. Држао је предавања на Коларчевом народном универзитету и на радију.

Указом Министарског савета бр. 40 од 9. јануара 1943. и одлуком бр. 999 од 21. јануара 1943. године, као „непоуздан“, стављен је, други пут, у пензију као редовни професор Више педагошке школе у Београду, са статусом чиновника четврте положајне групе првог степена.³¹

Пошто је након ослобођења опет ушао у политику, стручном и научном раду Московљевић се вратио тек када је политичкој каријери рекао „збогом“. Од 1. октобра 1950. он је опет код професора Белића, сада у Институту за српски језик, као научни саветник, радећи на великом Речнику као један од четворице уредника. Из Института је, по трећи пут, отишао у пензију 1. октобра 1960. године, јер је, након смрти професора Белића, био у перманентном сукобу са његовим наследником Михаилом Стевановићем.

³⁰ Исто, среда. 4. новембар 1964. године.

³¹ Исто.

Захваљујући веома израженој потреби за радом, „да капље над послом“, чак „више него и да се бори“³² за своје ставове, Милош Московљевић је све недаће, несугласице, спорове и тешкоће у бављењу политиком или на радном месту, поготово у Лексикографском одсеку Српске академије наука, односно касније у Институту за српски језик, савлађивао „бежећи“ у рад. На то је био принуђен и да би својој породици обезбедио одговарајућу материјалну егзистенцију, поготово у приликама када није имао сталну службу и сигуран извор прихода. Коректуре, преводи, предавања, писање разноврсних чланака, израда речника, уређивање календара и сл. испуњавали су потпуно Московљевићу време. Тако он у свом дневнику 3. октобра 1929. године записује: „Заузет пословима нисам ни опазио да већ две недеље нисам ништа записивао. За то време био сам претрпан до гуше коректуром и исправљањем мога превода: *Ловачке забелешке*, које сам предао г-ђи Исидори³³(...) Препоручила ми је да и други део преведем, да би заједно изашло, те ћу морати сести да и то свршим.

Последњих дана сам спремао предавање о Ј. Добровском за радио, и чланак о Конгресу слависта у Прагу за *Политику*, који ће изаћи у суботу, а пре тога сам написао чланак о Вису. Обећао сам и Урошу чланак за *Задружни календар*, те и њега морам свршити до недеље.“³⁴

У овом смислу Московљевић се и опрашта од 1929. године, записујући: „Тако завршавам ову годину с пуним рукама посла. Немам, истина, неке сталне службе, али нека и у будуће буде овако, па ће ипак бити сносно. Моћи ће се животарити. А ваљда ће се и мени једном судба насмејати.“³⁵

Московљевић је, захваљујући уштеђевини од ванредених послова и средстава од продаје свога дела имања у Варни, у октобру 1931. успео да купи кућу у Небојшиној улици бр. 29, али се његов

³² Др Драгољуб Јовановић, *Људи, људи...-, медаљони 56 умрлих савременика*, Београд, 1973, стр. 305.

³³ Исидора Секулић (1877–1958), књижевница и преводилац. Виши педагогијум је завршила у Будимпешти, а докторирала је у Немачкој. У Србију је прешла 1909. године, где ради, углавном, као гимназијски професор у Београду. Била је члан САНУ. Изузетно широког образовања и високе културе. Позната је као одличан стилиста. Сарађивала је у најбољим српским и хрватским часописима.

³⁴ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиг. 14.745, четвртак, 3. октобар 1929. године.

³⁵ *Исто*, 31. децембар 1929. године.

положај у служби споро поправљао. Тако он 1. јануара 1933. године записује: „Чему се ја могу надати у новој години? Моја је судбина везана за политичке прилике, без њихове промене и даље ћу живети у неизвесности, старајући се да створим средства за опстанак, не могући се бавити оним што волим и зашто имам способности.“³⁶ Битније промене нису уследиле ни наредних година, па он крајем 1937. бележи: „Мој лични положај за ово 7 година био је стално несигуран. Истина, имао сам доста рада и материјално сам добро пролазио, али то је све било привремено. Ове године имао сам најмање зараде, али највише наде на поправку положаја.“³⁷

Заиста, избором за хонорарног, а онда и за редовног професора у Вишој педагошкој школи и за хонорарног на Музичкој академији, Московљевићев се положај знатно поправио, тим пре што он, и даље, од бројних других хонорарних послова скоро да није имао слободног времена. С тим у вези, он је почетком 1941. записао: „Што се тиче моје личне и породичне ситуације, на почетку Нове године, могу рећи да су изгледи добри. И поред све скупоће, добро излазимо на крај, захваљујући добијеној парници и споредним приходима. На радију ћу држати по једно предавање месечно, Русима ћу предавати до краја јуна, а добићу и какав превод или слично. Чим завршим корчулански дијалекат решио сам се да почнем руско-српски речник, што ће ме забавити најмање годину и по дана.“³⁸

У време окупације Московљевић се углавном бавио израдом руско-српског речника и превођењем руских класика. Превођењем и лингвистиком испуњавао је и ретке слободне минутке за време боравка у Ослу, да би се тек одласком у „политичку пензију“ у потпуности посветио лингвистици, послу који му је највише годио. Тако он у плану рада за 1956. годину, осим рада у Институту на Речнику, предвиђа: рад на речнику Матице српске, завршетак коначног редиговања руских речника и њихово штампање; израду „лилипутског“ српско-руског речника, ако се погоди са Матицом српском (издавачким предузећем); спремање за штампу испитивања говора острва Виса и икавизама у западној Србији.³⁹

³⁶ Исто, 1. јануар 1933. године.

³⁷ Исто, 31. децембар 1937. године.

³⁸ Исто, 1. јануар 1941. године.

Ипак, Московљевић није био задовољан резултатима свога рада у области лингвистике, окривљујући за то, у знатној мери, професора Александра Белића. О томе он крајем 1958. године бележи: „За све ово време бавио сам се и лингвистиком, некад мање, некад више. Што у овом послу, који ми највише годи, нисам више дао, кривица је до мога професора Белића, који није хтео да ме подржи, већ ме је свуда ометао. Стално сам се с њим косио. Кад сам по својој вољи напустио дипломатију и дошао у Институт за српски језик, он ми је рекао да ме је сам Бог послао, због рада на уређивању Речника, који је био отпочео, а није било стручних редактора. Мислио сам да ћу ту мирно и успешно радити, али за осам година рада видим да је то немогуће, јер он због старости, не само да све мање суделује у уређивању и управљању Институтом, већ кочи посао, пуштајући све котеријешкој групи нестручних и неспособних лица. Дошло је дотле да сам се одрекао не само замеништва директора и члана Управе него и самог уређивања, па сам ове године радио само обрађивачки посао, дигавши руке од учешћа и у штампању, које напредује корњачиним ходом, јер је за две године штампано само пола књиге, коју Белић обећава сваке године, почев од 1949.“⁴⁰

Резимирајући свој рад у струци за 50 година јавног живота, Московљевић подвлачи да је највише урадио на превођењу, и да је од првог превода, објављеног 1906. године, до 1958. године превео 10-15 књига с руског – од Љермонтова, Толстоја, Тургеева, Достојевског, Крилова, Шолохова, Островског и др. За то време он је још написао и три руске граматике и три речника, од којих руско-српски и српско-руски речник нису објављени, због затегнутости државних односа са СССР-ом и због његове оштре критике политике нове власти.⁴¹

Тек је трећи одлазак у пензију Московљевића, изгледа, потпуно вратио струци, његовим највећим, и од политике јачим страстима, учењу и усавршавању страних језика (говорио је руски, немачки, француски и енглески, а служио се италијанским, норвешким и осталим словенским језицима: словеначким, бугарским, чешким и пољским), као и продубљивању знања српског језика,⁴² седећи свакодневно, до дубоко у ноћ, за радним столом у пространој радној соби своје

³⁹ Исто, 1. јануар 1956. године.

⁴⁰ Исто, 22. октобар 1958. године.

⁴¹ Исто.

куће у Небојшиној улици. Чак на свој 80. рођендан он се једино жалио само на тешкоће у објављивању, записујући: „Али нисам и у пензији у погледу рада, јер сад, у овим годинама, радим с више воље и енергије него икад раније. По изласку из Института штампао сам Руско-српски и Српско-руски речник, израдио Вишки говор (који Стевановић није хтео да објави у издањима Академије, те ће се штампати у Москви), израдио сам Речник савременог српскохрватског језика, с језичким саветником. (...) Ако склероза не удари у главу, надам се да ћу моћи још што урадити. Имао бих написати још понешто из своје струке, али немам где штампати, јер све часописе где бих могао објавити држе Црногорци, који не трпе ништа што се не слаже с њиховим мишљењем. Кад штампам Речник, а то ми је сад највећа брига, можда ћу, ако будем здрав, прихватити се израде великог руско-српског речника, што ми предлаже 'Просвета'. А кад бих и то урадио, могао би се повући у вечити мир. Зачудо, првог дана 9-те деценије осећам се врло добро и могу ићи без штапа.“⁴³

Завршивши *Речник српскохрватског књижевног језика са језичким саветником*, а не изгубивши ни даље вољу за радом, он се и 31. јануара 1966. године, дакле у 82. години живота, поново жалио само на немогућност објављивања, па је у свом дневнику забележио: „Тако сам после више од 2 ½ године коначно завршио своје 'животно дело' – Речник савременог књижевног језика. Још сам оран за рад, без којег ми је досадно, али не знам шта бих радио. Има језичких проблема о којима треба расправљати, али немам где да их штампам, пошто ме уредници листова не трпе (све сами Црногорци, Белићевићаци). Можда ћу нешто преводити с руског или норвешког.“⁴⁴

Московљевићево „животно дело“, његов *Речник српскохрватског књижевног језика са језичким саветником*, први речник српског језика после Вуковог, са 50.000 лексикографски обрађених речи, није своме аутору донело радост, већ можда најтежи ударац у животу. Шестог марта 1966. године тадашњи директор НО Политика Мирко Тепавац⁴⁵ објавио је у листу *Политика* текст под насловом: „Читај

⁴² Исто.

⁴³ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, сиг. 14.745, 4. новембар 1964. године.

⁴⁴ Исто, понедељак, 31. јануар 1966. године.

⁴⁵ Мирко Тепавац (1922–), учесник НОР-а од 1941, у коме је обављао многе значајне функције. По ослобођењу члан је и организациони секретар ПК СК АПВ, члан ЦК СК Србије, директор РТВ Београд, амбасадор СФРЈ у Будимпешти, главни и одговорни уредник

као што је написано“, у коме упозорава на „чудна значења за иначе добро познате речи и појмове“, међу којима, свакако не случајно, наглашава примере:

Четник – добровољац у саставу нередовних оружаних чета које су се бориле: а) пре Балканских ратова за ослобођење од Турака, синоним комита, б) за време светског рата против партизана;

Четништво – комитски покрет за ослобођење од Турака;

Партизан – 1. учесник партизанске борбе; 2. човек који се пристрасно руководи интересима своје политичке партије.⁴⁶

Инсистирајући на политичкој доследности аутора приликом ових објашњавања, Тепавац ју је налазио и у Московљевићевом залагању да се називи административних јединца пишу великим почетним словом, истржући само део његовог објашњења: „Јер су и аутономне покрајине и поједине републике у оквиру савезне државе привремене административне јединице“, што му је било довољно да изведе закључак, а уједно и оптужбу: „Не може бити забуне, Московљевић, као што се види, не брани своје схватање језика, он брани једну политичку концепцију – у коју не могу да се уклопе наша револуција, федеративно уређење и национална равноправност. Он је одредио да је то све привремено.“⁴⁷

Тепавац нарочито замера Московљевићу, што у *Речнику* нема речи Хрват, „нити иједне речи с тим кореном!“, и што „с потцењивањем говори о хрватском језику“, што велики број речи „хрватског говорног и књижевног језика он проглашава за провинцијализме и захтева као једино правилно оне речи које су уобичајене на подручју Србије“, како би опет изрекао гнусну оптужбу: „Он не може да прихвати националну равноправност ни као стварност ни као идеју, зато је за њега ’Црногорац – становник Црне Горе’, ’Словенац – припадник северозападне групе Југословена’, ’Маћедонац – 1. становник Маћедоније, 2. припадник маћедонске народности’.“⁴⁸

Аргументован Московљевићев одговор, од 8. марта 1966. године, *Политика* никад није објавила, али је зато Окружни суд у Београду, на предлог Окружног јавног тужилаштва, после расправе 17. мар-

и директор *Политике*, председник Покрајинског комитета СК Војводине, а од 1969. до 1972. године члан је Председништва СКЈ и савезни секретар за иностране послове.

⁴⁶ Олга Московљевић, *Књига на ломачи*, Београд, 1998, стр. 18.

⁴⁷ *Исто*, стр. 19.

⁴⁸ *Исто*, стр. 20.

та 1966. године – без присуства Московљевића, уз образложење да су „у Речнику савременог српскохрватског језика изнета нетачна и изопачена тврђења којима се изазива узнемирење код грађана“, донело одлуку „да се забрани растурање Речника савременог српскохрватског језика др Милоша Московљевића и да се сви заплешени примерци униште.“⁴⁹

Реагујући на ову вест, Московљевић је записао у свом дневнику: „Као да смо у доба папске инквизиције, кад су књиге спаљиване.“

Оваква судбина његовог „животног дела“ скрхала је остарелог Московљевића. „Никад га у Небојшиној 29 нисам затекао тако погруженог и потиштеног, као да му је умро неко најрођенији. Овај Речник је сматрао својим животним делом. Целог века га је смишљао и на њему радио, дао нам, у згоднијем облику, први српски речник после Вуковог, погоднији од речника Луја Бакотића.⁵⁰ Узалуд сам га тешио да ствар није пропала: дело ће се једном одштампати, он ће добити задовољење и накнаду за изгубљено. Мање га је пекла материјална штета, која није била мала, пошто је хонорар требало да добије тек по продатом примерку.“⁵¹

И поред овог ударца, Московљевић ипак није изгубио вољу за радом. Средином августа 1966. године он бележи: „Мени је све досадније без посла.“ Да би прекинуо време он, уместо Олге, преводи један позоришни комад с норвешког, а да би се „нечим занимао“ исписивао је погрешке из Ристићевог српско-немачког речника, а затим је узео да преводи са шведског једну брошуру о шиповима од армираног бетона. Пред крај 1967. поново се враћа „свом“ Речнику. Исправља га и допуњује, у очекивању да га поново штампа. У дневник је 19. новембра 1967. године забележио: „Ја марљиво настављам исправљање и допуњавање свог речника. Има много погрешака и пропуста. Писао сам професору Гојку Ружичићу у Њујорк да види да ли се може тамо штампати Речник.“⁵²

⁴⁹ Исто, стр. 24. Уништен је скоро цео тираж од 5.000 примерака, изузев тридесетак, који су били продати, а њихови купци се нису одазвали на позив да Речник врате.

⁵⁰ Лујо Бакотић (1867–1941), правник, публициста и лексикограф. Обављао је разне дужности у Министарству спољних послова Краљевине Југославије, а 1920–1923. године био је посланик при Ватикану. По псеудонимом *Dalmaticus* објавио је Речник српскохрватског књижевног језика Срба у Далмацији (од пада Млетачке републике до уједињења).

⁵¹ Др Драгољуб Јовановић, *н. д.*, стр. 307.

⁵² Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиг. 14.745, 19. новембар 1967. године.

Завршивши исправљање многих погрешака и пропуста у *Речнику*, он 10. децембра 1967. године записује: „Сад треба да чекам могућност штампања“. После истицања да нема никаквог посла, он и у забелешци од 1. јануара 1968. године подвлачи: „Узео сам да исправим и рукопис *Речника*, поред већ исправљених одштампаних табака, очекујући могућност штампања новог издања.“⁵³

Ново издање *Речника* Московљевић ипак није дочекао. Умро је 13. јуна 1968. године, „измучен и ојађен.“⁵⁴ Иза себе је оставио 21 посебно издање, од којих су многа и по неколико пута објављивана, поготово његови руско-српски и српско-руски речници;⁵⁵ затим, 176 чланака, огледа, критика и приказа,⁵⁶ као и бројне преводе, нарочито руских класика: Љермонтова, Толстоја, Тургенјева, Шолохова и других. Од **Толстоја** је превео: *После бала*; *Декабристи и друге приповетке* (са Браниславом Ковачевићем и Зорком Велимировић); *Рат и мир*, у седам књига; *Газда и слуга и друге приповетке* (са Радоманом Лалићем, Јованом Максимовићем, Браниславом Ковачевићем); *Живи леш и друге приповетке* (са Јованом Максимовићем); *Лажни купон и друге приповетке* (са Алексијем Јелачићем, Јованом Максимовићем и Зорком Велимировић); *Васкрсење*, књ. 2, (са др Петром Драговићем); *Васкрсење*, књ. 3, (са Зорком Велимировић); *Одабране приповетке за младеж* (са др Јованом Максимовићем); од **Љермонтова**: *Гладијатор*; *На раскошној гозби седео је он*; *Бела*; *Јунак нашег доба*; од **Тургенјева**: *Јермолај и млинарка*; *Ловчеве белешке*, књ. 1 и књ. 2;

⁵³ Исто, понедељак, 1. јануар 1968. године.

⁵⁴ Др Драгољуб Јовановић, *н. д.*, стр. 307.

⁵⁵ *Акценти именица и придева у поцерском говору*, 1911; *Неколико речи о београдском говору*, 1921; *Каква нам војска треба*, 1927; *Акцентски систем поцерског говора*, 1928; *Акценти поцерског говора*, 1928; *Наша отаџбина*, 1929; *Просветни проблеми*, 1929; *Описању руских имена у нашем језику*, 1930; *Вокализам лумбарског говора*, 1937; *Вук Ст. Караџић*. Његов живот, рад и национално културни значај. Приликом прославе стопедесетогодишњице, 1937; *Дијалектолошка карта Војводине*, 1938; *Уџбеник руског језика*. (Практичне вежбе. Преглед граматике. Читанка. Речник), 1939; *Уџбеник руског језика*. Са читанком и речником. Израдила комисија: Н. Чернишов, Л. Сухотин, М. Московљевић, 1945; *Руско-српски речник*, 1949; *Српскохрватско-руски речник – Лилипут речници*; 1959, 1962, 1964, 1966, 1971; *Руско-српскохрватски речник – Лилипут речници*, 1959, 1962, 1964, 1966, 1971; *О Речнику Српске академије наука*, 1963; *Речник руског и српскохрватског језика*. 1. Руско-српскохрватски речник с кратким прегледом руске граматике. 2. Српско-руски речник, 1963; *Norsk-jugoslavisk citenskapeling samareid*. I anledning av professor Olaf Brochs 80-ars jubileum. Руско-српскохрватски речник, српскохрватско-руски речник, 1972; *Речник српскохрватског књижевног језика са језичким саветником*, 1966, 1990. и 2000. - Добрило Аранитовић, *н. р.*, стр. 2, 3, 4.

⁵⁶ Добрило Аранитовић, *н. р.*, стр. 4–17.

Оцеви и деца; Дим; Племићко гнездо; Прва љубав и друге приповетке; Пролећне воде; Сцене и комедије; Малинова вода; Месећ дана на селу; Бурмистр; Шума и степа; Муму и друге приче; од Тагоре: Не пој свеиштене песме; Ја се похвалих пред људима; од Малахова: О развитку шумског задругарства у Југославији; од Леонида Андрејева: Смех; од Марка Слоњима: Портрети савремених руских писаца (са Трајком Јовановићем); од Бранислава Сосињског: Алексије Ремизов; Владислав Ф. Ходасевич – Скупљене песме; од Алексеја Ремизова: Снови код Тургенева; од Измаила Срезњевског: Живот и књижевна радња Вука Стефановића Караџића; од Николаја Островског: Рођени у бури; од Шолохова: Тихи Дон, књ. 1–4; од Крилова: Изабране басне.⁵⁷

Сам Московљевић је 16. августа 1964. године записао да је обим његових преводилачких и лексикографских радова чак 1.052 штампарска табака.⁵⁸

Исказао се Московљевић и на уређивачким пословима. Кратко време, фебруар/март 1917. године, био је на Солунском фронту, са Бором Милојевићем,⁵⁹ у редакцији листа *Српски гласник*. У Русији, где је отишао да ради на пропагирању уједињења и стварања заједничке југословенске државе, Московљевић је у Српском институту уређивао *Руско-српску библиотеку*, а затим и лист *Југословенско уједињење*, чији је први број изашао 25. октобра 1918. године. Уредио је 10 бројева, и спремио материјал за још три броја пре него што се вратио у отаџбину. По повратку у земљу и приступању Савезу земљорадника, много је допринео уређивању страначког листа *Село*, као члан уређивачког одбора, а кратко време и као главни уредник. Уредио је седам бројева календара *Село* (1923, 1925–1931). Изузев за годину 1926. све остале календаре је сам и издавао. Прва књига *Земљорадничке песмарице* његово је уређивачко дело, исто као и *Избор из списа Матије А. Рељковића*, али и *Свезнање* – општи енциклопедијски лексикон. Био је и уредник *Поучне библиотеке за народ* при Српској академији наука. Истинска жеља да уређује *Речник српскохрватског књижевног*

⁵⁷ Исто, стр. 17–26.

⁵⁸ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиг. 14.745, 16. август 1964. године.

⁵⁹ Боривоје Милојевић (1885–1967), географ, професор Филозофског факултета у Београду, члан САНУ, дописни члан ЈАЗУ и почасни доктор универзитета у Греноблу, Монпелијеу, Рену и Прагу.

и народног језика Српске академије наука и уметности испунила му се једино код прве књиге, чији је био један од уредника, предвођених академиком Александром Белићем.⁶⁰

Дневник

Стручни и научни рад Милоша Московљевића углавном је познат, међутим, једна његова склоност остала је скоро непозната. Он је од 21. маја (3. јуна) 1916. до 13. маја 1968. са прекидима од 4. 7. 1920. до 1. 4. 1922. године и од 16. 3. 1947. до 2. 1. 1949. водио дневник, некад из дана у дан, а некад нешто ређе. Ово Московљевићево „дело“ достигло је, на крају, обим од неколико хиљада страна ситно писаног текста.

Московљевић је дневник започео на Солунском фронту, остављајући изузетно значајне забелешке о страхотама рата, о позадини фронта, о сопственом положају у тим изузетним околностима. Настављајући да води дневник и по одласку у Русију, он је, као непосредни сведок, оставио веома интересантан материјал о једном од најзначајнијих догађаја у дотадашњој светској историји. Такође, и његове забелешке о раду на пропаганди југословенског јединства, као и о раду са избеглицама незаобилазне су за истраживаче овог раздобља српске историје.

Отпочевши дневник због „осећајне усамљености“, женидбом (12. 2. 1920) и рођењем кћерке (23. 1. 1921) он је живот „испунио толиком садржином“ да није осећао потребу да „своје мисли и осећања“ поверава дневнику, тако да је настао први већи прекид. После уласка у политику, ступањем у Савез земљорадника и избором за народног посланика, у новембру 1920. године, што је дало „сасвим нов правац“ његовом целокупном животу и раду, он се сетио свог дневника. „Због свог политичког рада одавно осећам потребу да опет водим свој дневник, да у њему нотирам важније моменте и чињенице и дам карактеристике људи с којима долазим у додир.“⁶¹

Овако схватајући смисао и циљ дневника, лично и породично у њему је у другом плану. У овоме је он једино опширнији када говори

⁶⁰ Добрило Аранитовић, *н. р.*, стр. 26–28.

⁶¹ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиг. 14.745, 1. април 1922. године.

о тешкоћама око изналажења сталне службе, незгодама и сукобима на радном месту. Али, и те белешке често представљају значајне прилоге за биографију појединих, и то виђенијих личности, међу којима је, свакако, најзначајнији академик Александар Белић. Белешком о деоби браће, коју је тешко преживљавао, Московљевић је оставио драгоцену сведочанство о завршном процесу нестајања сеоских породичних задруга у Србији, док је кратким освртима „на стање летине“ после скоро сваког „одласка у народ“, или на повратку из родне Варне, на посебан начин, исказивао искрену љубав према селу и сељаштву, што је, иначе, пресудно утицало и на његово политичко ангажовање.

Не стављајући себе у први план, Московљевић је у своме дневнику дао веома корисне осврте на опште прилике у земљи, посебно на политички живот у њој, али и на стање у свету. Будући да је доста дуго и веома активно учествовао у политичком животу Краљевине СХС/Југославије, али и у почетку изградње социјалистичке Југославије, његова казивања о људима и догађајима су веома значајан историјски извор, који у многоступњеном употребљује званична документа, доноси, понекад, и до сада непознате појединости. Она су, заправо, својеврсна политичка историја Краљевине СХС/Југославије, посебно њеног парламентаризма. Примера ради, он 20. априла 1923. године бележи: „Ова криза је тако крупна и судбоносна да се може десити и оно што нико никад није могао ни помислити при садашњој нашој снази: да ми сами узмемо власт. Пре подне нам је Лазић саопштио свој синоћни разговор с краљем, који непрестано рачуна на нас. Остало је да чекамо ко ће добити мандат за састав владе, а ми ћемо спремити све услове, да их они неће примити, а ако приме добро. По подне у 2 ½ имали смо засебан састанак код Јоце Јовановића, где смо били: ја, Лазић, Влајинац, Гавриловић, Урош и Дуле. Ту нам је Гавриловић саопштио да је био синоћ код краља од 9 ½ до 1 ½ сата. Говорило се свестрано о изласку из ситуације и претресали све могућности; из Гавриловићевог излагања видим да је Краљ ипак паметан човек, само је недовољно окретан и опрезан. Он је изјавио да прима наш интегрални програм, само пита нас како да га сад остваримо. О томе смо и ми три сата говорили и дошли до ових закључака: да Гавриловић саветује Краља да повери владу радикалима и демократима; који не могу дуго владати, па после избори, макар и ми ушли у изборну владу. За земљу је зло да се досадашњи режим продужи, али је још боље

да она још мало претрпи, па ће се радикали и демократи потпуно компромитовати и онда ћемо ми имати већи успех, а за то време ћемо и ми боље организовати масе. Краљ је толико изгубио веру у поштење и једних и других да је готов погазити Устав и дати нама власт и без парламента, на 2 године као Мусолини.

Ако нема другог изласка опет је боље да радикали и демократи саставе владу, која можда неће стићи ни буџет да донесе до кратког рока, 1. новембар, те ће она сама погазити Устав и Краљ ће онда имати моралне подлоге да једним неуставним поступком покуша спречити стално гажење Устава и упропашћивање земље од стране двеју крупних странака, и да земљу врати на пут уставности. Из овог разговора види се да би Краљ готов био у случају неуспеха сваке друге комбинације поверити нама самима и вршење избора! Све је ово толико неочекивано и невероватно, да човек дође на мисао: или Краљ хоће овом приликом да нас изигра и сломи, пре него што ухватимо дубљег корена, или је то Гавриловићу вешто намештена игра да нас увуче у владу с демократима.⁶² Седам дана касније, истим поводом, он износи: „Политичка ситуација се све више заплиће, криза је добила други обрт: данас пре подне Давидовић⁶³ је добио мандат за састав владе, само не знам какве, јер ће сутра звати нас на преговоре. Изгледа да је Прибићевићев утицај на Краља превагнуо, и он је јуче у двору провео пет сати. Ако је он краља убедио да треба ’јаком руком’ притиснути Хрвате, онда, пошто није постигнут споразум с радикалима за радно-изборну владу, не остаје ништа друго него да изборе врше демократи без радикала, а и без нас, јер према обавештењима Прибићевић⁶⁴ нас неће. То је најгори излаз за земљу, па није добар ни за нас, јер би демократи били безобзирнији од радикала, иако нам у Босни не би могли нашкодити, јер су слаби, а и радикали би били у опозицији.

⁶² Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиг. 14.745, 20. април 1923. године

⁶³ Љубомир Давидовић (1863–1940), политичар, министар просвете 1904, 1914–1917. и 1918, председник владе Краљевине СХС 1919. и 1924. године. Народни посланик је од 1901. године. Један је од оснивача Самосталне радикалне странке 1902. године, а после стварања Краљевине СХС постаје председник новоосноване Демократске странке.

⁶⁴ Светозар Прибићевић (1875–1936), политичар и публициста, истакнути члан Српско-хрватске коалиције и вођа Самосталне демократске странке. Био је више пута министар у влади Краљевине СХС. Одлучно је заступао централистичко и унитаристичко уређење државе, због чега се приближио Николи Пашићу, с којим је образовао и владу Националног блока, а када се Пашић споразумео са Радићем, он је прешао у опозицију и отпочео се залагати за федеративно уређење државе.

Радикали су страшно бесни због оваквог преокрета кризе. Радић⁶⁵ нам враћа мило за драго: према саопштењу 'Slobodne tribune' он је у 'Slobodnom domu' написао за нас да смо нас девет мајмуна балега на батинашком копиту.⁶⁶

Московљевићеве белешке о скупштинским заседањима откривају често много више и од стенографских белешки. Оне верно приказују скупштинску атмосферу, све закулисне радње, стварање „принципијелних“ и „непринципијелних“ коалиција приликом формирања владе и скупштинске већине, својеврсну „трговину“ и бескрупулозну борбу за власт. Осврћући се тако на скупштинску седницу од 22. марта 1925. године он истиче: „Јучерашња скупштинска седница улази у историју нашег 'парламентаризма' као једна од најсрамнијих, јер се на њој урлало и тукло горе него у последњој пијаној крчми. Тучу као изборно средство већина владина пренела је и у Скупштину. Пре туче Љуба Давидовић је говорио и прочитао програм 'Блока народног споразума и сељачке демократије', у коме се блок исказује за монархију енглеског типа, одриче се свака веза с иностарнством и истиче као радни програм декларација владе Љубе Давидовића. Већина је овај озбиљни и историјски акт примила неозбиљно упадицама и шегом, 'велики државник' радикалски Никола Узуновић да га смрви у прах и пепео. Кад је почео да говори др А. Базала, заједничар, настала је гужва и туча. На његове речи: 'Господо народни заступници' неки глупани из радикалске већине почели су да урлају и протестују. Онда се он исправио па реко, окренувши се већини: 'Господо владини посланици', а опозицији: 'Господо народни заступници'. То је разбеснело већину, и неки радикали, великог тела, а малог мозга, (већина сеоске дућанције и кафеције) напале су Ба-

⁶⁵ Стјепан Радић (1871–1928), политичар, идеолог сељаштва. Оснивач је Хрватске сељачке странке, која је 1918. променила назив у Хрватска републиканска сељачка странка. У Првом светском рату иступао је као аустрофил, због чега је 1919–20. био у затвору. Његова странка је на изборима за Конституанту крајем 1920. године добила 50 мандата, због чега се на њу оријентише и хрватска буржоазија, тако да она постаје највећа политичка странка у Хрватској, приступивши тзв. Сељачкој интернационали са седиштем у Москви. Због тога је Радић 1925. поново ухапшен и осуђен, али је ослобођен пошто је ушао у Скупштину Краљевине СХС и одрекао се републиканства. Постао је чак и министар просвете у Пашићевој влади, оставши у њој до 1926. године. Прелази у опозицију поново 1927. године, и постаје председник новоформиране Сељачко-демократске коалиције. Тешко је рањен приликом атентата у Народној скупштини у јуну 1928. године, па је убрзо и умро.

⁶⁶ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиф. 14.745, 27. април 1923. године.

залу, али је он стоички сносио ударце, не напуштајући свога места. Изродила се нечувена туча, и стенографске столице су летеле у парчад, поклопци са посланичких седишта су ломљени, а најгадније грдње су проламале ваздух. Добро је што ја нисам био, иначе, ко зна шта би било. Та седница трајала је до поноћи, и тада је примљен извештај о неоспорним мандатима.⁶⁷

Као члан најужег руководства Савеза земљорадника за све време његовог постојања, Московљевић је у свом дневнику оставио изузетно значајан материјал за будуће истраживаче страначког и парламентарног живота у Краљевини СХС/Југославији и посебно за оне који се буду бавили изучавањем историје ове странке. Верно и упечатљиво приказао је унутарстранчке односе, сукобљавања и размимоилажења. Тако он 20. јуна 1922. године бележи: „Просто да човек очајава за нашу странку! Главни одбор као и да не постоји. Аврамовић се одметнуо сасвим, а ја и Урош не можемо да утичемо на ову шарену гомилу, какав је наш клуб. Вечерас сам се страшно разочарао: решавали смо о заједничкој опструкцији са опозицијом, па су многи против тога, а за лојалну опозицију. То нарочито траже Јеремија, Дукић и Мића и наводе разлоге као да смо ми у владајућим партијама. Ја и Урош смо се згранули на њихова резоновања. Још ме је више скандализовала изјава Марковића да народ не зна за наш програм, јер га није сам ни саставио, већ Комадинић, и да он није изабран због програма, већ лично као Милорад Марковић! Вели да би мало нас дошло да нас је народ бирао због програма, о коме он народу и не говори. Дивне ствари. Шта ће тек бити, какви ће нам доћи по новом закону, кад сваки срез буде бирао само свога човека.

Изабрали су ме били да с Лазићем преговарам са опозицијом, али се нисам хтео примити, јер немам кога да заступам.⁶⁸

И сам изненађен колико су и његови страначки пријатељи „жељни“ власти, он 18. априла 1923. године записује: „Због малог броја наших посланика ја сам рачунао да смо имуни од министријализма, али ми данас изгледа да ћемо главачке улетети у владу. Лазић нам је данас реферисао о свом разговору с Краљем, који је трајао више од сата. Краљ му је одмах рекао да жели радну, коалициону радикално-

⁶⁷ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиг. 14.745, 23. март 1925. године.

⁶⁸ *Исто*, 20. јун 1922. године.

-демократску-земљорадничку владу, јамчећи да ће аграр у Босни бити решен по нашем предлогу, а успећемо и земљорадничко законодавство да спроведемо, чиме ћемо добити у очима земљорадника. Признао је, кад му је Лазић то напоменуо, да је погрешно што је поверио изборну владу само радикалима, али, вели треба исправити погрешку, па се узда највише у нас 10! Лазић га је упознао са радикалским изборним терором и поткупљивањем, на шта је он рекао да нама симпатише и жели успеха. После Лазића, Јоца Јовановић нам је реферисао о свом разговору са Краљем истог дана, који је био још опширнији, али се своди на исто, да уђемо у пословну владу. А прве су му речи биле: 'Зар и ви демонстрирате против мене?', што тобож нисмо хтели устати у Скупштини кад су викали 'Живео краљ!' Јоца је одлучно демантовао и Краљ је поверовао. Општи утисак ових разговора је тај да је Краљ унапред решио да образује српски блок, јер је огорчен против Хрвата. Јоца је саветовао да позове на саветовање и Корошеца и Спаху, и да покуша да се споразуме с Хрватима. Краљ је нагласио да никако неће пристати на хомогену радикалску владу. После ових реферата водили смо дискусију и пре и после подне. Ја сам с Лазићем био одлучно против икакавог уласка у владу и под утицајем мога говора већина је била за исто, али после подне кад сам око 6 сати дошао видео сам да је већина за владу, па и радну. Гавриловић је дуго говорио и вероватно и утицао на остале, али је бар претходно тражио да се Краљу саветује да позове и Корошеца и Спаху на разговор, па и Радића. Решено је да Лазић не да Краљу дефинитиван одговор, већ да каже да се још саветујемо и чекамо Главни извршни одбор. Јоца је разговарао с Давидовићем, чији клуб још није дао дефинитиван одговор, а он би хтео ужу коалицију демократа и нас. Само је заборавио да не би имао већину, те не би могао изменити изборни закон, а ми не бисмо смели ићи на изборе са овим законом. Изгледа да је Давидовић саветовао краљу да навали на нас, не бисмо ли ушли у владу, само зато да ојачамо демократску опозицију према радикалима и у очима бирача, јер би тешко оправдали поновни улазак у владу с радикалима код народа, а кад смо и ми ту, рекли би да је ситуација опасна, земља у опасности итд. А Јоца му у томе иде на руку.⁶⁹

⁶⁹ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиг. 14.745, 18. април 1923. године.

Московљевићеви осврти на странчке конгресе су целовита слика стања у странци, нарочито у њеном „вођству“. Тако он у понедељак 31. августа 1925. године пише: „Шести конгрес би, па и прође, а нити је што свршио, нити ће својим радом постићи неки морални ефекат, већ напротив. Једина добит је, што се јасно показало да су наши свесни чланови у народу једнодушни и непоколебљиви, да никакав расцеп нема терена, а само да београдске 'вође' могу моментално изгубити главу и тумарати тамо-амо. Сви покушаји Јонића, да уз помоћ наших 'лумпенпоролетера' (Ст. Милетића, Косића, Суботића, др. Милетића) створи пометњу и препадом отме Конгрес, нису успели. Они су чак издали нарочиту земљорадничку ревију, звану *Прогрес*, чији је власник Ст. Милетић! Он нема да једе, а има да издаје лист! Није искључено да су им радикали дали паре, јер су њихови листови неуморно последњих дана трубили како ће бити расцепа. Уз Јонића је и Шаиновић, коме је Јонић обећао место главног секретара, а он је у своме говору (с брда с дола) тражио да Конгрес изабере вођу, вероватно мислећи на Јонића. Ту је и др. Ленац, од кога се не може говорити. Он је успео да се његов *Земљорадник* прогласи за партијски орган, јер је Здравковића опчинио, па је овај то предложио.

У суботу је била седница Главног извршног одбора, која је тек у 9 сати вечерас почела а завршила се у 3 по поноћи. Била је бурна. Урош се наљутио што је комисијски извештај констатовао неред и нерад, и што људи из народа не одобравају његово лавирање и готовост за спајање с другим странкама. Зато је дао оставку, а с њим се солидарисао и Јонић, који је био уздржљив и рано отишао, јер је спремао заверу. О статуту се није стигло ни расправљати.

Конгрес је био добро посећен, око 200 делегата и још толико других чланова. Да није објављено да је Конгрес послован дошло би и више. Али и ови нису имали шта добро видети. Видели су само неред и галаму и свађу, коју су дизали вајна господа, углавном дрекавци и беспосличари, а од сељака су такође говорили већином неки ђилкоши, који увек воле да се чују. Цео први дан, и други до подне заузели су извештаји Главног извршног одбора и Посланичког клуба. Ја сам са секцијом оба дана претресао Статут и свршили смо га, али пред Конгресом се тек дошло до члана 5. о умним радницима и даље се није могло. Јонић је припремио саботажу и одбијање свих предлога, па су се његови јављали за реч. Видећи његову намеру и не желећи

да се тако важна ствар прима од мало делегата и у галами, ја сам предложио да се измене статута скину с дневног реда, а сазове ради њих ванредни конгрес, што је једнодушно примљено. После је настала поплава од резолуција и у томе се Конгрес показао врло плодан. Сем политичке, све остале резолуције спремила је тзв. 'опозиција', управо Л. Грубић и врло добре су, а Главни извршни одбор није имао времена да се њима позабави. Та шта се боље може очекивати кад Урош није био спремио ни потпун извештај!

На Конгресу је из подринског округа било мало делегата: из Мачве само 4, из Поцерине 5, из Посавотамнаве 4. Ниједан кандидат није дошао! Наш Милан требао да дође, али је вероватно задоцнио, те је посало депешу. Председник Конгреса био је Воја Лазић, а опозиција 'намигивала' на Томашевића. Само се види да је Лазићев ауторитет пао, јер је био немоћан да утиша галаму и при крају кад му је викнуто 'Живео', мањина је тај узвик прихватила.⁷⁰

С друге стране, Московљевићева запажања са пута „у народ“ показују стварне прилике у којима странка ради, заправо колико је дубоко она успела да продре у народ. С тим у вези, он 4. септембра 1922. године бележи: „Опет сам ишао узалуд на збор! Организован рад никако не напредује у мом округу. Тачно је да су људи у великом послу око сушења шљива, али се ипак могло наћи по један човек на село да дође на збор. Потребно је било најмање 25 делегата, а дошло свега 20 и то тек у подне се скупили. Да сам знао да се не крећем у суботу, већ у недељу изјутра. Посавотамнава је рђаво заступљена, вероватно због подизања споменика у Свилеуви. Поцерина је ипак послала највише, 10 делегата, а од Јадрана дошли М. Чотрић и С. Павловић. Сретен Муцић прошао око 9 сати па отишао лађом у Београд. Нисмо могли ништа свршити, већ смо само разговарали и договорили се да се одржи конференција у Шапцу 8. октобра, а 24. септембра среске. Био је и студент Поповић, кога је можда Комадинић послао, а и сам се спремао да иде. Раздао сам наш проглас у књижицама. Јанко Недић је опет трућао: о томе да би требало ми посланици подринског округа да напустимо Скупштину, али је већина била против тога.

⁷⁰ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиф. 14.745, 31. август 1925. године.

Данас сам се вратио, пошто сам ноћио код куће у Варни. И Мића је заједно путовао, идући по жену у Врњце. Нинко Перих је био јуче на збору у Брезјаку.⁷¹

Дневник Милоша Московљевића представља и веома значајан извор о унутрашњим политичким приликама социјалистичке Југославије – кроз веома упечатљиве осврте на рад Скупштине, појединих министарстава и разних одбора, у почетку и кроз призму сопственог искуства из политичке и дипломатске службе, а касније као изузетно информисан интелектуалац. Скоро да није прошао ниједан важан догађај у политичком животу државе а да га он није забележио и о њему дао свој суд. О V конгресу комуниста Србије он, на пример, 17. маја 1965. године бележи: „Три дана су испуњена безбројним говораницама, пало је пуно лепих речи и предлога за што успешнију изградњу социјализма, што је све у сажетом облику речено и у врло дугачкој резолуцији. Али кроз све те лепе речи пробија признање неуспеха скоро на свим пољима. Тако се за пољопривреду каже: 'Данашњи развој пољопривредне производње не подмирује све веће потребе у исхрани становништва и не обезбеђује довољну сировинску основу за развој индустрије'. А не каже се због чега. Али се затим каже да ће то отклонити 'јачање социјалистичких пољопривредних газдинстава, повећање друштвеног фонда земље', иако је познато да су та социјалистичка газдинства стално у дефициту. Поред других ствари, важно је место у резолуцији дато и национализму. Читав одељак носи наслов 'Задатак комуниста Србије је да се у својој средини упорно бори против свих националистичких појава'. Ту се каже: 'Чланови ЦК Србије енергично ће онемогућавати разне бирократско-централистичке, унитаристичке и националистичке идеје'. На крају се каже: 'Чланови СКС треба да се у свим приликама супротстављају беспринципијелним и једностраним дискусијама о досадашњем привредном развоју Србије и њених подручја у односу на развитак других република и подручја. При оцени појединих догађаја и личности често долазе до изражаја појаве некритичког и ненаучног романтизма и шовинистичке искључивости. Тековине историје и културе српског народа не могу се успешно развијати ако се исти однос разумевања и поштовања не исказује за тековине и културе других народа'.

⁷¹ Исто, 4. септембар 1922. године.

Шта ово треба да значи? Значи, прво, да треба угађати Хрвати-ма и Маџарима, којима је мрзак српски национализам, а друго, да и међу комунистима Србима јача национално осећање и побуна против запостављања интереса Србије. У последње време често су се чуле речи из уста руководиоца не о шовинизму, већ баш национализму, и то баш српском, против којег је недавно врло оштро говорио Веселинов,⁷² а раније се чула осуда из Загреба. У Хрватској неће да дају филм 'Марш на Дрину', јер он подсећа Хрвате на пораз Аустрије у Првом светском рату, у којем су се они борили за њу и за остварење хрватске државе до Дрине.⁷³

Брионски пленум 1. јула 1966. године Московљевић је овако видео: „Прекјуче, 1. јула, десио се крупан политички догађај, који може имати свакојаке последице у нашој земљи. На IV седници Централног комитета Савеза комуниста на Брионима претресан је извештај нарочите комисије о раду Управе државне безбедности и осуђен рад њених руководиоца А. Ранковића и Светислава Стефановића.⁷⁴ Ранковић је поднео оставку на чланство и функције у Централном комитету, а поднеће оставку на положај подпредседника Републике; Стефановић је искључен из Партије и Централног комитета.

У уводној речи Тито је истакао да Извршни комитет, имајући поверења у Ранковића и Удбу читавих 20 година никад није расправљао о њеном раду. Због тога су се појединци осилили у њој, створила се фракција, група људи који су се борили за власт, власт над људима, над

⁷² Јован Веселинов (1906–1982), политички радник, завршио је Комунистички универзитет националних мањина у Москви 1926–1930, један је од главних организатора НОБ-а у Војводини. Од 1943. до ослобођења био је секретар ПК КПЈ за Војводину, а од 1946. члан је владе НРС. Председник Извршног већа НРС био је 1953–1957, а затим председник Народне скупштине НРС до 1963, те секретар Извршног комитета ЦК СК Србије, а од 1966. до 1969. био је члан Председништва ЦК СКЈ.

⁷³ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиг. 14.745, 17. мај 1965. године.

⁷⁴ Александар Ранковић (1909–1983), политички радник, од 1928. је члан КПЈ и секретар ПК СКОЈ-а за Србију. Од 1936. године члан је ПК КПЈ за Србију, а од 1937. и члан ЦК КПЈ. Један је од организатора почетка устанка 1941. године. Органозовао је и руководио Одељењем за заштиту народа (ОЗНА), која је касније прерасла у Управу државне безбедности (УДБ-у). Од 1946. је министар унутрашњих послова владе ФНРЈ, а затим потпредседник СИВ-а и потпредседник СФРЈ. Био је члан Политбироа ЦК КПЈ, односно Извршног комитета ЦК СКЈ.

Светислав Стефановић (1910–1980) политички радник. Члан КПЈ је од 1928, а у НОБ-у је од 1941, обављајући многобројне значајне дужности. По формирању ОЗН-е 1944. постављен је за заменика начелника. По ослобођењу био је помоћник министра унутрашњих послова ФНРЈ, а затим секретар Државног секретаријата за унутрашње послове ФНРЈ. Био је члан ЦК СКЈ, СИВ-а и посланик Савезне народне скупштине.

Савезом комуниста, над нашим друштвом. Људи су почели да шапћу, створено је неповерење одозго до доле, као некад под Стаљином.

У извештају Комисије изнето је да 'стање, организација, метода рада, циљеви и задаци УДБ-е нигде нису претресани, ни на једном државном, представничком или партијском форуму'. Отуда се створила атмосфера да су се како поједини функционери тако и део особља УДБ-е везивали за поједине личности, које су поистовећиване са државним руководством и Централним комитетом Савеза комуниста. Александар Ранковић је поистовећен с Централним комитетом.

Функционери УДБ-е су злоупотребљавали органе државне безбедности да би успоставили контролу у читавом друштву, од предузећа до највиших врхова. Они су себи присвојили право да држе под контролом и одговорне државне и политичке функционере – путем прислушкивања, праћења и добијања извештаја од техничког особља које је ангажовано у раду око функционера. У државној безбедности се посебно развио систем информисања о расположењу јавног мњења, прикупљајући политичке информације о коментарима и реаговању на најзначајније догађаје из нашег јавног и политичког живота. Она је то обављала нестручно, импровизовано, по својим мерилима, често и с одређеним циљем. Те информације скоро увек су биле једностране, а неретко и свесно темпиране.

На крају седнице је изабрана Комисија за реорганизацију Савеза комуниста. За секретара ЦК изабран је Мијалко Тодоровић, за члана Извршног комитета Милентије Поповић, а за члана ЦК Добривоје Радосављевић.

Шта је стварно довело до ових одлука и промена? Удба је радила онако као и Чека у Русији, онако како мора радити у земљама без стварне слободе и демократије. Истицано је да о њеном раду никад нигде није расправљано, што значи да су врхови Партије били задовољни њим. Откуд сад оваква оштра осуда? У Титову и другим говорима помињане су речи секташтво, групаштво, национализам, шовинизам. У извештају Комисије је изнето да је УДБ-а прислушкивала и пратила чак и људе на највишим положајима, а Веселинов је поменуо и 'наследника', који је играо велику улогу у кампањи оних елемената 'који се спремају да искористе овај случај'. 'Ми смо у Београду већ имали разних парола које су бацили непријатељски елементи.

Једна је да је то борба против српских кадрова, друга, шта ће бити са Србијом, ко ће заступати интересе Србије итд.’

Кад се има у виду да су у последње време нарочито Тито и Веселинов нападали национализам и шовинизам, мислећи међу српским комунистима, да на високим војним и другим положајима нема Срба, нарочито Србијанаца, онда се може наслутити да ови теже да Титов наследник буде Србијанац, и то Ранковић, уместо Кардеља⁷⁵ као председника и Веселинова као потпредседника Републике. А пошто се у недемократским једнопартијским режимима овакви спорови решавају силом, онда ће и код нас, свакако, војска казати последњу реч.^{“76}

Попут критике државне привредне политике док је био посланик, Московљевић је то чинио и у свом дневнику. Тако он 1. јануара 1963. године бележи: „Економско стање наше земље све се више погоршава: цене стално скачу, јер новац губи вредност, спољнотрговински биланс стално пасиван, због бежања сељака у градове, беспосленост све већа, проневере, утаје, преваре, расипање, грабеж друштвене имовине све веће. Да се имовина заједнице од стране ’комуниста’ и ’социјалиста’ сматра ’Алајбеговом сламом’ показују свакодневна суђења разним директорима – углавном комунистима – о којима извештавају новине. Па и поред све тежег живота број аутомобила све више расте, тако да га има свака шуша. Откуда то. Просто зато, што цвета корупција и шпекулација и повећава се број људи који на лак, тј. непоштен начин у овој тобож социјалистичкој држави стичу имовину.

А међутим, ако би се судило према изјавама одговорних чинилаца и говорима у Скупштини, рекло би се да стално и рапидно растемо, да смо најнапреднија социјалистичка земља. Нарочито се истиче напредак пољопривреде, иако је наша сељачка и свињарска земља дочекала да је житом и машићу снабдева индустријска Амери-

⁷⁵ Едвард Кардељ (1910–1979), политички радник и државник, члан КПЈ од 1928. Један је од оснивача Ослободилне фронте Словеније 1941. Већ 1941. Кардељ постаје члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ, већник је АВНОЈ-а од оснивања. Од ослобођења непрекидно ради на изградњи законодавства социјалистичке Југославије; био је потпредседник Савезне владе, потпредседник СИБ-а, председник Савезне скупштине, члан Председништва СФРЈ, члан Политбироа ЦК и секретар Извршног комитета ЦК СКЈ, члан Председништва ЦК СКЈ и члан Извршног бироа Председништва СКЈ.

⁷⁶ Архив Српске академије наука и уметности, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиф. 14.745, 3. јул 1966. године.

ка, јајима (којих за Нову годину уопште нема!) Израел, а свињским месом Пољска! А да би иронија била што већа, читава три месеца држе се на све стране дискусије о пројекту новог Устава, који је требало да буде готов још пролетос, а он се доноси зато, тобож, што стари заостаје иза наше стварности, што је 'превазиђен' динамиком нашега развитка!

Може се рећи да се наш прогрес испољио само у лепим речима. Речи, речи и само речи. То је слика наше стварности!⁷⁷

У сличном тону он пише и 29. марта 1965. године: „Наша земља преживљује велику привредну кризу. Цене стално расту, тако да је влада 'замрзла' цене неким животним намирницама, али се трговци довијају и изигравају одлуку, па је настала пука трка у дизању цена. У говорима у скупштинама и у новинским чланцима се завијено указује на праве узроке пораста цена, али све остаје на речима. Главни узрок је овај систем управе, методи и несебичност управљача. Главно је зло у занемаривању пољопривреде и рђавом организацијом. То се показало и у мајци комунизма – Русији, где су најзад увидели да треба мењати пољопривредну политику и увести неке мере које се употребљавају у капиталистичким земљама, у којима се пољопривреда успешно развија, тако да оне снабдевају и комунистичке земље.“⁷⁸

Интересантно је запажање Московљевићево о Првој конференцији несврстаних земаља, у септембру 1961. године, будући да је изграђивање покрета несврстаних имало изузетно значајно место у југословенској спољној политици. Он 6. септембра 1961. бележи: „Прва конференција неангажованих земаља, која је почела 1-ог данас је завршена. Било је заступљено 25 земаља, а вођи делегација су били председници република или влада, или владари, међу њима је био етиопски цар, марокански и непалски краљ, камбоџански 'шеф државе', тј. бивши краљ, принчеви саудијски, јеменски и авганистански. Прва четири дана су се ређали говори шефова делегација, који су мање више говорили исто, тј. да би се избегао рат, шта би требало предузети, инсистирајући највише на колонијализму, као главном узроку затегнутости међу два блока, иако је он на умору. Прекјуче и јуче су биле затворене седнице на којима је претресана резолуција, која је усвојена тек ноћас по поноћи у 2 сата. Према

⁷⁷ Исто, 1. јануар 1963.

⁷⁸ Исто, 29. март 1965.

обавештењима, највише је било неслагања око берлинског питања. Тито је предложио решење онако како траже Руси, али је то одбијено те је то питање у резолуцији поменуто безбојно и неодређено. Цела резолуција је пуна лепих жеља и предлога, с којима се цео свет слаже, али њени састављачи немају никакве снаге да натерају блокове да их послушају. То се види и по томе што су у Русији за ово време извршене три атомске експлозије у ваздуху, а Америка је после тога одлучила да опет предузме атомске подземне експлозије. А Де Гол се у данашњем говору представницима штампе није ниједном речју осврнуо на Конференцију. Поред Резолуције састављена су и питања Хрушчову и Кенедију, које ће им предати по два члана конференције, Хрушчову ће предати данас Нехру и Нкрумах. На Конференцији је не само осуђена Француска због Алжира и Бизерте, већ је Југославија саопштила да признаје и *de jure* алжирску владу, што су учиниле још и две мале државе.

Све у свему, поставља се питање: Кома је била потребна ова Конференција? Ако су то заиста неутралне земље, зашто нису биле заступљене Швајцарска, Шведска, Финска и Аустрија? Ако су оне имале да представљају савест човечанства у ове опасне дане, зашто нису присуствовале и ове земље, као представнице европске културе и савести, већ у већини тек настале безначајне државице примитивних афричких и азијских племена. Сви учесници су грмели против угњетавања и експлоатације за демократију и слободе, а сем 2-3 сви су поглавари диктаторских и аутократских и деспотских држава!

Конференција је резултат неограничених амбиција Тита, Насера, Сукарна, Нкрумаха и других да воде велику светску политику, а Западу је добро дошло то окупљање, да би тако отргао нове афричке земље од комунизма. Иначе, тај ванблоковски блок није никаква војничка и привредна снага да би могла вршити притисак на један или други блок. А као 'морлана снага' може деловати у оквиру Организације Уједињених нација, ако оне нешто значе. А не значе ништа, чим њене чланице могу стварати ратне блокове, иако Повела Уједињених нација забрањује ратове. Тек, Тито може бити задовољан, јер је конференција замишљена и изведена највише његовом иницијативом. Недељу дана Београд је био центар треће светске политике. Тиме је стекао захвалност запада, која неће изостати. А што је

он говорио на Конференцији као да је представник неке државе из комунистичког блока, то је 'да се Власи не сете'.⁷⁹

Московљевићев дневник је својеврстан времеплов опште светске политике, можда чак и светске историје. Скоро да није било значајнијег догађаја у свету који он није забележио и, што је посебно важно, о њему промишљао. О Стаљиновој смрти, рецимо, он каже: „Ове недеље цело човечанство је узбуђено смрћу совјетског самодршца Стаљина, који је умро у четвртак, а данас је сахрањен. Он је у недељу због склерозе и излива крви у мозак парализован, а то је објављено тек у среду. Светска штампа је пуна свакојаким нагађања о последицама његове смрти, о њему као човеку и државнику, о његовим наследницима и даљем утицају Русије на рат или мир. Најдостојанственије, право центлемнско се држе Енглези. Какве ће последице изазвати његова смрт у самом СССР-у, не види се још, али су већ настале промене у врховном државном апарату. За његовог наследника као председника владе дошао је Маљенков, а не Молотов ни Берија, који су постали потпредседници, и то Берија први са Булгањиним и Кагановићем. Ово је све тако по Стаљиновој жељи, чим је објављено већ кад је умро. За председника Врховног совјета је дошао Ворошилов, Молотов је узео опет Министарство иностраних послова и за свога помоћника Вишинског, који ће бити стални делегат у Уједињеним нацијама. Маршали Жуков и Тимошенко враћени су из немилости и узети за помоћнике министра одбране Булгањину. Нова влада је одмах извршила реорганизацију врховне државне управе, укинувши многа министарства, а друга спојивши, нпр. НКВД и Министарство унутрашњих послова. Све ово даје повода да се извуку неки вероватни закључци. Маљенков је млад човек, од 51 годину, који није учествовао у револуцији, али је као лични Стаљинин секретар био његова десна рука у вођењу унутрашње политике, па ће свакако наставити његову политику, сузбијајући немилосрдно свако 'скретање'. Вођење Стаљинове спољне политике прелази и формално у руке Молотова, који је био слепи и несаломљиви извршилац његове воље. Отуда се не може очекивати никаква промена у совјетској спољној политици, тј. наставиће се 'хладни рат', који ће још успешније водити у Уједињеним нацијама Вишински, као стални делегат, који је

⁷⁹ Исто, 6. септембар 1961.

мајстор у томе. Према томе, не мислим да би нова руска влада намерно угазила у рат, али за сваки случај, они ће још већу пажњу посветити својој војсци. Зато су доведени у министарство одбране најспермнији и најпопуларнији маршали. Дакле, власт је из руку једног човека прешла на владу, управо на њен ужи кабинет, колегијум од 5 људи. Пошто Маљенков, ни по политичкој вештини, ни по искуству, ни по ауторитету не може бити оно што је био Стаљин, то ће сва питања решавати колегијално. Само је питање докле ће то трајати. Лако могу доћи до израза амбиције, суревњивост и сумња, што ће изазвати не-слагања и трвења, а трвења се у Русији свршавају чисткама и ликвидирањем. На то много полажу сви непријатељи Русије, било из идеолошких, било из конкурентских разлога. Повода су им дале речи у владином прогласу о Стаљиновој смрти, којима се народ позива на једнодушност и будност према непријатељима. Став СССР према иностранству зависиће од унутрашњих прилика његових, али је још рано очекивати неке битне промене, а мислим да их још месецима неће бити.

Што се тиче самога Стаљина, он је заорао дубоку бразду у историји Русије и осигурао себи место напоредо с другом двојицом неимара Иваном Грозним и Петром Великим, без обзира да ли се човек слаже с његовом идеологијом и методама, и без обзира да ли ће његове тековине остати трајне. Он није био главни творац октобарске револуције, али ју је у грађанском рату спасао 1919. године организовавши и водећи одбрану Царицина. Други пут је спасао од расула после Лењинове смрти, приграбивши у своје руке узде државне управе, уклањајући с пута све који су му били противни, а трећи пут је спасао и револуцију и Русију у Другом светском рату, организовавши одбрану, а највише одбрану Стаљинграда, где је Хитлеру задан смртни ударац. У томе је он заслужан не само за Русију, него и за цео свет. После своје смрти он је оставио Русију као моћну државу, другу после САД, са све јачом индустријом, развијеним научним радом на свима пољима, подигнутим просветним и културним степеном па и стандардом живота у забаченим и заосталим крајевима и народима многојезичне Русије. Истина, то је све постигнуто најкрућим мерама, искључивањем примене демократских принципа, претварајући јединку у део стада, али тако су радили и Иван Грозни и Петар Велики, и Кемал Ататурк, па их цео свет велича. А усто, то је неминовна

последница 'диктатуре пролетаријата' и схватања данашњих примењивача.⁸⁰

Констатујући трагичну погибију шест совјетских генерала, на челу са маршалом Бирјузовим, приликом удара њиховог авиона у Авалу 19. октобра 1964. године, Московљевић, истовремено, у свом дневнику описује свргавање са власти Стаљиновог наследника, Хрушчова, дајући томе изузетан значај: „Највећи догађај од светског значаја десио се у петак у Москви, где је прво Извршни комитете ЦК Партије већином од 6 гласова против 3 изјавио неповерење Хрушчову, а сутрадан то једнодушно потврдио ЦК, и натерао га да поднесе оставку, не само на секретарско место у партији, већ и на председништво владе, па чак и на чланство у ЦК! О томе је само објављено кратко саопштење ЦК без икаквих појединости, а Известија, који је уређивао његов зет Ацубеј, нису тога дана изашла. За секретара је изабран Брежњев, за председника владе Косигин. Сутрадан је објављена декларација ЦК о задацима Партије, без иједне речи о Хрушчову, без жаљења што он 'због болести и поодмаклих година' одлази, без иједне речи похвале за досадашњи рад. Али се истиче да ће државно и партијско управљање бити колективно, да ће се водити борба против субјективности, застрањивања и култа личности, што се свакако односи на њега. Нема ни речи о мирној коегзистенцији, коју је он проповедао и изводио. До овога удара, превратља дошло је свакако због тога што је Хрушчов спремао конференцију комунистичких партија, која би осудила Кинезе, што би довело до потпуног расцепа у комунистичком табору, а то остали чланови ЦК нису могли допустити. Значи да је у овом случају победио Мао-Це-Тунг. А истог дана је испалењена и прва кинсека атомска бомба, што је узменирило цео свет. Уочи тога дана спустио се на земљу совјетски васионски брод са 3 човека, после лета око земље од 24 сата, што такође није добар знак за Запад. Карактеристично је да астронаути, стигавши у Москву, нису прво посетили Хрушчова, као што су чинили ранији васионски путници, што показује да је већ раније била запечаћена Хрушчовљева политичка каријера. У светској јавности још нема коментара о овом догађају у СССР-у, али се на Западу чују повољна мишљења о Хрушчову, а Гомулка и Кадар на митингу У Пољској повољно су говорили о њему, као и комунистички лист у Данској.

⁸⁰ Исто, 8. март 1953.

Пад Хрушчова свакако ће неповољно утицати на изборе у САД, јер значи јачање комунистичког фронта, што може појачати шансе Голдвотера, који је непомирљив противник комуниста. Њему иде на руку и скорашњи догађај са Џонсоновим првим помоћником, који је ту скоро смењен, јер је ухваћен као педресат у Хришћанској заједници младих људи. Да се случај с Хрушчовом десио мало раније, могао је утицати неповољно и на успех Лабуриста у Енглеској, који су добили само 4 посланика већине, тако да ће морати зависити од Либерала који су добили 9 посланика.⁸¹

Директни посматрач извођења Октобарске револуције, наравно, није пропустио да у свом дневнику, на педесетогодишњицу овог изузетно значајног догађаја, да и свој кратак осврт: „На данашњи дан пре 50 година руски большевици су у Петрограду узели државну власт у своје руке и прогласили светску револуцију, рачунајући да ће изазвати револуцију у целом свету. У томе нису успели, али им је пошло за руком да победе све своје спољне и унутрашње противнике и створе снажну државу СССР, тј. Савез Совјетских Социјалистичких Република. Иако је држава војнички врло јака, иако је наука и техника много напредовала, у привредном погледу није остварен програм и благостање, тако да су и СССР и све друге државе у којима су Руси завели комунизам далеко заостале иза капиталистичких земаља.

Као присутник Револуције у Петрограду нисам се могао сложити с радом большевика, као што се нисам сложио нити се слажем с радом њихових ученика – наших комуниста. Сматрам да би Русија после Фебруарске револуције далеко више напредовала у једном демократском режиму. Октобарска револуција је донела више зла него добра. Комунизам се војничком силом учврстио само у најнекултурнијим земљама.

Прослава Октобарске револуције траје већ 2-3 дана, у присуству вођа свих комунистичких партија и држава, међу њима и Тита, који је јуче говорио. И у нашој земљи се прославља.⁸²

Веома обимне дневничке белешке о самом току Октобарске револуције, вођене од 9. септембра до краја октобра 1917. и од 1. јануара до 28. фебруара 1918. године, објављујемо у целини, не изо-

⁸¹ Исто, 19. октобар 1964. године

⁸² Исто, 7. новембар 1967. године.

стављајући ни оне делове у којима Московљевић говори о својој активности на уједињењу Југословена, због чега га је српска влада послала у Петроград, као ни оне делове о личном и приватном животу, верујући да ће пажљивом читаоцу то олакшати разумевање појединих Московљевићевих погледа и ставова.

Надамо се да ће објављивање Московљевићевог сведочења о Октобарској револуцији изазвати интересовање стручне и научне јавности и за остали део дневника, чије припремање за штампу врши Институт за новију историју Србије, док ће објављивање, у првом реду, зависити од материјалних средстава, пошто се ради о рукопису од неколико хиљада страна.

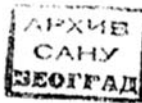
Др Момчило Исић

У ВЕЛИКОЈ РУСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ

СЕПТЕМБАР
1917.

У Великој
Руској Революцији

Т

Децембра 1917.

Поштем и речврату књигу свога дреб-
њака у кућини, сад јом даће цело вре, а
надао сам се да ћу рак прву књигу закр-
тити у драгу и најпакетној штаубини,
код својих старих родитеља. Али једно
срце, друго судба Жени, и мене је
бура савремених великих догађаја бацу-
ла так овамо у Русију, и то у јеру ре-
волуције. Колико сам као јак, гитају
ћи Великој Франц. Революцији Жени што
тисам ^{сво} савременик тих главних дана,
а тисам ти потмињао да ћу живећи и
радићи усред јом великих догађаја, да ћу
бити очекивају сибараца Новог света, ти

9. септембар

Почињем и четврту књигу свога дневника, у туђини, сад још даље него пре, а надао сам се да ћу чак прву књигу завршити у драгој и напаћеној отаџбини, код својих старих родитеља. „Али једно срце, друго судба жели,“ и мене је бура савремених великих догађаја бацила чак овамо у Русију, и то у јеку револуције. Колико сам као ђак, читајући Велику Француску Револуцију жалио што нисам био савременик тих славних дана, а нисам ни помишљао да ћу живети и радити усред још већих догађаја, да ћу бити непосредни очевидац стварања новог света, на новим принципима. Кад је у марту избила револуција ја сам страшно зажелио да се нађем у њој, па ето ми се жеља испунила. Нисам, истина, био присутан оним првим славним данима јефтиног успеха, данима обећања и рушења свега старог, али сам стигао да пратим и посматрам развој револуције у најкритичнијем њеном моменту, у њеном апогеју, који ће она постићи баш кроз два дана.

Руски државни организам налази се сад у напону кризе, после шестомесечног боловања. Многи се лекари труде да га излече и приписују разне, често противуречне лекове, али су до сад имали мало успеха. 12-ог ће бити Демократско саветовање „тај велики“ конзилијум који ће одлучити да ли да се болесни организам остави при досадашњем, или подвргне новом режиму. Болест ослобђавају највише рђави спољни хигијенски услови – рат са спољним непријатељем. Али се ја наддам да ће силини, здрави организам Русије преболети све недуге, не због вештине лекара, већ више по самој природи.

Ето у таквој Русији пробудио сам се данас, пошто сам целу ноћ спавао, после толико дана неспавања и умора. Пошто сам се спремио и изашао, прво ми је било да свршим званичне послове, те сам са Бошњакковићем и Ђујићем отишао у Посланство и предао писма министра спољних послова. Г. министар није још дошао са даче, али су тамо четири секретара. Г. г. Ф (вероватно С – примедба М. И.) Станојевић,⁸³ г. М. Димитријевић, Ненадић, Ј. Тадић и М. Михаиловић.

⁸³ Станоје Станојевић (1874–1937), историчар, професор универзитета и академик. Написао је више дела из српске историје, а организовао је и уредио *Народну енциклопедију Срба, Хрвата и Словенаца*. Станојевић је 1916. године послат у Русију, да ради на „српској ствари“, где је остао до завршетка Првог светског рата. Био је члан југословенске делегације на Конференцији мира у Паризу.

Административне послове стварно ради Ненадић, а М. Димитријевић је за спољне послове, он пише књиге, брошуре и чланке по новинама. Он има веза са социјалистима и Совјетом и највише ради на нашој пропаганди. Интересантно је да је и он свршио филологију код г. Белића, а после свршио права у Паризу. Г. Станојевић, изгледа и сам нешто пише, а Тадић и Михаиловић само шифрују и отшифравају званичне депеше.

С Тадићем сам заједно ручао у једном добром ресторану, као његов гост и дуго смо разговарали о садашњим приликама. Он потпуно трезвено и критички гледа на ствари и скоро се потпуно слаже са мном и симпатише социјалистичком центру, док већина других наших овдашњих људи мисле и осећају по старом, сви скоро жале стари режим, сви су корниловци, а да се однекуд појавио цар они би били уз њега. Они само виде црне стране револуције и уопште је цене по својим субјективним особинама. Али је г. М. Димитријевић (поред Тадића) изузетак: он доста песимистички гледа на прилике, али их разуме и критички посматра, и потпуно демократски мисли и осећа. С њим сам доста говорио и он ће ми бити од велике помоћи, јер ће ме довести у везу са овдашњим политичарима и новинарима. Он пише чланке у мењшевичком органу „Дело народа“.

По подне сам био у Српском институту г. Белића, али је он још у Одеси, а тамо су само г. Латинчић, пречански адвокат и заробљени аустријски официр и „секретарица“ Марија Констатиновна, која сад редигује чланке г. Димитријевићу. Видео сам да је врло бедно организован цео рад, да књига и листова има врло мало, да све снаге нису сконцентрисане, већ сваки ради за себе, а у Институту је остао само г. Белић, који ни сам није ту, и ја треба да уђем, а и г. Латинчић се спрема да иде. Југословенски одбор, изгледа, још горе стоји, јер је једини представник „Југословенског комитета“ отишао у Лондон, а ја сам узалуд носио ствари за њега.

Како сам остао без новца узео сам 200 рубаља, аконто дневнице, док не дође одлука по каквом курсу да нам се издаје дневница, јер се до сад издавало по разном курсу: једно по прератном 2,66, а другом по 1,70. Кад би тако остало онда бих уместо 40 франака, што је више од 40 рубаља, примао по 14-15 рубаља. Толико и више треба само за храну.

На ришком фронту Немци продужују нападе, али су их Руси одбили. Код Јакобштата пак Немци су успели да потисну и пребаце Русе на десну обалу Двине.

Све новине највише пишу о предстојећој демократској конференцији, која ће решити о саставу владе. Бољшевици, Мењшевици - интернационалисти су за коалициону владу без буржоазних странака, а остали су за то, као и Керенски.⁸⁴ Резултат конференције биће за или против Керенског. Бољшевизам све више диже главу, и ако се после догађаја од 4. јула био сакрио у мишију рупу. Али их је Корниловљева⁸⁵ авантура рехабилитовала, они су дигли главу и испали ватрени браниоци револуције од контрареволуције и својим демагошким агитовањем нагло задобијају терена међу простом, егостичном масом. У том циљу они се труде да уклоне свог највећег противника, Керенског, те протурају вести кроз новине као да је он знао за Корниловљеву припрему, само да би га дискредитовали. Вечерас ће бити избор новог председника Совјета, јер су ранијем изразили неповерење. По резултату тог избора моћи ће се, углавном, судити о исходу конференције.

На скупштини „Козачког круга“, тог вековног козачког парламента, козаци су изразили поверење своме хетману Каледину⁸⁶ и готови су и да га оружјем бране. Они траже од Привремене владе да спречи штетно агитовање бољшевика међу козацима. Главно је да се козаци показују као сила дисциплинована, која ће помагати оног ко хоће да заведе ред.

⁸⁴ Александар Керенски (1881–1970), адвокат, народни посланик, члан станке социјалиста-револуционара. Један је од вођа Фебруарске револуције. Заменик начелника Петроградског совјета. У Привременој влади је заузимао место министра правде (март–мај 1917) и министра војске и морнарице (мај–септембар 1917), а од јуна 1917. место премијера. После Октобарске револуције је емигрирао.

⁸⁵ Лавр Корнилов (1870–1918), генрал руске царске војске. После Фебруарске револуције био је Командант трупа Петроградског војног округа, руководио је хапшењем царске породице. Од јула 1917. Врховни је командант руских трупа. Организовао је неуспелу побуну против Совјета 25. августа 1917, која је пропала услед противљења Керенског. Оснивач је и први руководилац (од 25. децембра 1917) Добровољачке армије – „белогардејаца“. Погинуо је на почетку грађанског рата 1918.

⁸⁶ Алексеј Каледин (1861–1918), донски козак, генерал руске царске војске. После Фебруарске револуције, негативно је оценио Привремену владу и повукао се на Дон, где је стао на чело козачке самоуправе. Један је од организатора Добровољачке армије – „белогардејаца“. Извршио је самоубиство разочаран slabим одзивом козака за борбу против бољшевика.

10. септембар

Уз ове „смутне“ прилике и време је до зла бога рђаво: киша и измаглица, улице прљаве, трамваји препуни, кола скупа, тако да се човеку не мили изаћи. Јутрос сам написао писмо Р. Марјановићу, те вратио кључ од хотела у Лондону, и Југословенском комитету, пославши рачун трошка око ствари г. Мандића.⁸⁷ Тек у 12 изашао сам из собе и пешачио сам пола сата до посланства. Тамо нас је примио г. Спалајковић⁸⁸ око 1 сат и читава два часа разговарао је с нама, управо говорио нам је. Сад сам се уверио да је он заиста вешт мајстор речи, страстан декламатор, али не и дубок и опрезан политичар. Он се свим жаром, свом страсном природом окупио на револуцију. Поводећи се за осећањима он неће мирно објективно да посматра факта и догађаје; он заборавља да је ово једна велика револуција, и то социјална револуција, а не политичка, и да се ни после најмање револуције није тако брзо могао завести ред и нормалан живот, као што би он и многи други нестрпљиви људи хтели, зато што је Русија паралисана ратом, а нама је потребна њена снага, он налази да је руски народ неуравнотежен, неспособан за рад, за све, и да је све што су досад предузели лудо и нелогично. Он је уопште тако нервозан, раздражен, да то своје духовно стање уноси у све своје судове и закључке. Пошто је све време револуције био овде, он познаје факта, и многе су му опаске тачне, али ја се с његовим судом скоро никако нисам слагао, само му нисам хтео опонирати, већ сам га пустио да се исприча. Сад ми је јасно откуд онако „настројеније“ проф. Станојевића; оно није његово оригинално мишљење, већ само одјек мишљења г. Спалајковића, које је он употребио да би оправдао своје бегство одавде.

⁸⁷ Анте Мандић (1881–1959), адвокат и политичар. Први светски рат га је затекао у Русији, где је 1915, као члан Југословенског одбора, постао делегат тог одбора за Русију. Ту ради на организацији заробљеника југословенског порекла у добровољце, са седиштем у Одеси. Од септембра 1917. води у Лондону централну канцеларију Југословенског одбора. У НОБ је ступио 1943. године. Био је члан Председништва АВНОЈ-а. Од марта 1945. до проглашења Републике 29. новембра 1945. био је намесник.

⁸⁸ Мирослав Спалајковић, дипломатску каријеру започео је као секретар посланства у Петрограду 1900. године, али је исте године премештен за конзула у Приштини; за посланика Србије у Софији постављен је 1911. године; заступник је министра иностраних послова од јесени 1913. године, а Први светски рат га затиче на месту опуномоћеног посланика у Петрограду, где је остао до 1919. године. Посланик у Паризу био је од 1922. до 1935. године. Припадао је Радикалној странци. У току Другог светског рата био је један од блиских сарадника Милана Недића.

Пошто сам тек у 3 сата изашао из посланства, то сам саставио ручак и вечеру, и пошто је киша лила, нисам хтео никуд ићи, већ сам остао у соби, те прочитао новине и написао писмо кући.

На синоћњем избору председништва победили су бољшевици, те су Чхеидзе,⁸⁹ Церетли,⁹⁰ Чернов,⁹¹ Гоц⁹² и др. дали оставке. Тако је у изгледу победа бољшевизма и на прексутрашњој конференцији, али ће можда међу представницима самоуправних тела и професионалних организација победити умеренији елементи. У очекивању конференције све новине расветљују Корниловску аферу, износећи разговоре између Корнилова и бившег министра војног Савинкова.⁹³ Према томе изгледа да је Корнилов натоциљан и изневерен, те се кола сломила на њему, а њега је сама влада била позвала у Петроград са коњичким корпусом да би укротио бољшевице и совјете, ако би изазвали нереде кад се прогласи опсадно стање. Он је требао да уђе у диктаторски директоријум са Керенским, Савниковим и Филоненком, владиним комесаром у Главном Штабу. Њихов пројекат мера био је добар ради повраћања боље способности војске и реда не само у њој већ и у позадини, због чега су хтели да милитаришу железнице и фабрике. „Дело народа“, орган В. Чернова, нарочито подвлачи то

⁸⁹ Николај Чхеидзе (1864–1926), ветеринар. Члан РСДРП (мењшевик). Активни члан локалне самоуправе, а касније народни посланик. После Фебруарске револуције председник извршног комитета Петроградског совјета (до септембра 1917). Од 1918. до 1921. један од вођа независне Грузијске владе. Емигрирао је у Француску после доласка Црвене армије у Грузију. Учествовао је у раду емигрантских организација. Извршио је самоубиство.

⁹⁰ Ираклије Цертели (1881–1959), кнез. Члан РСДРП (мењшевик). Професионални револуционар, а касније народни посланик. После Фебруарске револуције члан извршног комитета Петроградског совјета (до септембра 1917). Министар поште и телеграфа у Привременој влади (до јула 1917). После Октобарске револуције (1918–1921) један од вођа независне Грузијске владе. Емигрирао је после доласка Црвене армије у Грузију.

⁹¹ Виктор Чернов (1873–1952). Оснивач странке социјалиста-револуционара. Професионални револуционар, а касније народни посланик. После Фебруарске револуције – министар пољопривреде у Привременој влади. После Октобарске револуције (1918–1921) један је од вођа антибољшевичке Самарске републике. Емигрирао је после доласка Црвене Армије.

⁹² Абрам Гоц (1882–1940), професионални револуционар. Члан странке социјалиста-револуционара. После Фебруарске револуције заменик председника извршног комитета Петроградског совјета (до септембра 1917). Учесник Грађанског рата и неуспелог покушаја социјалиста-револуционара да се боре против „белих“ и „бољшевика“. После завршетка Грађанског рата остао је у СССР-у. Ухапшен је 1939. и депортован у Сибир, где је и преминуо.

⁹³ Борис Савников (1879–1925), професионални револуционар и терориста. После Фебруарске револуције комесар Привремене владе и начелник ткупа Петроградског округа (од августа 1917). Активни непријатељ бољшевика и учесник Грађанског рата. По завршетку Грађанског рата покушао је да га настави терористичким методама. Ухапсио га је 1924. ОГПУ. Наводно је 1925. извршио самоубиство у затвору.

милитаризовање да покаже пролетаријату како су они хтели од целе Русије да створе једну касарну. Овај је лист уопште недоследан: с једне стране је и сам за то да се војска оспособи за борбу, а с друге стране напада и демагошки денунцира намере да се ред заведе и у позадини, нарочито на железницама, које су неопходне и за операције и за снабдевање градова. Па кад хоће да имају јаку и дисциплиновану револуционарну војску, зашто не дају да се њена позадина уреди и омогући успех војсци? Зато само да би угодили разобрученом радништву, нарочито железничарима, који траже повишење плата и друге бенефиције, што би прешло 4 милијарде рубаља, више него што је пре рата износио сав буџет прихода.

С једне старне траже идеално извођење социјалистичког програма, без компромиса, а с друге у књижевном додатку износе слику како сељаци схватају републику. Под насловом „Возстављеније солонљевској републики“ М. Пришвин, вешто и с иронијом описује како су сељаци схватили слободе и како изгледа њихова република. Ту видите тамне, непросвећене масе које иду за оним који угађа њиховим најнижим инстинктима. Честитост, опште добро далеко су од њих. Они бирају за председника општине једног преступника, који нема нигде ништа, нити што ради, већ живи слободно као птица, а не као какав „буржоаз“ *Сидел он второј раз за уговорно дело. Но потом исправил себја политикој и сидел за политику вроди как би несчастлиј!*

Комесара учитеља сменили што није одобравао незаконит избор председника и онда је настала „республика“. Укинули су цене на намирнице, подигли одмах цене мушком и женском раду, аустријске заробљенике одузели од поседника па дали војничким женама: „У тебја мужа взјали, вот тебје муж!“. Ако, вели, у мојој шуми леже дрва, то нису просто моја дрва, а државна. После су их сви почели разносити, баш зато што су државна сопственост.

Велику буру су изазвали гласови о миру без Русије и на рачун њен. Тајмс је дао на знање да то може да се деси, јер напору сваке државе има граница, и отворено се прети Русији. „Дело народа“ поводом тога протестује, питајући се докле ће се циљеви и резултат рата мерити по броју бајонета и топова, а не по оправданости њиховој и потреби. „Ново време“ налази да би поједини савезници могли закључити мир, у првом реду Италија, која се може лако погодити са Аустријом, затим Француска, којој Немци већ дају Елзас и Лотаринги-

ју, а они то само и траже, као што се види из последње Рибовљеве изјаве. На једну интерпелацију одговорио је да ће Француска одговорити на папску ноту, тек пошто Немачка одговори, то значи да чека немачке услове. Све нешто мирише на мир, и Немци стално изјављују да ће се мир закључити још ове године. Одговор Немачке папи данас је штампан, али само први део, где се говори о мирољубивости кајзеровој.

Енглези су опет предузели офанзиву код Ипра са великим успехом и само првог дана имали су преко 3.000 заробљена.

Аргентина је прекинула односе са Немачком.

Сад је био код мене г. Димитријевић. Вели да се спрема једна књига са више чланака од Плеханова,⁹⁴ Кропоткина,⁹⁵ један његов, па зове и мене да што напишем. Покушаћу да напишем што о демократској борби у Србији.

11. септембар

Данас је не само киша већ и доста хладно, као да ће снег скоро да пада. Ја сам у подне однео писмо кући у посланство, да га пошаљу у Штокхолм, а затим сам отишао пешке до универзитета, те сазнао адресу М. Долобка.⁹⁶ По ручку сам отишао до њега, и нашао сам га баш где пакује књиге, јер је узео нов стан са „сапутницом живота“. Како се нисмо видели три године, разумљиво је да се нисмо задржали на једном предмету, већ смо на брзу руку разговарали о свему. Он врло песимистички гледа на руске ствари, мада је и сам био социјалиста. Сазнао сам да су његови односи са проф. Белићем охладнели, још пре доласка г. Белића. Он је са Радосавом Јовановићем⁹⁷ био стварно

⁹⁴ Георгиј Плеханов (1856–1918), професионални револуционар и први теоретичар марксизма у Русији. Био је непријатељ Октобарске револуције, па се после ње иселио у Финску.

⁹⁵ Петар Кропоткин (1842–1921), кнез, професионални револуционар и први теоретичар анархизма у Русији. Подржавао је Октобарску револуцију.

⁹⁶ Милиј Долобок (1884–1935), професор словенске филологије и лингвистике. Бавио се јужнословенским темама. Радио је у Академији наука Русије (касније СССР-а) и на Петроградском (касније Лењинградском) универзитету.

⁹⁷ Радосав Јовановић (1886–1949), историчар. Крајем 1913, на предлог Николе Пашића, Јовановић је упућен у Русију, по једнима, „да научи руски језик и да се, као млад историчар и радикална политичка нада, упозна са приликама у Русији“, а по другима да врши пропаганду „спољнополитичке платформе“ радикала. По избијању Првог светског рата прикључен је српском посланству у Петрограду. Био је веома ангажован на југословенском питању и много је допринео у стварању Југословенског друштва у Петрограду, у

један круг наших познавалаца и пријатеља, који су писали и агитовали за нашу југословенску ствар. По своме доласку и г. Белић је ушао у то друштво, али је по својој старој навици хтео да „генералствује“, као што се Долобка изражава, што је изазвало незадовољство осталих чланова, који су изразили жељу да он изађе из друштва. Он хвали Радосава, његов рад и велике везе, и познавајући Долобка и г. Белића верујем да је тако. Он исто тако ради и са г. Кошутећем, који сад штампа I део своје Граматике, и он му врши коректуру. Сад ми је тек јасно што Радосав није у „српском институту“ и што сваки за себе ради. То је стара искључивост и високопарност г. Белића. Ја сам предпостављам да радим са млађим људима Д и Р (Димитријевић и Радосав Јовановић – М. И.), пошто већ имам искуства са г. Белићем. Али ћу, чини ми се, служити као веза међу њима, а званично ћу се рачунати у Институту. Уосталом, видећемо кроз 2-3 дана, кад дође г. Белић из Одесе.

Уместо да се упознајем са руском револуцијом, ја се све више упознајем са нашом српском неслогом и неорганизованошћу. Данас ми је Тадић причао за ручком како су они у посланству раздвојени на две групе: у једној он и Михаиловић, у другој Ненадић и Ф. Станојевић, а с Димитријевићем већ и не говоре, и он га је представио у врло рђавој боји, као површног, сујетног човека, рекламера и несолидног у послу. За његове везе каже да су врло слабе и да их је он похватио идући од једног до другог и нудећи своју брошуру, коју је написао користећи се материјалом на који га је упутио Стојан Протић,⁹⁸ а који је требао њему да пошље. Вели да се Димитријевић посвађао негде на збору са Радосавом. Брука. Ништа боље него руска револуција.

Демократско саветовање је одложено за 15 или 16, а можда и за доцније, јер нису готове све припреме. Изгледа да се придао велики

децембру 1917. године, које се залагало за јединствену, политички и економски независну југословенску државу. Био је идеолог и инспиратор Југословенске револуционарне федерације, која је у пролеће 1918. године створена у Москви, а у марту 1919. године изабран је за председника Комитета српске колоније у Москви. У Русији, где је обавио значајне послове за Радиклану странку, владу Србије, владу Краљевине СХС и за Николу Пашића лично, остао је до августа 1923. године, да би по повратку у земљу био „потиснут и заборављен“.

⁹⁸ Стојан Протић (1857–1923), публициста, политичар и државник, један је од оснивача и вођа Радикалне странке. За народног посланика биран је осам пута, од 1897. до 1920. године. У Краљевини Србији био је министар финансија и министар унутрашњих послова у неколико влада, а у Краљевини СХС образовао је прву владу. После разлаза са Пашићем, образовао је странку независних радикалних дисидената.

значај успеху большевика у избору новог председника Совјета. Они су ту успели захваљујући мењшевицима - интернационалцима, који су с њима гласали, не зато што одобравају њихов програм, већ само зато да би имали својих представника у президијуму. А како је на протест земских и градских организација повећан број њихових представника и како се појављује нова сила у лицу земљорадничких задруга, које још, истина, нису организоване политички, али које су према расположењу за центар – то све показује да большевици неће ни смети ни моћи узети власт у своје руке. Само би та криза требала да се што пре реши, јер се земља нагло приближује економској, финансијској и војничкој пропасти. Број новчаница прелази 15 милијарди рубаља, више чак него за време Француске револуције. Ако овако економско растројство и немоћ потраје њена финансијска моћ неће се моћи дићи ни после рата, јер су фабрике уништене и престале да раде, и неће моћи подмиривати потребе у индустријским производима, који ће се морати довозити, за што треба плаћати златом (сад је златна резерва спала на 1.200.000.000 рубаља), а неће се имати шта извозити, јер је земља напуштена и запарложена, те за дуго времена једва ће моћи себе сама исхрањивати.

Данас је саопштен завршетак немачке ноте Папи, али нема ни једног јединог конкретног услова за мир, већ опште фразе о мирољубивости Кајзера и немачког народа и о потреби изборних судова, као да је свет заборавио његове раније речи сасвим супротне. Изашла је и аустријска нота, која је таква иста, и коментари американске штампе најбоље представљају мишљење наших савезника, да немачка нота неће изазвати никакву измену у тактици и циљевима рата.

12. септембар

Нити се време мења, нити унутрашња руска ситуација; и од једне и од друге човеку се јежи кожа. Као што су још врло далеко лепо пролетњи дани, тако су далеки и дани сталожности и реда, дани благостања које треба да донесе револуција. Изгледа да понеки људи и партије нарочито се труде да направе што већи „сумбур“, да би после имали што већу заслугу у спасавању земље. Све је обузела поама за раздором, дезорганизацијом, сваки мисли да је најпааметнији, да је његов програм најбољи, који ће задивити свет. Шетајући јуче

паде ми на памет да старо славјанофилство још није умрло, управо да се повампирило, у новој, савременој форми. Јер, зар бољшевичка идеологија и фразеологија није иста као и покојних славјанофила. И они хоће да уче социјализму цео свет, они хоће да спасавају цео свет, а све остале светске демократије нису ништа. Интересантно је да је та иста идеја разрађена у „Вољи народа“. Истичући како у време кад нема нерањеног места на телу револуције и земље, кад је свуд сад незнање, безграничан мрак, неизмерна беда, „в то времја находитеја људи, каторие великодушно објашајут своју помошћ Западу, опередившиму нас на столетија, крохамии каторујого ми жили и живем до сих пор.“ У опште „Воља народа“, орган умерених есера, где пише Брешко-Брешковскаја,⁹⁹ пише паметно и умерено, потпуно као и напредни буржоазни листови. У уводном чланку поводом немачког одговора Папи износе колико се руска демократија преварила да ће утицати на демократију централних сила. Па кад није могла утицати првих дана, како ће моћи сад са недисциплинованом и дезорганизованом војском, са политичким, финансијским и економским расулом у земљи. Зато лист позива да се у последњем тренутку освесте и увиде опасност и да се сви уједине против ње. „Созданије силној власти, опирајуишејса на широкују колалицијунују базу, власти, способној к твореческој работе, дејствително представљајуишују вољу страни, а не однаго тољко насељенија – вот что јављајетсја лучишим средством дља предупрежденија мира за ичет Росии“.

Према телеграмима из унутрашњости овако су се изразиле многе организације на скуповима поводом демократске конференције. Једино балтичка и црноморска флота секундирају Совјету, терајући у крајност својим анархистичким захтевима. А најбоље су прожети „государственошћу“, козаци, који су на скупштини свога круга, на којој је учествовао и Скобаљев¹⁰⁰ у име Петроградског совјета, изјавили потпуно поверење у свог атамана Каледина и решеност да се

⁹⁹ Екатерина Брешко-Брешковска (1844–1934), професионални револуционар, члан странке социјалиста-револуционара. Након Фебруарске револуције имала је велики ауторитет у редовима револуционара због чега је и била звана „бака руске револуције“. Непријатељски се односила према Октобарској револуцији. Учествовала је у раду неколико антибољшевичких организација за време Грађанског рата па је била приморана да емигрира по завршетку рата.

¹⁰⁰ Матвеј Скобаљев (1885–1938), професионални револуционар, члан странке РСДРП (мењшевика). После Фебруарске револуције члан Извршног комитета Петроградског совјета (до септембра 1917). У Грађанском рату није учествовао, а по завршетку се учланио у странку бољшевика. Ухапшен и стрељан 1938.

образују као аутономан део федеративне демократске Русије. Говорили су и у корист Корнилова. У осталом, и Савинков је у својим изјавама показао како је текла цела афера; он изјављује да је убеђен да Корнилов, кога он и сад сматра за великог патриоту и поштена човека, није био умешан у контрареволуционарну заверу, која је покушавала да га придобије.

Пред вече сам био код Радосава Јовановића, који се сместио у лепом стану од две собе, са силним књигама свуда разбацаним. Изгледа да он заиста ужива велики углед и утицај у социјалистичким круговима, а и у кадетским. Помоћу њега и ја ћу ухватити везу, јер се личним додиром може највише учинити за нашу ствар, тј. припремити земљиште за доцније када се среде прилике.

13. септембар

Што ближе дан Демократске конференције све се ватреније расправља о њеном циљу – организацији власти, да ли ће се она извршити на основи коалиције или пролетерске диктатуре. Умерени социјалистички листови указују на опасност којој би се земља изложила ако би се несоцијалистички елементи искључили из власти. Чак је и Совјет се решио за коалицију, али без кадета. Конференција ће из себе створити неку врсту парламента пред којом би „Савет петорице“ био одговоран и који би унеколико имао и законодавну власт. Мада су против њега неки, јер се коси са најосновнијим принципима демократизма и парламентаризма. Не будући прави представници народне воље, већ сличан ранијим наметнутим думама, ипак ја мислим да је то нужно зло једини пут да се једном организује и учврсти власт. Можда ће он зауставити пораст бољшевизма, који постаје све дрскији. Они су изабрали за своје делегате конференције чак и Лењина,¹⁰¹ и још двојицу цимервалдиста умешаних у догађаје 5. јула, и које суд треба да суди. Ипак изгледа да бољшевици неће успети, јер трезвеност и патриотизам преовлађују и код већине социјалиста револуционара и мењшевика, који енергично истичу девизу коалиција и одбрана земље, а ко је против коалиције он је против одбране.

¹⁰¹ Владимир Лењин (1870–1924), професионални револуционар, оснивач РСДРП (бољшевика). Вођа партије која је извела Октобарску револуцију. Постао је шеф Совјета народних комесара, односно владе након Октобарске револуције.

Војни министар, ђенерал Верховски¹⁰² дао је свој експозе пред Совјетом и официрском конференцијом о препорођавању војске. Мада се већина програма оснива на идеалистичким маштаријама, ипак је једна мера врло добра, врло практична а то је демобилизација непотребног људства у позадини, којег има 10 пута више него бораца. Тиме ће се огромно олакшати државном буџету, вратиће се толике руке земљи, фабрикама, а уклониће се један деморалишући елеменат из непосредне позадине фронта, и олакшати да се умањене резерве као што треба обуче и дисциплинују.

Читајући извештаје из руских села о безграничном незнању народа питам се како се може толико настојавати на суверенитету и вољи народа. Кад он неће да гласа, не зна како да гласа, нити познаје партије и њихове програме, како се може ослањати на његово мишљење, како се може судбина земље дати њему у руке. Ту се не може ништа учинити пропагандом за 2-3 месеца, онде где треба 2-3 столећа развитка. И зар он неће подлећи утицају рђавих, демагошких агитатора, који угађају његовим најнижим инстиктима, па гласати за оно што може донети пропаст земљи. То је играти се ватром, то је дати детету оштар нож да се игра с њим. Па зар вође партије, интелегентни, просвећени, искусни и патриотски људи не могу да се сложе и нађу начина да извуку земљу на прави пут, а да то учине тамне масе народа! Својим демагошким методама социјалисте саме хоће да компромитују светле идеале за које се боре, јер ће постићи супротно ономе што желе, јер ће после таквог рада или они сами или неко други бити приморан да уводи сурове диктаторске мере. То је сасвим природно и увек је тако било у историји света.

Новине јављају да је кајзер у Софији. Да ли није дошао ред на солунски фронт, да и са њим сврши? Сасвим је могуће, јер из данашњег телеграма види се да Немаца има и у Албанији. Французи су тамо доста напредовали, чак до између Шкумбе и Охридског језера, али Немци веле да су их одбили. Ових дана држи се у Кијеву конгрес руских народности; представници разних народности су за федеративну републику, чак и козаци; а представник Грузина изјавио је да ће Грузија ускоро потражити потпуну самосталност.

¹⁰² Александар Верховски (1886–1938), официр царске Русије. После Фебруарске револуције члан странке социјалиста-револуционара и војни министар Привремене владе (од септембра 1917). У децембру 1918. ступио је у Црвену армију. По завршетку Грађанског рата бавио се наставом и теоријом војне вештине. Ухапшен и стрељан 1938.

Колико је маса руског народа још проста и са зверским наклоностима види се из једног од данашњих телеграма, по којем су сељаци једног села зверски умлатили учитеља градских школа, зато што је протествовао против тога што су му разграбили усев и запалили сламу. Пошто су га убили скинули су са њега одело и обућу, стан опљачкали, а потом запалили. Као илустрација општег расула нек послужи и овај факат што чак и заробљеници слободно чине недела, тако да је чак и аустријски Црвени крст објавио заробљеницима: да аустријска влада осуђује таква нарушења поредка. Каква срамота за Русију.

И данас сам цео дан тражио квартир, али узалуд: или су скупи или ми се не допадају. Него, стрпљења: због исељавања из Петрограда све их је више. Сутра ћу опет у тражњу.

14. септембар

Изгледа, после толико рђавих дана, данас смо имали прекрасан дан, тако да сам ишао без горњег капута. И случајно је леп дан баш данас кад се састаје Демократска конференција, од које се тако много очекује. Нека би то био добар знак, да ће она донети паметне и спасоносне одлуке. Према јутарњим новинама, у броју приспелих представника више их је за коалицију него за бољшевице, а Совјет војничких делегата изјаснио се за коалицију. Сад се све писање односи на Конференцију, њену оправданост и задатак. Бољшевици нападају Конференцију као недемократску, и оштро се изражавају о Совјету, а нарочито су управили копља на Керенског. Умерени есеровски елементи очајно бране идеју коалиције и траже да се избаце из странке елементи који потпомажу бољшевице. А Керенски изјављује да демократска конференција не може бити представник народа, већ само Уставотворна скупштина, те према томе њене одлуке нису обавезне за Владу. Он то и на делу показује, јер је не чекајући завршетак конференције, почео преговоре са важнијим московским трговачко-индустријским представницима ради формирања кабинета. Мада ни у једној странци нема једног мишљења, ипак се све јасније оцртавају две струје, чије су сад једине девизе за или против коалиције.

Док се овде води борба око власти, дотле се у унутрашњости осећају кобне последице безвлашћа: избили су сељачки нереди у Тамбовској губернији, где су сељаци попалили неких 30 имања. У

Кијеву су такође избили немири са погромима. А на фронту Немци изгледа спремају се да изврше удар против Двинска.

Свршено је суђење Сухомлинову,¹⁰³ који је осуђен на доживотну робију, а његова жена је ослобођена.

Новине јављају да је чувени француски авијатичар Гијнемер неки дан за време једног извиђања ишчезао. Штета за тако младог и одважног човека!

На крају крајева нашао сам стан, те још какав стан: код младе, лепе газдарице, са финим новим намештајем, спаваћу собу и кабинет – за 100 рубаља. У подне сам срео Д. Илића, па смо пошли у тражење станова, јер и он тражи, и сасвим увече смо нашли овај. И тако сам пребринуо ту бригу. Још прекосутра да се преселим, па ћу онда бити миран.

Од Ђујића сам чуо да је дошао г. Белић. Сутра ћу отићи код њега.

15. септембар

Epur' si tuove!, што рекао Галилеј. Ипак се полако, али стално, консолидује власт у Русији. Сам факат што је сазвана конференција, којој је главни задатак саветовање о организацији власти, показује већ да је власт на путу да буде учвршћена. Затим на јучерашњој седници конференције већ се показало да ће Керенски победити, и он већ дејствује, не чекајући одлуку конференције. Он је наставио преговоре са московским јавним радницима и сложио се с њима у главним принципима образовања владе. Главни задатак биће: 1) установљење боље способности војске, 2) немилосрдна борба с анархијом, 3) неодговорност чланова Владе појединим политичким организацијама. С обзиром на ову последњу тачку, кадети су пристали на кооперацију, допустивши сваком свом члану да може ући у Владу. Саветовања су се наставила и можда је у току данашњег дана већ и образован нови Кабинет, а два мниистра су већ постављена: Бернацки¹⁰⁴ за министра

¹⁰³ Владимир Сухомлинов (1848–1926), војни министар царске Русије (1909–1915). После Фебруарске револуције ухапшен и осуђен као велеиздајник. После Октобарске револуције био је ослобођен (1918) и емигрирао.

¹⁰⁴ Михаил Бернацки (1876–1945), професор политичке екомоније. После Фебруарске револуције је постао министар финансија (од септембра 1917). Активно је учествовао у Грађанском рату као привредни саветник и министар финансија у антибољшевичким владама. По завршетку Грађанског рата је емигрирао.

финансија, а Саласкин¹⁰⁵ просвете, обојица су до сада били вршиоци дужности. После силнога потока речи, у којима је он мајстор, који је и против воље морао пролити, јер нема кад, цела је конференција добила утисак да је он господар ситуације. Што је он и подвукао на завршетку, рекавши да је дошао међу њих као друг и говорио им као човек, а сад им говори као представник власти: „Когод се усуди да предузме што против револуционе Русије, да јој забоду нож у леђа, познаће власт револуционе Владе, која управља поверењем целе земље“. Он је својим језгровитим говором, и смелим држањем развејао све подле клевете и сплетке око његовог имена због Корниловљеве афере и доказао да је искрен и некористољубив родољуб, јер је одбио понуђену му диктатуру. Он је истакао опасност која предстоји Русији од Немачке, поменувши да је влада добила извештај да се немачка флота приближује финском заливу, а у балтичкој флоти стање не може бити горе, јер су морнари послали резолуцију Совјету, према којој су против коалиције, док у Финској социјалисте финске хоће данас силом да отворе одложени сабор, а Совјет В. и Р. Депутата у Хелзингфорсу је изјавио да то потпуно одобрава и да неће допустити ником па ни влади да га затвори. Министар војни је саопштио да има 2 милиона дезертера. Министар Марине добио је извештај да је један миноносац руски наишао на немачку мину и потонуо.

На Конференцији говори Чхеидзе и Церетели одликују се трезвеношћу и патриотизмом док Чернов није смео отворено да нападне Керенског, него се уопште изражавао неодређено. Зато је болшевик Камењев¹⁰⁶ осуо бујицу фраза и звао своје једномилшенике да узму власт у своје руке, да се престане са експериментима. Али Лењин и Зиновјев¹⁰⁷ нису смели да се појаве и наређено је да се пронађу и ухапсе, што је опет знак јачине владе, јер се неки дан

¹⁰⁵ Сергеј Саласкин (1862–1932), проф. др медицине, активан члан локалне самоуправе. После Фебруарске револуције (од септембра 1917) – министар просвете. Није учествовао у Грађанском рату. После рата радио је на Лењинградском универзитету и био директор Института за експерименталну медицину.

¹⁰⁶ Лев Камењев (1883–1936), професионални револуционар. Члан РСДРП (болшевика). После Фебруарске револуције постао је председник Сверуског централног извршног комитета (совјетске владе паралелне Привременој влади). После Октобарске револуције вршио је низ значајних дужности у државној администрацији. Ипак је 1934. био ухапшен и 1936. стрељан.

¹⁰⁷ Григориј Зиновјев (1883–1936), професионални револуционар, члан РСДРП (болшевика). После Октобарске револуције вршио је низ значајних дужности у државној администрацији. И он је 1934. био ухапшен и 1936. стрељан.

мислило и писало да Влада неће хтети хапсити их да не би изазвала раздражење. У социј. револуционарној странци званично је избио расцеп. Брешко Брешковска и још неколико умерених издали су манифест на једномишљенике да се одвоје од Чернова и других који симпатишу и раде са бољшевицима, не обазирјући се на партију. – У погледу поправке финансијског и провизионог стања важно је решење провизорне владе да се уведе монопол шећера, који ће дати 860 милиона рубаља прихода – таман толико колико је давао монопол вотке.

Пред вече сам био код г. Белића, који се спрема да кроз недељу иде у Француску и Италију. Он ће ми оставити у аманет „Српски институт“, и већ ми је препоручио једно стално занимање: да саставим библиографију свега што је на руском написано за време рата о Србима. То је врло потребно и корисно, и необично ми се допада: У понедељак ћемо се сви састати код њега на конференцији, где ће нас он упознати са приликама и где ћемо одредити линију нашег држања и рада. Он је донео 6 брошура о југословенском питању, већином превода, ради њиховог штампања и ишао је у Одесу.

16. септембар

Јуче није било седнице Конференције, а ни данас пре подне, већ су само поједине странке и организације саветовале се и изабрале своје говорнике. Ту се показало колико много има разноликих мишљења чак и у једној странци, колико руска демократија лута тамо амо, како не уме да се нађе у овој тешкој ситуацији. Поред многих неодређених резолуција, углавном имају две линије, две струје: линија коалиције са свима живим снагама земље, коју заступају есери оборници са Брешко Брешковском и линија диктатуре пролетаријата коју истичу бољшевици-лењиновци. Бројна јачина је, углавном, иста. Али из унутрашњости непрестано стижу резолуције, којим се тражи коалиција свију странака, а за то су скоро и све армије.

Керенски је успешно завршио своја саветовања са московским политичарима. Углавном су дошли до споразума и у програму и у саставу владе. Али ће чекати да виде шта ће рећи Демократска конференција, а и московљанима треба неколико дана да се договоре са својом групом.

Док овде све више изгледа да ће се најзад организовати јака власт, дотле у унутрашњости све више почиње да се шири анархија:

мада јављају да су угушени нереди у Тамбовској губернији и у Кијеву, сад опет у другим крајевима избијају сељачки метежи и погроми, које већином предводе побегли робијаша и дезертери. Иначе на фронту је мирно.

Фински сајам се ипак састао и поред забране и раскинуо је печате са врата. Генерални Гувернер се показао немоћан пред одлуком Совјета хелзингфорског да ће се противити забрани владиној и помоћи Финце. Састали су се само социјалисте, а друге странке не.

Немачка је, вербалном нотом, саопштила Папи да пристаје да поврати независност Белгији, са неким гаранцијама; као контролу над слободним развитком поморском и индустријском у Анверсу, гаранцију да Белгија неће као 1914. бити непријатељски расположена према Немачкој и засебну администрацију Валонаца и Фламанца. Пристаје да накнади Белгији један део нанесене штете.

Енглези су опет напредовали на фронту од 10 км, и добили 1.600 заробљеника.

Данас пре подне преселио сам се у свој нови стан, распаковао сам се и сад сам разместио књиге. Мада има неких недостатака, ипак је углавном стан добар, а што је најглавније миран, јер преко дана нема никог сем мене, госпође и слушкиње, а увече дође и „Господин“. Обоје су врло добри и љубазни, и вечерас су ме позвали на чај. Он је по пореклу Србин, јер је његова мати по роду Месарош, од оних Срба из „Нове Србије“. Он познаје нашу историју и интересује се нашим стварима, те смо провели у пријатељском разговору до 11 часова.

У „Европа гостионици“ видео сам се са г. Павлу, доцентом чешког универзитета, мојим старим познаником. Он је још у почетку рата заробљен и отада је у Чешкој организацији, за коју вели да стоји врло добро, сваким даном све више бораца.

17. септембар

Још јуче је захладнело, а данас је освануо сасвим студен дан, ако не отопли, може и снег скоро пасти. Ја у новом, чистом кревету нисам осећао хладноћу, али сам доста немирно спавао и рано се пробудио, вероватно зато што сам променио место.

Политичка ситуација још се није разбистрила: странке и фракције држе саветовања, лонцају и преговарају о саставу владе. Изгледа

да сви желе да се састави коалициона влада, па су напрегли све силе да створе за њу већину, а већина противника су из принципа противни, па неће да одступе од њега. Тако сам вечерас у Народном Дому, на „Фаусту“, приређеном у корист Сељачког фонда, слушао први пут стару бабушку револуције Брешко-Брешковску и Чернова. Она је управила публици неколико нежних, материнских речи, пуних савета, а Чернов је прво показао како је у овој тешкој ситуацији потребно да све снаге, све партије и цензови, заједнички раде и ја сам у себи рекао Хвала Богу! Опаметише се најзад и они. Али на завршетку изјави да не може бити заједничког рада са кадетима, и поче их нападати, али врло слабо. Чак има и тај аргумент да они под старим режимом нису никад били на власти, па немају искуства. И тако је он саопштио да је Совјет сељачких депутата, чији је он председник, решио да не пристаје на коалицију са кадетима. Али је на завршетку рекао да је то одлука само *ad hoc*, за данас, а сутра-прекосутра могу се прилике изменити и тада ће и они донети саобразно решење. Изгледа да Чернов увиђа да је против коалициона позиција на славим ногама, па хоће да проагитује и придобије масу. Публика му је већином пљескала, али их је било који су се уздржавали, а неки су почели и добацивати.

Јуче су на седници Конференције говорили бивши министри-социјалисте. На њима се одмах опазило како власт, државна брига чине да човек постане сталоженији, умеренији, да реално гледа на ствари. Сви они су показали да су се ослободили партијске тесногрудости и социјалистичке заслепљености и занешењаштва. Сви су они бранили идеју коалиције и нарочито су бранили рад кадетских министара, особито Пјешехонов,¹⁰⁸ који је говорио јединствено паметно и непартаично. Мислим да ће њихови говори утицати да се створи већина за коалицију. Већ је образован блок који ради за коалицију и позива све присталице из свих парија да се организују.

Извођењем „Фауста“ нисам задовољан, све је слабо, сем Мефистофила, који има силан глас, али то је све. Ни сама сала није акустичана, већ глас неколико пута одјекује. То ми је последњи пут што идем тамо.

¹⁰⁸ Алексеј Пјешехонов (1867–1933), професионални револуционар, члан странке социјалиста-револуционара. Активан члан локалне самоуправе. После Фебруарске револуције – члан извршног комитета Петроградског совјета. Непријатељски се односио према Октобарској револуцији. Учествовао је у раду неколико антибољшевичких организација за време Грађанског рата па је био депортован од бољшевика.

18. септембар

Нисам читао вечерас новине, а јутарње пре подне не излазе понедељником, те не знам шта је јуче и данас било на Конференцији, али по свему изгледа да власт све више добија ауторитета и чврстине, јер од обећаваних иступа и нередица по улицама нема ништа. Али зато по унутрашњости све већа анархија, нарочито у Туркестану. Уосталом, такав је природан ток догађаја: револуција прво избија у престоницама, а и ред и мир прво се у престоницама повраћа, па се то кружно шири око њих.

Са Илићем био сам вечерас код г. Белића. Он нас је упознао са руским странкама и дао нам упутства за рад, за продужење рада његова и проф. Станојевића. Ја ћу га заступати у Институту, и продужићу издавање „Руско-српске библиотеке“, за коју већ има спремљених рукописа. До сада је издано 5 књига о нашем југословенском питању. Даће ми препоруку да се упознам са појединим овдашњим политичарима и новинарима.

Отворили смо куфер Ј. Мандића, али нема никаквих књига. Савим је могуће да сам један пакет погрешно оставио у Штокхолму.

19. септембар

Најзад је ноћас престао потоп од говора на Демокартској конференцији. Јуче су говорили представници разних организација и народности. Говори су се продужили до 2 часа ноћи. Већина говорника су за коалицију, као представници градова, земстава, кооператива, козаци и др., а против коалиције су радници, неке ситне групе, и украјинци, који су овде за извођење потпуног социјалног програма, док су код себе за коалицију. И интересантно је и жалосно да се нико од руске демократије није нашао да истакне потребу националне свести и самоодбране руског народа, већ је то морао, на срамоту Руса, да учини Грузин Чхенкели,¹⁰⁹ и још један Грузин, који је рекао да у овим тешким данима по општу отаџбину Грузини неће захтевати никакве добити за себе, завршивши: „А ваљда ће се у слободној Русији наћи место и за слободну Грузију“. Њему су приређене бурне овације. Седница је завршена јединственим говорним двобојем између идеолога и нај-

¹⁰⁹ Акакиј Чхенкели (1874–?), професионални револуционар, члан РСДРП (мењшевика). После Фебруарске револуције – представник Привремене владе на Кавказу. Искористио је тај положај за стварање независне Грузије. Од 1918. до 1921. један је од вођа независне грузијске владе. После доласка Црвене армије у Грузију отишао је у емиграцију.

бољег бољшевичког говорника Троцког,¹¹⁰ који је нарочито нападао Керенског, и Церетелија. Обојицу су једномишљеници урнебесно поздравили. Цертели је истицао нарочито то, да ко напада досадашњи рад коалиције напада револуцију, јер ако коалиција још ништа није учинила, то значи да револуција није ништа учинила. Данас треба гласањем да се донесе одлука о организацији власти, али до 2 часа није почела седница.

У свим местима угушени су нереди, сем у Туркестану, куда је послата војска, али се надају да ће се и тамо повратити ред. И железнички штрајк, по свему изгледу, неће избити, јер је комисија свела суму издатака на железничаре на 1,4 милијарде и поднели су извештај Влади, која ће ту суму морати скресати.

Добијен је извештај да је Франо Супило¹¹¹ умро у Лондону, после кратког боловања.

У Аустрији стање све горе и горе; влада ће изгледа морати пасти, јер је већина из социјалиста и Словена гласала против буџета. Словени, сви без разлике, траже потпуну аутономију; све чешке партије склопиле су блок и изабрале за председнике Клофача и Крамаржа, који тек што су дошли из затвора. На седницама је ужасан неред.

Ја сам данас купио неколико књига о актуелним питањима, нарочито о руским странкама, а јуче сам купио француско-руски речник од Макарова за 25 рубаља.

Италијани су опет имали успеха и заробили око 1.500 Аустријанаца.

20. септембар

Ноћашњи резултат гласања на Демократској коференцији показује да су бољшевици и бољшевички елементи победили, ако не формално, а оно фактички. Јер они су успели да створе анархију не само у земљи, већ и у самој демократији на конференцији; они

¹¹⁰ Лев Троцки (1879–1940), професионални револуционар, члан партије РСДРП (бољшевика). Аутор теорије перманентне револуције. Имао је истакнуту улогу у организацији Октобарске револуције и формирању Црвене армије. Изгубио је политички двобој са Стаљином и био је депортован у иностранство 1929. Убио га је агент НКВД-а Р. Меркадор у Мексику.

¹¹¹ Франо Супило (1870–1917), политичар и публициста, један од вођа Српско-хрватске коалиције. По избијању Првог светског рата пребегао је у Италију, где је са Мештровићем и Трумбићем, и уз помоћ владе Краљевине Србије, повео акцију за ослобођење Хрвата, Срба и Словенаца од Аустроугарске монархије и њихово уједињење са Србијом и Црном Гором. Један је од оснивача Југословенског одбора у Лондону.

су успели да тако разбуцају цвет, вође демократије, да на крају крајева она се није изјаснила ни за ни против коалиције, већ је испало нешто неочекивано треће. Била су четири гласања: прво за или против коалиције, и већина је била за коалицију (за око 80 гласова): затим је предложена поправка: за коалицију сем елемената умешаних у корниловску аферу, гласала је огромна већина, али су тада большевици предложили другу измену: коалиција без кадета и продрли с незнатном јачином, јер су многи делегати после примљене коалиције били изашли. Најзад општа формула коалиције одбачена је великом већином, јер су све присталице коалиције гласале против такве наказне формуле. И тако се дошло до безизлазног положаја, због чега ће се президијум проширити представницима свих досад незаступљених група, не би ли оно могло израдити једну формулу. Пада у очи да се Чернов уздржао од гласања. По данашњем умереном писању „Воље народа“ рекло би се да је и он за коалицију, али је лични непријатељ кадетима, те зато није хтео да гласа. А он је највише крив за ову поцепаност у демократији. Добро је ипак, кад је бар и у 12 часу увидео куд води његова политика, јер признаје да је Конференција показала велики расцеп између пролетаријата и „широке демократије градова и села“, која жели да буде у савезу са напредном буржоазијом, за то би свако даље противдејство пролетаријата створило већи јаз између радника и сељака. „Извјестија С.Р и В.Д.“ полажу једину наду у „предпарламент“, који ће бити „Савет уједињене демократије“, али „Известија Сељ. дел.“ мисле, да од тога нема ништа јер буржоазне странке неће ући у њега да би били просто „шипка уз бубањ“.

Док се овде на Конференцији одиграва комедија, дотле свуда по земљи избијају нереди и погроми: таман се негде пожар анархије угаси, а он избије на другом. Најгоре је у Туркестану и данас нема још никаквих извештаја. Али и то није ништа кад се упореди са дрским понашањем „Центрофлота“, извршног органа флотских савета, који је прво тражио да му се уступи стан помоћника начелника штаба, па кад му није то испуњено поднео је ултиматум министру морине, да му се тражена одељења уступе и да се смене двојица високих чиновника моринског министарства. Адмирал Вердеревски¹¹² је хтео да да оставку,

¹¹² Дмитриј Вердеревски (1873–1947), официр војне морнарице царске Русије. После Фебруарске револуције направио је вртоглаву каријеру јер је проповедао демагошке принципе слободе и договора у односима између официра и морнара. Постао је министар војне морнарице Привремене владе (од августа 1917). Није учествовао у Грађанском рату и емигрирао 1918.

али је по савету Владе наредио Центрофлоту да се до извесног рока чисти из адмиралства и јавља флоти да изврши нове изборе. Тада се „Центрофлот“ обратио балтичкој флоти за помоћ и она је обећала да ће их бранити, те се он, иако готов на попуштање, опет узјогунио и није хтео да изађе до остављеног рока, изјављујући да не признаје ни Привремену владу а камо ли министра морине. И министар је морао да продужи рок и ствар да преда „Совјету“, који је донео одлуку да се „Центрофлот“ покори одлуци министра. Сад он треба писмено да се одрекне свог ултиматума, а министар ће наредити да се не врше нови избори. И тако је „Центрофлот“ на крају крајева победио и овај се конфликт после неколико дана најзад свршио. Страшно! Таквим ставрима мора да се бави и унижује Влада у овим судбоносним по земљу данима.

У Финској се сад врше избори са великом живошћу и учешћем – 97% гласача. То су културни и свесни гласачи!

Изненада, после неколико месеци затишја у Месопотамији, које је давало повода зебњи да Турци и Немци заиста не преотму Багдад, као што се спремају – Сад су Енглези имали велики успех: у месту Рамији (?) цео турски одред био је опкољен те се морао предати, заједно са командантом и целим штабом и опремом; заробљеника има неколико хиљада.

Данас сам купио још неколико брошура о руским странкама. Ишао сам код г. Кошутића, али још није дошао, а Долобко се још није потпуно сместио, те ћу тек идуће недеље ићи код њега.

21. септембар

Ипак, поред свег зла, данас могу забележити неколико добрих знакова за будућност. Демократска конференција најзад се сложила и нешто радила: јуче је президијум са изабраним представницима партија лупао главу о резолуцији, али уместо да се тако пре сложе, било је поднето 15 резолуција. Најзад је Цертели предложио да се питање о саставу владе остави отворено, а да се донесе резолуција о задатку владе, о предпарламенту и одговорности владе пред њим. Задатак владе има да почива на резолуцији од 14. августа и да води што активнију спољну политику ради бржег завршења рата. Предпарламент ће се саставити из конференције и попунити буржоазним елементима, ако и они уђу у владу. Таку је резолуцију конференција примила,

те је идеја коалиције победила, јер је јасно да је већина за њу. Томе је доста допринела и појава Керенског, који је опет говорио о тешком стању, из којег земљу може извући само коалиција свих странака. Он је одмах предузео формирање кабинета, и пошто је ранијим преговорима припремио пут за то, то ће у најскоријој будућности влада бити образована и цела ће земља слободно дахнути. Исто тако ликвидиран је мирно и конфликт са великом силом што се зове „Центрафлот“, а и железнички штрајк биће отклоњен, јер је министарска конференција признала оправданим захтев железничара, разуме се у скресаном виду. Важно је и то што данас брига о снабдевању Петрограда прелази на општину, која ће нарочито олакшати снабдевање оснивањем кућних комитета. У Туркестану побуна још није умирена, али иде на боље.

Телеграм јавља да је наша влада прешла у Солун. – Вечерас сам био код г. Белића, који ме је упознао са пословима које ћу имати око „Руско-српске библиотеке“, чији ћу бити уредник.

22. септембар

Ужасно неко гадно време, киша и блато, блато и киша! Да је Петроград чист као Лондон могло би се трпети, а овако немогуће је шетати. Мислио сам да данас почнем ићи у Публичну библиотеку, али сам оставио за понедељак, јер и сутра морам ићи у Посланство да узмем новаца, и после да тражим неке књиге које су ми поручили из Лондона. Вечерас сам написао дугачко писмо Павлу, затим Данилу и кући, а од Данила сам добио једну карту од 24. јула. Брзо је дошла!

Општа политика „Росијске републике“ данас је била у знаку образовања кабинета што ће можда колико сутра бити свршена ствар, и опасности од предстојећег штрајка железничара, који су оставили рок до 24-ог, не чекајући да се тако крупно питање, као што су њихови захтеви, савесно и детаљно испитају и продискутују. Али ипак, уз припомоћ Исп. комитета Совјета можда ће се отклонити штрајк. А у Туркестану ред још није повраћен, а и у многим другим местима избијају нереди.

Из Италије јављају да је Папа доставио савезницима одговор Централних сила и додао да је њему познато да ће Немачка напустити Белгију и Француску. Даље је гроф Чернин на банкету у Пешти држао дуг говор о миру, положивши главне основе будућег мира: опште

разоружање војске и флоте, слобода мора, никакав економски рат, међународни суд за све спорове, бесмислица (нечитко – примедба М. И.) итд. Али нигде није говорио о правима народности, већ само о правима држава. Дакле, статус кво у територијалном погледу и унутрашњеполитичком. Истакао је како ће кроз годину бити силнији него сад и ако се њихова понуда сад отклони, они ће доцније поднети теже услове. Тешко је одлучити да ли је то искрена жеља за миром тј. да ли заиста морају да закључују мир, или само хоће да поделе савезнике, нарочито да изолују Русију. Могуће да је и једно и друго.

Ноћас је избио страشان пожар до самог адмиралства, од којег је изгорело до темеља једно позориште, где је била смештена војна пошта и једна болница, те је било много жртава.

23. септембар

Нема ништа значајно што би се дало забележити о току ствари у Русији. Јуче је било саветовање представника социјалиста и кадета са Керенским о саставу нове владе. Мада је било разногласице, ипак је то више формалне природе и после данашњег саветовања са својим партијама вероватно да ће се и то тешко и важно питање решити. А дотле анархија бесни по земљи, и по негде се испољава у чудним формама, зашто ћу као куриозитет навести случај са одлуком служитеља Саратовског универзитета, који штрајкују и који су захтевали да их професори пусте у професорски савет!

Око подне био сам у посланству да узмем новаца, али је г. Ненадић био изашао. Тамо сам се упознао са др. Радошевићем,¹¹³ који је био хрватски социјалистички делегат на интернационалној конференцији у Штокхолму. Он је поднео велики меморандум, којим је оптужио рад и управу Аустрије и тражио уједињење Југословена. После тога нити је могао нити је хтео враћати се назад, већ је дошао овамо и добро нам

¹¹³ Мијо Радошевић (1884–?), адвокат, политички радник. Као делегат Привременог акционог одбора социјалиста Хрватске и Славоније учествовао је на међународној мировној социјалистичкој конференцији у Стокхолму 1917, где је с Ф. Маркићем, делегатом социјалдемократа Босне и Херцеговине поднео Холандско-скандинавском комитету меморандум о миру и југословенском питању. Из Стокхолма је стигао у Петроград. Сарађивао у Југословенској револуционарној федерацији, али је дошао у сукоб са југословенским комунистима у Русији. По повратку у земљу, учествовао је на Конгресу уједињења 1919, поставши члан Централног партијског већа СРПЈ и покрајинског одбора за Хрватску и Славонију. Међутим, већ 1920. године иступа као центрумаш и не улази у КПЈ. Постаје члан Социјалистичке партије Југославије, а од 1925. године члан је Радикалне странке, коју напушта после атентата у Народној скупштини 1928. године.

је дошао, баш као поручен, јер нама треба човек социјалиста, који ће у духу социјализма моћи агитовати код руских социјалиста за нашу ствар. После тога то ће бити велики удар за све присталице мира и браниоце Аустрије, кад се појави један социјалиста из Аустрије и представи право стање. Одмах сам га одвео у наш Институт, где нас је обавестио о приликама на дому, и где смо говорили о томе шта и како ће он радити. Он је стари социјалиста, новинар и адвокат, паметан је и спреман и добар говорник. Још да зна руски, русвај би починио међу совјетима, али ће он марљиво прилећи на учење руског, а догле ћемо му ми преводити чланке за новине. С њим је дошао још један социјалист из Сарајева са женом, али за њега не знам какав је. Просто сам радостан био код г-ђе Бошковић, која је симпатична и љубазна жена, а има милу ћерку, која је почела конзерваторијум, има особит глас, те сам у њиховом друштву провео скоро до 12. Био је и син ђенерал Артамонова, који је јункер инжињеријског училишта; врло пријатан и жив дечко.

Док је у Русији оваква „разруха“ и немоћ на фронту, догле Енглези мало-мало па нанесу по какав силан удар Немцима. Сад су опет силним нападом успели да се пробију на широком фронту, заузели су неколико села и заробили 3.000 Немаца.

24. септембар

Ипак се није могло избећи катастрофално зло – железнички штрајк је почео. Егоистични класни интереси одгурнули су у страну примордијалне интересе целе земље; железничари су као друмски разбојници. Напали на целу земљу, само да је опљачкају и себе задовоље, не обзирући се на грозне прилике у којима се она наводи, и ноћас су отпочели штрајк. Али ипак има наде да се у томе неће терати до краја, јер нису почели одмах у потпуности, прво престају путнички возови, после ће теретни, затим и војни; они значи уцењују владу, чекају да виде да ли ће она убрзати задовољење њихових захтева и да ли ће употребити војну силу против њих, па да се према томе управљају.

У Финској је објављен пројект закона, по којем се она проглашује републиком, али се не кидају све везе са Русијом, с којом ће бити једна спољна политика, једна врховна команда, али ће и Финска имати своју војску, а тврђаве ће бити у руским рукама, и руска војска

може слободно остати у Финској. На изборима су досад већину добиле буржоазне странке. – У Туркестану изгледа да је пошло на боље, али с фронта стижу црни гласови, да и поред привидног мира и реда војска просто изјављује да неће више да ратује.

Питање о организовању кабинета још није решено, мада су се представници буржоазије и демократије скоро у свему сложили, остало је да демократи консултују своје странке, прво, а тамо су болшевици опет жучно устали против коалиционе владе и предпарламента, а и још неки нису хтели примити неке тачке договора, као на пример о фактичкој неодговорности владе пред предпарламентом. Данас по подне имало је дефинитивно да се реши питање о влади, али се још ништа не зна, јер данас увече не излазе новине. А фински гарнизони и не чекајући образовање владе и предпарламента већ су изјавили да не признају коалициону владу ни предпарламент, и да се покоравају само Совјету.

Енглези су и даље напредовали и заробили су више од 4.000 Немаца. Немци су званично саопштили Црвеном крсту да је Гијнемер погинуо и сахрањен са војним почастима. Интересантна је вест са Кавказа од Главнокомандујућег да заробљеници причају како је у Турској револуција, да су Енвер, Талат и Цавид убијени, а султан умро од срчаног удара, само изгледа да је то коморцијска вест.

Написао сам писмо Дивцу и послао му по г. Белићу органе свих партија и фракција. Поздравио сам се с г. Белићем и г. Јамбрежаком, који сутра рано путују; г. Белић ми је предао рукописе који су за штампу. Узео сам из посланства 400 рубаља и од Јамбрежака 138,50 рубаља за Југословенски одбор (трошак око пакета за др. Мандића).

25. септембар

Уз нечувену ларму и скандале, какви се могу видети ваљда једино у Бечу и Пешти, држата је прва седница тог чувеног руског „предпарламента“. Ако такав буде и прави, онда тешко Русији! Иако је седница трајала од 3 по подне до 6 јутрос, ништа стварно није решавано, већ се све свело на гласање о неким резолуцијама и поправкама, којима су болшевици и њихови жалосни трабанти черновци својски се старали да онемогуће коалицију.

На конференцији делегата Цертели је објаснио и гарантовао да је резолуција погрешно стилизована, и да није било речи ни о

фактичкој ни о формалној одговорности владе пред парламентом, који је добио званично име: Привремени Савет Руске Републике. После тога најзад је постигнут споразум и представници московских индустријалаца – трговаца и кадета (2) ући ће у владу, која је овако формирана: Керенски, главнокомандујући и председник минист. Терещенко, спољних и заменик председника; Верховски војни; Вердеровски морине; Никитин,¹¹⁴ унутрашњих дела, поште и телеграфа; Бернацки¹¹⁵ финансија, Саласкин просвете; Ливеровски¹¹⁶ саобраћаја; Маљантовић правде; Кишкин¹¹⁷ милосрђа; Коновалов¹¹⁸ трговине и индустрије; Смирнов¹¹⁹ државни контролор; Прокоповић¹²⁰ снабдевања, Трећаков¹²¹ председник економског комитета; Карташев¹²² веро-

¹¹⁴ Алексеј Никитин (1876 – после 1930), адвокат, члан РСДРП (мењшевика). После Фебруарске револуције члан извршног комитета Московског совјета и министар пошта Привремене владе (од јула 1917). Иако је учествовао у Грађанском рату није емигрирао по његовом завршетку.

¹¹⁵ Михаил Бернацки (1876–1945), професор политичке економије. После Фебруарске револуције је постао министар финансија (од септембра 1917). Активно је учествовао у Грађанском рату као привредни саветник и министар финансија у антибољшевичким владама. По завршетку Грађанског рата је емигрирао.

¹¹⁶ Александар Ливеровски (1867–1951), саобраћајни инжењер. После Фебруарске револуције – министар саобраћаја (од септембра). Није учествовао у Грађанском рату и није емигрирао. Престао је да се бави политиком и вратио се струци.

¹¹⁷ Николај Кишкин (1864–1930), лекар, специјалиста физикалне медицине, члан странке уставних демократа „КД“. После Фебруарске револуције – министар милосрђа односно социјалне заштите (од септембра 1917). Није учествовао у Грађанском рату и није емигрирао. Престао је да се бави политиком и вратио се струци.

¹¹⁸ Александар Коновалов (1875–1948), индустријалац, члан странке „прогресиста“ и народни посланик. Непосредни учесник преговора о абдикацији. После Фебруарске револуције министар рада и индустрије (март – мај 1917), трговине и индустрије (у септембру 1917) Прешао је у странку уставних демократа „КД“. Није учествовао у Грађанском рату, а емигрирао је 1918.

¹¹⁹ Сергеј Смирнов (1883–?), индустријалац, члан странке уставних демократа „КД“. После Фебруарске револуције учествовао је у организацији удружења индустријалаца, а ушао је и у Привремену владу као државни контролор (у септембру 1917). Није учествовао у Грађанском рату, а емигрирао је 1918.

¹²⁰ Сергеј Прокопович (1871–1955), публициста и економиста, члан странке уставних демократа „КД“. После Фебруарске револуције – министар трговине и индустрије (јул – септембар 1917), министар снабдевања односно исхране (септембар). Постао је премијер Привремене владе после бегства Керенског. Није учествовао у Грађанском рату и био је депортован од стране бољшевика.

¹²¹ Сергеј Трећаков (1882–1943), индустријалац. После Фебруарске револуције активно се укључио у друштвени живот. Члан странке уставних демократа „КД“. Министар трговине и индустрије (од маја 1917). Учествовао у Грађанском рату, а по завршетку рата је емигрирао. Од 1929. постао је агент НКВД. У окупираној Француској стрељао га је Гестапо.

¹²² Антон Карташев (1875–1960), познати историчар, професор црквене историје. После Фебруарске револуције – обер-прокурор Св. синода Руске православне цркве, односно начелник државног светског црквеног руководства (од марта 1917); министар вера (од јула 1917). Није учествовао у Грађанском рату, а емигрирао је 1919.

исповести. Требали су да буду Маслов¹²³ земљорадње и Скобаљев рада, али су у последњм моменту одустали, јер први сматра да је корисније да остане у Совјету сељачких депутата, а други у демократским организацијама. Вероватно да ће министар рада бити Гвоздев,¹²⁴ досадашњи вршилац дужности, који је прост железнички радник, али врло даровит и спреман.

Док су се вође руске револуционарне демократије свађале докле је отпочео железнички штрајк, који прети да сасвим дотуче јадну Русију. Али изгледа да ће се убрзо свршити, јер је Влада решила да повећа плату и одредила буџет до краја ове године око 230 милиона, а идуће године око 700 милиона; затим образоваће се нарочити железнички комитети за снабдевање. Како железничари на многим пругама доносе резолуције против штрајка и како се он тек делимично изводи, а московски главни штрајкачки одбор је дошао у Петроград и хоће да говори са Керенским, то се надати да ће се и тај по својим последицама страшни конфликт отклонити.

Г. Белић и Јамбрежак нису јутрос отишли, јер су задоцнили, те ће сутра. Данас сам само за један портфељ платио 75 рубаља, али то релативно није скупо, јер сам у Лондону видео да кошта 40-50 шилинга, а то је 60-75 рубаља. Много је, али ми треба.

Поред све невоље Руси су, ипак, имали мало успеха код Барановића и заробили су близу 800 Немаца.

26. септембар

Мада је Троцки изабран за председника Петроградског совјета, ипак тај успех бољшевика не значи ништа, јер ће то још више приближити све остале елементе за борбу с њима, а тим самим дати

¹²³ Семјон Маслов (1873–1938), публициста и економиста, члан странке социјалиста-револуционара. После Фебруарске револуције бавио се организацијом Сверуског задругарског покрета. Министар земљорадње у Привременој влади (од септембра 1917). Није учествовао у Грађанском рату и није емигрирао. После завршетка Грађанског рата радио је као професор економије. Ухапшен и стрељан од стране НКВД-а 1938.

¹²⁴ Гвоздев Кузмја (1882 – после 1956), железнички радник, члан странке социјалиста-револуционара и касније РСДРП (мењшевика). После Фебруарске револуције је постао члан извршног комитета Петроградског совјета. Активно се бавио организацијом кохабитације радника и индустријалаца спречавајући штрајкове. На крају је постао министар рада у Привременој влади (у септембру 1917). Није учествовао у Грађанском рату и бавио се питањима организације потрошачког задругарства. Неколико пута је био хапшен тридесетих и четрдесетих година.

потпору влади. Истина, још ни указ није изашао о новој влади, те се не могу очекивати брзи благотворни резултати тога, али већ изгледа да иде на добро. По свему изгледу штрајк железничара брзо ће се свршити, а анархија по земљи је мало уминула, само из Турекстана нема никаквих извештаја, јер је одсечен од остале Русије. Уз то врло је важно што је стигла американска железничка мисија, која ће узети у своје руке организацију сибирске железнице. Америка прави огроман број машина и вагона за Русију, а сад су већ донете многе справе за оправљање и резервни делови. Према томе, ако се власт утврди можемо на пролеће очекивати појефтињавања и животних намирница и осталих ствари, које ће долазити из Америке. Американцима је стало до доброг функционисања руских железница и због своје трговине и због успешнијег рата, али они гледају да узму руске железнице и ради осигурања зајмова који јој дају. А Америка је неисцрпна у средствима. Данас новине јављају да је сенат (?) одобрио ратни кредит од 20 милијарди долара, од којих 7 милијарди иде на зајмове савезницима.

По подне данас ишао сам у Народни Дом да купим улазнице за Шаљапинове представе, али сам се прво морао записати, а тек сутра ако дођем на ред, јер сам 1.183-ћи. Али сам узео две карте за Евгенија Оњегина и „Дубровског“ у којима ће певати Собинов. После сам био на ручку код газдарице.

Јављају да је Грчка објавила мобилизацију. Хвала Богу, ако што помогне!

27. септембар

Железнички штрајк ноћас је обустављен, те је тако Русија спасена од страшне катастрофе с те стране. Кад се задовоље захтеви железничара, почне рад американске мисије и приведу у дело пројектоване мере за побољшање способности железница, онда ће се тиме много учинити за рат, за благостање земље, а тиме и за учвршећење новог поретка. То су дела која ће најуспешније моћи парализати разорни рад бољшевика, нарочито финских и петроградских. Овдашњи Совјет је потпуно прешао у руке бољшевика, који су изабрали за председника Троцког. Управо кад је влада реорганизована, реорганизован је и Совјет, који је пре владе објавио своју декларацију са изазивачком садржином, која призива на непризнавање и буну против владе. Дакле, оштре се копља, збијају се редови, предстоји борба!

„Реч“ се до сада држала мање више пасивно, али сад, кад су и њени људи ушли у владу, она оштро пише и позива владу да предузме енергичне мере против оваког издајничког рада. А влада, разуме се, стојећи још на слабирим ногама, не сме енергично да ради, свуда се труди да конфликте мирно реши, чак и кад то иде на штету престижа власти. Пошто се формирала издала је велику декларацију о својим циљевима: бојеспособност армије, уништење анархије, организација снабдевања, питање о земљи предаје се на рад Земелн. комитетима, сазив Уставотворне скупштине без одлагања, стварање предпарламента пред којим ће влада сачувати јединство републиканске власти добијене од револуције, месне аутономије; националне аутономије; продужење рата, рад са савезницима за мир итд; све у општим цртама, без велике одређености. После тога су Керенски, Верховски и Вердеровски отпутовали у Ставку.

Тершченко¹²⁵ и Скобаљев ићи ће на савезничку конференцију. Морам да им дотурим књиге наше библиотеке.

Данас за ручком жале ми се Тадић и Михаиловић како их је неко денунцирао у министарству, као заверенике, и они сумњају на Илића, а ја пре мислим да је то Радосав, који има везе са Пашићем и Љубом Јовановићем. Вечерас сам довео на чај код себе др Радошевића, који ми се све више допада, све је искреније предан нашој националној ствари.

28. септембар

Пре два дана почео је излазити дневни лист В. Бурцева:¹²⁶ „Обшћеје Дело“, који енергично устаје у одбрану ђенерала Корнилова, не само за то што је он човек невин, велики патриот и војник, већ још више због угледа и чистоте револуције, која не сме допустити да се правосуђе профанише, као под старим режимом. То није био заговор,

¹²⁵ Михаил Тершченко (1886–1956), земљопоседник и индустријалац. После Фебруарске револуције – министар финансија Привремене владе (од марта 1917), министар спољних послова (од маја 1917). Није учествовао у Грађанском рату, али је емигрирао.

¹²⁶ Владимир Бурцев (1862–1942), професионални револуционар, историчар руског револуционарног покрета и борац против полицијских агената инфилтрираних у редове револуционарних организација. После Фебруарске револуције се претворио у љутог непријатеља болшевика, и оптуживао их је на страницама својих новина „Обшћеје дело“ за сарадњу са Немцима. После Октобарске револуције је отишао у иностранство где је наставио са објављивањем својих новина и ватреном борбом против болшевика.

већ договор између владе и Корнилова за дејство против бољшевика. Највећи део новина посвећен је тој афери. Сибирски козаци су донели резолуцију да не сматрају Корнилова издајником, докле год се то не докаже, и шаљу своје представнике у иследну комисију, јер је Корнилов сибирски козак. Даље, огорчено напада бољшевику и Чернова, чију демагошку прокламацију сељацима доноси са заглављем: „Нека је срам сељачког министра Чернова“.

Ништа се особито не дешава ни у земљи, ни на фронту, сем што изгледа да Немци заиста намеравају да се искрцају у Ришком заливу, јер су учестале појаве њихових чистача мина, аероплана и цепелина, који извиђају и бацају бомбе на извесном месту и између Пернова и Риге, где би најзгодније било за искрцавање. Немци ће гледати да пошто пото створе тамо базу за своје ваздушне операције против Петрограда, јер им је од Риге далеко.

По новинама се налазе у дописима појединости које дају јасну слику анархије у земљи и на фронту. Нпр. у позадини једне армије налазило се око 3.000 војника затворених због разних кривица. Они су требали бити затворени, али је посада била мала те су они као разуздана гомила радили што су хтели, тако да би се пре могло рећи да су команда места и суд били затвореници. Нису тражили да их пошаљу у њихове јединице или у позадину, правили неред, претили крвопролићем и нико их није могао наговорити да се смире, те им се морало учинити по вољи. Остало их је 50-60, које је требало држати у строгом затвору, али су се чувари солидарисали с њима, а козаци су одрекли да врше „полицијску“ дужност.

На суђењу оптужени су терали шегу са судом, хтели да бију свештеника што заклиње сведоке, викали: „Суд – то су Корниловци“, „Не судите да вам се не суди, каже јеванђеље“, „Ми тражимо да нам суди Уставотворна скупштина“ итд. Живот судија и поротника је сваког тренутка у опасности.

У Фландрији савезници су опет пошли успешно напред и заробили 1.000 Немаца. Интересантно је откриће немачког министра Фон Капеле у парламенту, да је у Немачкој незадовољство, да се води агитација против рата, да пропагандом хоће да побуне флоту и да је извор свему у социјалистичком клубу у Рајхстагу. Социјалистички прваци су признали да су они имали састанке са матрозима, од којих су се извештавали о приликама у марини и давали им литературу ра-

ди самообразовања. Дакле, има нешто и Руска револуција није остала бесплодна, без утицаја, као што сам Фон Капеле вели.

Био сам вечерас код др. Јововића, само је врло далеко. Тамо су била и два Руса, али сасвим безбојна, један инжињер, други капетан; први највише воли да говори о новцу и да се коцка, а други има чудне појмове о политици: по њему би боље било да је Русија са Немцима, јер је боље немачко него енглеско ропство, пошто ако победе Енглези, они и Американци ће заробити Русију! Дакле, он не мисли о слободи своје земље, да она сама собом влада, он нема вере у себе саме, већ мисли да Русија може бити или под Немцима или под Енглезима, дакле под неким другим. Исто као за време Рурика!

Влада је држала седницу посвећену специјалној борби са све већом анархијом у земљи, која се нарочито шири у средњој Русији, већином аграрни немири. Нереди су необично рушилачког карактера; сељаци не само што грабе жито, већ и пале мајуре, секу воћњаке, уништавају стоку и пољопривредне справе, због чега многе хиљаде хектара централне Русије могу остати непосејане. Цели окрузи су пред опасношћу да се претворе у пустињу. Да би што брже и успешније уништила анархију влада ће образовати по губернијама нарочите комитете из месних и државних власти и представника демократских и јавних организација. Да ли ће ти нови комитети, поред досадашњих свакојаким комитета, совјета, кругова итд., моћи што учинити видећемо. Сва је несрећа у томе што народ не види никакву власт, те гоњен урођеном вековном страшћу за ракијом напада на слагалишта, напије се и гледа да себи зграби што више у општем грабежу.

Дакле, пред кућом Немачке поиграла је мечка – побуне и незадовољство избили су и на славној немачкој флоти, под утицајем глади и незадовољства, а и агитације социјалиста. Ратна лађа оклопњача Вестфалија убила је команданта и посада се искрцала на суво; други морнари нису хтели да пуцају на њих, већ је дозвана војска. Кајзер је одмах долетео и хтео да стрелја сваког седмог, али Михаилис није могао допустити, већ само три. Други оклопњак Nurnberg одметнуо се, похапсио команду и пошао у норвешке воде, али успут наиђе на флоту миноносца, који му нису допустили, те се предао. О томе је била опширна дебата у рајхстагу, где се показала црвоточина у досад силној и чврстој згради Немачке. То је највећа сензација данашњег дана, а друго ништа важно.

30. септембар

За ручком су ми Тадић и Михаиловић нацртали страшну и жалосну слику нашег посланика, те сам видео да се нисам преварио о њему по првом утиску. То је човек уображен, брбљив, индискретан, нетактичан, неозбиљан, једном речју без иједне једине дипломатске особине. Бивши посланик М. Поповић био је нула, али овај је минус; онај није ништа користио, а овај директно наноси штету. Он се био дискредитовао и под старим режимом, а сад га просто презиру и мрзе; сваки час у новинама му дају на знање да треба да иде. Он се ни с ким не познаје, никуд не иде, ништа не чита; по цео дан седи у кући и прима којекакве типове, пред којима изиграва великог дипломату и развија своју државничку мудрост. Он је био најинтимнији вазал са двојицом владиних шпијуна (Манасевич – Мануилов и још један) пред којима није ништа крио, којима је и најважније тајне поверавао, тако да с њим није потребно било разговарати о државним питањима, већ је доста било прочитати „Биржевије Вј.“ или „Н. Време“, чији су они били сарадници. Он је пред њима говорио најгоре ствари о Сазонову,¹²⁷ Нератову¹²⁸ и другим Русима, и они су то разуме се саопштавали где треба. Он не тражи никакве информације о политичким и војним питањима већ све просто измишља, саставља по интуицији, како се њему чини да је или да ће бити. Тако је на пример једном јавио да ришки фронт никад није био тако јак и да га Немци никад не могу пробити, а после неколико дана, заборавивши шта је раније јавио, извештава да ће Немци ускоро у Петроград! Он је и нелојалан: свога сестрића Коловића, простог дијурнисту, одвео је и представио цару и то у официрској униформи, иако није официр. Он је једином речју проста будала, или још горе неморалан, болестан човек. И такви људи данас заступају наше интересе и то још на овако важном месту! О томе доцније треба повести реч у јавности; треба једном рашчистити дипломатију од којекаквих кретена и неспособних људи. Једна од највећих кривица Пашићевих¹²⁹ (кога, узгред буди речено, он назива „стара будала“) јесте то што се у том погледу држи „laisser-passer“.

¹²⁷ Сергеј Сазонов (1860–?), руски дипломата, министар иностраних дела 1910–1916. После Октобарске револуције се придружио Добровољачкој армији – „белогардејцима“. По завршетку рата је отишао у емиграцију.

¹²⁸ Анатолиј Нератов (1863–1929), руски дипломата, заменик министра иностраних дела 1910–1916.

¹²⁹ Никола Пашић (1845–1926) је најистакнутији српски политичар и државник крајем 19. и у првим деценијама 20. века. Пашић је оснивач Радикалне странке и први председник

И док такав човек седи овде на штету и срамоту нашу, а који би требало да склопи савез са демократском Русијом, дотле се на западу непрестано говори о миру, и ма колико и једни и други да се јогуне, мир се све више приближује. У Рајхстагу је Килман опет говорио о миру, а циљ његовог говора је опет да посеје раздор међу савезницима. Јер он истиче да је једини узрок рата и једина тачка неспоразума Елзас – Лотар, а разуме се ништа не спомиње ни југословенско ни италијанско ни румунско питање. Дакле, треба утицати на Француску да се одрекне Е–Л, коју Немачка никад неће уступити, као део своје територије, а „она ратује не ради неких освајања, већ ради очувања целине територије“, а ако неће да се одрекне онда ће се савезници поцепати, нарочито Руси. Али је Лојд Џорџ на то одговорио да Енглеска неће изневерити Француску, већ ће се с њом борити раме уз раме док не поврати опет Елзас и Лотар.

Нису Немци узалуд чепркали око ришког залива; стрепња се обистинила: јуче су успели да се искрцају на два тачкама острва Езла и Даго, и ућуткивали са флоте руске обалске батерије. А кад су се ту угњездили они не само владају ришким заливом, већ прете и финском, јер ће ту створити поморску базу за даље операције. Одатле ће моћи да се искрцају позади Руса, који ће брзо бити принуђени да одступе од залива, а претиће и свему. Најглавније је пак, што ће ту направити цепелинску базу за налете на Петроград. И тако, док се Кронштад одмеће од Провин. владе, док фински гарнизони отворено устају против ње, и Центрофлот подноси ултиматуме, дотле Немци систематски раде, њихова флота постиже велики успех баш оног дана кад се у рајхстагу открило да и у њој почињу нереди и побуне.

Данас сам добио писмо потпуковника Андре Поповића из Солуна, датирано 30. јула. Он ми јавља како су укротили газду, како млада комшиница долази стално код шефа и др, који је био месец дана у болници од ноге. На моје место дошао је Јанковић. Каже да ми шаље два Светозарева писма, али она нису стигла до мене. Данило је у болници од маларије.

њеног главног одбора. Са странком је 1888. године преузео власт у Србији и дао Србији нов „слободоуман устав“; 1891–92. председник је владе, а 1893–94. посланик у Русији. Од доласка на власт краља Петра I 1903. године, па скоро све до своје смрти, Пашић је био на власти, или као председник владе или као министар. Учествовао је у стварању Балканског савеза, а био је искрени поборник Русије. Имао је видну улогу у стварању Краљевине СХС/Југославије, коју је заступао на Мировној конференцији у Паризу; успео је да се, једно време, договори и са Стјепаном Радићем, мада је водио искључиво центарлистичку политику.

ОКТОБАР
1917.

1. октобар.

Брзо се приближило крају године - својом
вештици десетим месецу - а краја рата може!
Јер док ~~а~~ с једне стране пошљу напред у дисцип-
линованој Немачкој, док ~~а~~ с друге стране Немци осва-
јају и приближију се Белграду; док ~~а~~ на руском
фронту све мање наде да ће руска војска моћи
и да ухвати, док ~~а~~ на Западном фронту Франц
и Битлери сваки даном на носе силне ударе. Немци
и са јачом по снагом иду напред - Немци су зау-
зели скоро цело острво Сзал, а са Лага су
се повукли, јер је то била проста демонтра-
ција. Руси су такође репрети много пута, али
се њихова флота није смела појавити да
брани острво. Једини мичу су Руси ухватили,
то су неколике изјаве, резолуције и вајрети
и огајат авио. Керенског да и њихови флоти.

Имаде да кемо се ми Срби ипак саку-
пачи и организовани. Верује сам био са
И.Т. Маи мичем и Свободомичем коз бене-

1. октобар

Брзо се приближујемо крају године – ево смо већ у десети месец – а краја рата нигде! Јер док с једне стране почињу нереди у дисциплинованој Немачкој, дотле с друге стране Немци освајају и приближују се Петрограду; док на руском фронту све мање наде да ће руска војска моћи што учинити, дотле на западном фронту Франц. и Енглези сваким даном наносе силне ударце Немцима, и стопу по стопу иду напред. – Немци су заузели скоро цело острво Езел, а са Дага су се повукли, јер је то била проста демонстрација. Руси су потопили четири миноносца, али се њихова флота није смела појавити да брани острво. Једино што су Руси учинили, то су неколике изјаве, резолуције и ватрен и очајан апел Керенског балтичкој флоти.

Изгледа да ћемо се ми Срби скупити и организовати. Вечерас сам био са г.г. Латинчићем и Стојановићем код ђенерала Џаковића, великог србенде, сина славног херцеговачког војводе Митра Џаковића, који је врло гостољубив и симпатичан човек. Тамо су била још два Црногорца, Лука Пиштелић и др. Њежић. Договорили смо се да оснујемо један југословенски клуб, да узмемо један стан, где бисмо се састајали. Ту неће бити неких формалности, гласања и резолуција, већ просто састајања ради обавештавања узајамног упућивања и координисања рада.

Енглези и Французи опет су кренули напред у Фландрију, али још нема појединости.

2. октобар

Равно пре шест година стао сам на руску земљу и каква грдна промена између онда и сад. Само ништа на боље. Онда је Русија била страшни северни медвед, од којег је стрепео свако, а сад је нико и ништа. Данас је понедељак па нема новина, сем двоје-троје вечерње, те се не зна ништа о приликама и расположењу у Русији у последњем моменту. Али се из јучерашњег интервјуа главног прокурора Шидловског и писања Бурцева види да све више узима маха убеђење о невиности Корнилова. Бурцов у свом листу слободно и отворено то исказује, енергично и смело узима у заштиту Корнилова, чак га велича. По њему имају два пута руске политике: пут Керенског и пут Корнилова; први је пут довео до Тарнопоља, Риге, Езла, а други

пут је једини који може спасити земљу. На целе две стране доноси документа о афери Корнилова под насловом „Русија мора дознати целу истину“.

Вечерас сам опет био код ђенерала Џаковића, однео сам књиге за његовог зета Брковића, који путује у Владивосток. Тамо сам нашао г. Миленка Вукићевића,¹³⁰ који је чудан утисак учинио на мене; он брани заверенике, оштро и неповољно се изражава о престолонаследнику, а уопште говори тако као да је мало излапео; поред све његове старости изгледа ми лак, неозбиљан, хвалисав, типа Радосава. Он путује са нашом дивизијом преко Архангелска на Балкан.

3. октобар

Привремена Влада издала је уредбу о предпарламенту и објавила његов сазив за 5-и октобар. И тако је та установа добила своју дефинитивну законску форму и постала званична државна, за разлику разним совјетима и комитетима који немају никакве везе са државом. Мало по мало сви су се помирили са потребом и коришћу предпарламента и сви нестрпљиво очекују његов сазив и рад, рачунајући да ће он допринети успешном раду владе. Намеривани конгрес совјета као контрабаланс предпарламенту изгледа да се неће остварити, јер и поред свег напора болшевика свет све више хладни према њему. Сељачки совјет и војничка секција Совјета су се изразили против њега, јер је неумесан и штетан у време кад треба радити на изборима за Уставотворну скупштину; то би само могло изазвати грађански рат и онемогућити изборе, а то могу желети само непријатељи републике и револуције.

Колико се револуција извраћа и враћа на старо види се, поред програма, цензуре, сметње слободном исказивању несоцијалистичких мисли, и по намери да се установи политичка тајна полиција за борбу „против контрареволуције“. Према досадашњим појавама може се закључити какве ће све страхоте она починити, све у славу „револуције“.

¹³⁰ Миленко Вукићевић (1867–1930), историчар, средњошколски професор у Пироту и Београду. Посебно се бавио изучавањем Првог српског устанка, вредно сакупљајући историјске изворе, поготово руске. Међу бројним делима издваја се монографија о Карађорђу, у два тома.

Анархијом и безумљем је обузета војска не само у Русији већ и руска војска у Француској. Пре неколико дана једна бригада није хтела да се занима, и када су хтели да је разоружају она није давала оружје. Никаква уговарања нису помогла, те су морали употребити артиљерију једног руског артиљеријског одреда, и тек после подужег обостраног пуцања и неколико мртвих и доста рањених успело се разоружати побеснеле војнике.

Вечерас сам био на великом концерту у Музикалној драми са Њуром С. Бошковић. Мада је, или зато што је, концерт био приредио И. К. Совј. С. и Р. Деп., света било врло мало, скоро мање него музиканата, а ни с концертом нисам задовољан. Први део је од Римског Корсакова „Шехерзада“ са пријатним источњачким мелодијама, а други део „Маскарад“ од Гламунова, који ми се није допао, мада је оригиналан: пред музиком седе 3 даме и 3 господина и рецитују стихове из те Љермонтове¹³¹ песме, а оркестар прати; од оркестра се не чују речи, или ако се чују онда човек не зна шта да слуша: музику или речи. Уопште више ми се допао прошли концерт Скрјабина.

4. октобар

Како већ неколико дана имам кијавицу, и два дана ме боли глава, то данас нисам хтео никуд излазити, већ сам скоро непрестано лежао у кревету, ако што помогне. Највећа ми је корист што сам успео подоста да прочитам. Новине сам прочитао, али у њима нема ништа особито, све по старом, анархија непрестано којегде избија и шири се. Немци све више задобијају терен на острву Езелу, а из Русије стижу разне резолуције и меморандуми. У Петрограду је отпочео штрајк апотекарских помоћника, а Влада је заузета тражењем зграде за Предпарламент. Најудобнији је Смољни институт, али се ту угнездио Совјет, а влада нема куражи да га истера, иако је он приватно друштво, које не може да сакупи потребан кворум за седнице, толико су му чланови свесни и агилни.

¹³¹ Михаил Љермонтов (1814–1841), књижевник, уз Пушкина најзначајнији представник руског романтизма. Најпознатија дела: *Песникова смрт* (песма настала поводом Пушкинове смрти), роман *Лунак нашег доба* и драма *Маскарада*. Убијен у двобоју.

5. октобар

Оно што је било неизбежно већ се десило. Немци су већ успели да загосподаре и мунским мореузом, који раздваја острво Езел од копна, и тако су одсекли руски гарнизон на острву. Да се свет утеши јавља се како је према исказима неких избеглих војника један немачки дреднот наишао на мину и потонуо. А да би се подигао дух Кочанике јавља како се руски морнари храбро боре против далеко надмоћнијег непритатеља.

У подне сам био у посланству, где ме је г. Ненадић јако обрадовао, показавши званично писмо које сам донео са собом, а у којем стоји да они који остају три месеца примају по 40 форинти дневно, а који остану дуже по 30, док је нама казано да ћемо примати по 40 прва три месеца, а после по 30. Дакле, и министарство може да лаже! Морам писати акт и жалити се.

Пред вече је био код мене г. Кошутић, који ми је доста напричао о свима жалосним представницима српства у Русији, из чега се види да се не зна који је гори; да ли Спалајковић или Радосав или Мита Оливера и Нити гуаути. Нарочито ме је упознао са угледом Радосава код Пашића, који му је кад је долазио дао 10.000 рубаља „да ради“ и кад се образовао круг руских научника да раде за нашу ствар, он је категорички тражио да само он од Срба уђе, а од Хрвата Мандић. Причао ми је анегдоте о њему из којих се види да је Радосав усавршио најважнију своју особину – лагање. Ето таквим људима је Пашић поверио судбину наше јадне отаџбине у овим судбоносним данима. А Кошутића старог познаваоца Русије, озбиљног и вредног човека, бацили су у запећак, и нису хтели чути за њега, ни да је жив за читавих 2,5 године. Срамота! Он налази да се сад не може скоро ништа урадити, а да је најлепше време за рад и успех било до револуције, али онда нико није радио.

Вечерас сам био у позоришту и гледао славног Шаљапина у „Севилском берберину“. Више сам имао да се дивим његовој глумачкој уметности, него певачкој, јер није имао много да пева, али тако дивно игра, тако се маскирао, такве гримасе прави како нико други. А глас му је силан и божанствен.

6. октобар

Немци су не само постали господари Ришког залива, већ су у судару оштетили неке руске лађе, од којих је „Слава“ и потонула. Појавила се велика немачка флота у близини острва: она ће или покушати напад на Ревел, или да се пробације у фински залив. У том случају прети непосредна опасност Петрограду, те је влада изненада решила да се сели у Москву. То значи да ћемо и ми скоро одавде. Ја мислим да је погрешно заваравати се како Немци неће и не могу ништа предузимати против Петрограда: напротив они не могу чекати до пролећа; сви су изгледи да до пролећа не би могла издржати, већ да мора пошто-пото закључити мир. Зато јој је потешно да изврши још један крупан „цуг“ – те ће гледати још ове јесени да освоји Петроград, мислећи тиме или да натера Русију на мир, а због тога и савезнике, или бар да тиме покаже како је она још силна и победничка, те да се њени противници не уздају да ће је моћи сломити, већ нека се што пре мире. Такве „Цугове“ она је увек предузимала пре него што ће понудити мир; они су сами себи велики и значајни, али кад се узме у обзир противник којег су победили, онда се види да то нису никакви успеси. Овај последњи напор потербан јој је и због унутрашњих прилика и немира на флоти. Да је опасност за Петроград неминовна види се и по томе што је Керенски изненада некуд отишао, вероватно на ревел. фронт, да се упозна са правим стањем ствари, па да пред „Предпарламентом“ изнесе потребу сеобе и убеди демократију у њу, која се буни против тога, тобож због тога што би то унело панику у становништво, а у ствари због тога што се боје да ће у том случају потпуно изгубити „почву“ испод себе.

Био сам са г. Радошевићем, који је до сад написао два чланка у „Јединству“ и два су штампана; сутра ће донети један да му преведем. Он је чуо да је дошла депеша да долазе овамо Кацлеровић и Поповић,¹³² што ће врло добро бити, ако је истина. Онда ће њих четири социјалиста моћи што учинити за нашу ствар.

¹³² Триша Кацлеровић (1879–1964), адвокат, новинар и политичар, један од оснивача Главног радничког савеза и Српске социјалдемократске партије, чији је био секретар 1906. и 1907. године. За народног посланика биран је од 1908. до 1918, као и 1920. године. Кацлеровић је учествовао на Првој балканској социјалистичкој конференцији у Београду 1909, на Конгресу Социјалистичке интернационале у Копенхагену 1910. и на Цимервалдској конференцији у Швајцарској 1916. Оснивач је СРП (к), а учествовао је и у оснивању Независне радничке партије; од 1923. до 1925. био је секретар КПЈ, а 1924. делегат на конгресу Интернационале у Москви. Први је уредник *Типографског гласника*, првог синдикалног листа у Србији и један од уредника *Радничких новина*, у којима је сарађивао за све време њиховог издавања.

Вечерас сам био са Маријом Константиновном у позоришту – Народном дому – Собинов¹³³ је играо у „Евгењину и Оњегину“. Није ме бог зна што очарао, а о осталим и да не говорим. То ми је последњи пут да идем.

7. октобар

Данас су нас изненадиле две резолуције о миру вајне социјалне демократије – једна штокхолмског, друга руског „Совјета“. Не зна се која је гора, мање социјалистичка, а више немачка, али је много гора руска, она је кориснија за Немце, него и сама немачка понуда. По „интернационалистима“ централне државе не би ништа ни изгубиле, сем Турске, која би платила за њих цех, давши аутономију Јерменији. А најгоре би се провела Србија. Она с једне стране треба да буде успостављена, али има да да Македонију Бугарима. Штокхолмци дају Бугарима само до Вардара, приступ у Солун, аутономију за Босну и Херцеговину, а Руси јој дају приступ на Јадранско море, а сви спорни крајеви да буду аутономни и одлуче плебисцитом. Руске социјалисте ни једном речју не спомињу Југословене, ни Чехе, ни ерделске Румуне, ни Пољаке у Немачкој и Аустрији. Уопште они не траже никакве жртве, никаква ограничења од Аустрије и Немачке, већ шта више траже да се врате Немачкој колоније! А штете у Белгији и Србији, које су нанеле Аустрија и Немачка, накнадиће се из међународног фонда, у који ће Немачка унети најмањи део. То је просто ужас! Чак су сами Немци, дајући то исто, предлагали разоружање и поратни међународни суд, а социјалисте то и не помињу, и ни једном речју не осуђују хохенцолернски и хабсбуршки империјализам! Куд ће веће банкротство руске демократије! До сад се обрукала на државном послу, а сад је и морално потпуно банкротирала. Чак неутралне штокхолмске социјалисте намећу централним државама неке обавезе: у Аустрији националне аутономије, у Немачкој Пољацима аутономија, у Шлезингу исправка границе, накнада штете унеколико.

Душан Поповић (1884–1919), новинар, преводилац, теоретичар социјализма и један од оснивача радничког покрета у Србији. Био је секретар Српске социјалдемократске партије. Од 1903. сарадник је *Радничких новина*, а од VI броја и њихов главни уредник. Са Туцовићем је покренуо *Борбу* и сарађивао у њој.

¹³³ Леонид Собинов (1872–1934), познати руски оперски певач (лирски тенор). Солиста Большог тетатра (1897–1932) и његов директор 1917–1918. и 1921.

А с фронта долазе лепе резолуције и страшне слике стварности: једна дивизија није хтела да иде у ровове, један пук напустио фронт, у совјетима војнички изасланици изјављују да ће војници сами закључити примирје и отићи с фронта. Капетан Дзевалдовски, који је одвраћао генерале од борбе и дрско дочекао Керенског, ослобођен је од одговорности и војничка руља га је дочекала у тријумфу, уз звуке марсељезе.

Данас се састаје Предпарламент и изгледа да ће први председник бити Б. Брешковска. Цео свет с нестрпљењем очекује састанак, да види да ли ће што радити.

Бољшевици су решили да не допусте сеобу владе. Троцки с једне стране говори како влада пошто-пото гледа да одложи Уставотворну скупштину, зато иде у Москву да не би била под утицајем совјета, а с друге стране опет говори како се мора сазвати Конгрес совјета да замени Уставотворну скупштину, која се неће моћи сазвати због војно-политичких прилика. Дакле на све могуће начине гледају да омету Уставотворну скупштину, а пред масом тврде како влада хоће то да учини. Све су учинили да онеспособе војску и флоту, па сад, бојећи се да влада, и поред тога, не успе да учврсти свој ауторитет и организује отпор Немцима, они сад гледају да што више оцрне владу и ономогуће Скупштину, да се докопају власти, и дочекају свога пријатеља Виљема.

Немци су заузели острво Моон и сад су господари балтичког архипелага. Показало се да су они имали одличне информације о руским утврђењима и минама, па сад могу глупи руски матрози гинути колико хоће, кад су поверовали шпијунима.

8. октобар

И тако је јуче почео рад тај чувени „Предпарламент“, који је отворио Керенски са говором пуним лепих речи и позива на заједнички рад у тешким тренуцима. Он тако позива већ седам месеци, а мало се рада види. Па ипак има напретка: елемети који су за борбу и рад сложиће се у Предпарламенту, а који су за анархију и Немце већ су издвојени, јер су сами изашли и бојкотовали и владу и предпарламент, тј. бољшевице. Они тако почињу борбу са улице тј. грађански рат, али имају мало изгледа на успех. Главно је да неће ометати рад

предпарламента, и да ће се показати у правој боји. За председника је изабран Авксентијев и идућа седница 10-ог.

Сви извештаји тврде да се балтичка флота борила са легендарном храброшћу са далеко надмоћнијим непријатељем, јер су две трећине немачке флоте ангажоване. Руска флота из ришког залива је успела да се пробије на север.

Био сам по подне на „*Kuo vadis*“, али није ништа особито. Сад сам написао писмо Павлу и молио га да се заузме око регулисања новчаног питања.

9. октобар

Дан безначајан, што се бар мене лично тиче, утолико више што нисам могао да нађем ни у једном дућану каљаче, те сам морао газити по силним барама Петрограда.

Код куће ми кажу да ме је два пута тражила нека дама, ако то није Виноградова, којој ме је препоручио г. Кошутић, за српски језик.

Немци се нису задовољили са острвима, већ су се јуче већ искрцали на копно код Вердера, пред двама немачким четама руска посада је побегла. Према извештајима руског министра морине, Немци су имали огромне губитке: чак два дреднота, и још неколико других лађа, као крстарица, торпиљера и др.

10. октобар

Јутрос је освануо врло хладан дан и студен ветар је дувао преко целог дана, тако да сам данас први пут осетио зиму по ногама.

Јутрос сам довршио јуче започети извештај Министру о свом раду и предао сам га у посланству, са Павловим писмом. Тамо ме је г. Станојевић позвао да идем с њим, ђенералом Живковићем, једним мајором и медецинаром Кашиковићем на седницу предпарламента у Маринском дворцу. И тако ми се дала прилика да видим тај знаменити руски предпарламент. Могу рећи да је утисак добар и ја се нисам преварио, полажући наду у њега. Седница је текла у реду и достојанствено, без ексцеса и скандала, и ако је било каквих упада и неозбиљности било је само од стране интернационалиста

- мењшевика, који сад замењују бољшевице. И каква разлика по физиономијама: на десници све седе ћелави, озбиљни људи, а на левици младићи у војничкој или студентској униформи, неозбиљни, каткад проста балавадија по понашању, јер немају ни такта ни уљудности. Неки на пример усред најстраснијег и најјезгровитијег дела говора Керенског читају новине или разговарју, а кад председник чита списак предложених лица за одбор народне одбране они излазе, не чекајући да се објави пауза.

Кад смо ми ушли говорио је министар морине Верховски. Говорило се о одбрани земље, због чега је био позван и начелник штаба Духоњин. После одмора и ручка у Асторији са ђенералом Живковићем ја сам опет отишао на седницу и застао сам ђенерала Алексијева где говори. После њега говорио је интернационалац-мењшевик Мартов, а затим Керенски. Он је силно говорио; испочетка није начинио велики утисак, нарочито својим нимало мушким гласом, али је поступно падао у ватру, повишавао тон и завршио врло патетично и узбуђено. Често су му плескали сви. Видео сам како он уме да проводи брод државне политике између Сциле и Харибде: с једне стране представника конзервативних елемената Алексијева и с друге старне представника крајњих револуционара, Мартова. Он уме прво да ошамари и једну и другу страну, па онда да их помилује. Али на крају-крајева то су само лепе речи, званичан оптимизам и заваравање, као што су и речи Мартова, с том разликом што речи Мартова имају дејства, претварају се у дела, штетна дела, а речи Керенског никако се не претварају у дела, да паралишу то кобно дејство.

Адмиралитет јавља како су немачке ратне лађе у Северном мору нападе велики транспорт, после борбе потопили енглеске пратиоце-торпилере и све транспортере сем два, који су умакли. Немци нису хтели никог да спасавају, већ су још пуцали на барке.

Вечерас сам био у Народном дому и слушао Собинова у „Дубровском“, сад ми се више допао, ваљда зато што му је већа улога. Тамо сам видео Илића, који је стигао из Москве, и разговарао сам са Станиславом Винавером.¹³⁴

¹³⁴ Станислав Винавер (1891–1955), књижевник, публициста и преводилац. Затекао се у Русији у време Октобарске револуције. Између два светска рата ради у Београду као новинар, првенствено у Централном пресбируу и као сарадник *Времена*. За време окупације био је у немачком заробљеништву, а од 1945. живи у Београду, као професионални књижевник и преводилац.

11. октобар

Настало је неко затишје свуда: ни на фронту нема акције, а ни у унтрашњости нема никаквих великих изгреда; највећи то је што су сељаци негде на Волги зауставили караван лађа са животним намирницама за Петроград, и почели да их истоварују. Тако се почиње блокада Петрограда из унтрашњости.

У Француској чешће кризе, него у Русији. Сад је опет избила, и Пенлеве је поднео оставку. Али њихове трупе ипак са Енглезима напредују и наносе Немцима силне губитке, заробили су око 3.000 Немаца.

Не знам каква је то жена могла ме тражити, јер није Виноградова, пошто је она још болесна, као што сам се известио по телефону. Илић је данас долазио и тражио ме, а сад смо се договорили да се нађемо код њега. Био сам вечерас код г. Кошутића, од кога сам узео и један табак коректуре његове граматике. Цео табак је посвећен примерима из песника, управо сликовима, да се види изговор гласова. То је његова стара мана да нема мере у објашњавањима и примерима.

12. октобар

Мислио сам данас да идем до посланика, али како сам се прво морао састати са Илићем, то нисам стигао да одем. Јуче сам чуо, а Илић ми је потврдио да ће ових дана бити нека свесловенска конференција, која ће упутити меморандум Савезничкој конференцији у Паризу. Каква ли ће то бити конференција, богзна. Он вели да ће тамо бити Шахматов и Масарик, а од Срба – Радосав! Каже да посланик није за г. Кошутића, који би једини могао, уз горње људе, да нас заступа, а Радосав га је тобож предложио. Илић је нашао диван стан на Басејној, у новој кући. Соба му је велика и светла, на углу.

Питао сам телефоном за Михаилова, издавача наше библиотеке, па је ту, те ћу сутра ићи да говорим с њим. Изгледа да он није узео никакве књиге, иако г. Белић каже да му је дао по 150 од сваке. Генерал Живковић је донео још 1.000 комада, и то му треба предати и предузети мере за растурање. Говорио сам са преводиоцем, који ће у понедељак донети оно што је превела, па ћу ја попунити што треба, тако да понесем са собом за штампу.

Из ове анархије и неодређености све се више почињу да издвајају и оцртавају два правца, две странке: за одбрану земље и против ње, а за скори мир. Односи међу њима све се више заоштравају, тако да ће на крај крајева доћи до судара, и то оружаних сила, војске саме. Као што је војска била одсудна за револуцију првих дана, тако ће она решити излазак из овог анархичног стања. Јер док с једне стране команда балтичког флота шаље проклетство „бонапартисту“ Керенском, и вели да ће закључити примирје да би сачувао флоту (!), док фински пукови и овдашњи волински пук одричу послушност влади и неће да допусте извођење војске из Петрограда на стратегијске положаје „тобож због одбране револуционог Петрограда од издаје владине“, докле, с друге стране, неки дан 2. армија, а сад 5. шаљу енергичне резолуције за продужење рата, а нарочито за увођење реда у позадини, нудећи за то влади и своје бајонете, а на конгресу сев-зап. совјета, изасланици из Луге изјавили су да ће они послати 30.000 бајонета против сваког покушаја бољшевика. Крајње је време да и један и други покрет сазрева, да јаз међу њима постаје дубљи, док се најзад не сударе, јер само судар може разрешити ово несносно стање, само тако може се створити власт.

Французи и Енглези непрестано напредују и заробили су неколико хиљада и много топова и другог материјала. А Немци јављају да су за 9 дана на три острва заробили 20.000 Руса, преко 100 топова, много намирница, материјала.

Рибо је дао оставку и на његово место је дошао Барту.

13. октобар

Данас је свршен један посао. Кад сам отишао код посланика нашао сам тамо око 10 наших људи, сем познатих и: др. Калуђеровић, др. А. Петровић, босански депутат, и др Стефанчић, Словенац, капетан нашег југословенског корпуса. Посланик се глумачки и декламаторски кривио пред њима, те су озбиљне ствари о којима је говорио губиле своју озбиљност. Нисам чуо почетак говора, али је говорио о југословенским дисидентима, који изгледа да се кају и хоће да се врате у своје коло. Чак су и завереници ту жељу изјављивали, само им је тешко веровати. Узгред није заборавио да себе похвали. Главна тема скупа била је наша акција против „Наказа“ Исп. комит. Скобаљеву

о миру, због чега смо се договорили да се по подне састанемо у Институту. Из разговора с послаником дознао сам да он у споразуму са Масариком, Тершченком и Југословенским комитетом намерава да оснује једну словенску армију, од Словена из Аустрије. Он говори о томе као о сигурној ствари, и да ће руска лађа изаћи на сусрет. То би добро било, само ако то није само његово уображење.

У четири сата састали смо се: ја, Илић, др Њежић, др. Калуђеровић, Л. Пиштелић, др. А. Петровић, др. Стефанчић, др Г. Стојановић, др Радошевић, Ф. Маркић, Кашиковић, Повољни и дискутовали смо о декларацији све до 10 ½ часова, док нисмо најзад донели дефинитивну форму, коју ће г. Повољни превести и предати посланику да види, а сутра ћемо се опет састати да је примимо. За основу смо узели пројект Радошевића, са завршетком из предлога др. Њежића и још неким ситнијим изменама. Овом приликом видео сам шта ко вреди: видео сам да је г. Повољни врло паметан и симпатичан човек, Маркић је интеллигентан и врло помирљив човек, док је Радошевић мало више задрт, али на крају ипак попусти; Стефанчић је мало конфузан, можда због свог језика, а Петровић је просто кретен, који нас је прво задивио кад је почео да диктује у перо свој пројект – потпуно ништаван – а напоследку нас запањило својом ограниченошћу, невоспитаношћу и сујетом. Он је хтео пошто пото да се његов пројект прими, а Радошевић је en bloc одбацивао, а кад смо ми одбацили његов, а узели за основу Радошевићев, он је категорички тражио да се у декламацији напомене како је др. Петровић поднео један пројект! Буди бог с нама!

На јучерашњој седници Предпарламента говорили су представници разних фракција, али је већ почео да избија раздор између буржоазије и крајњих левих. Тако на пример Либер, интернационалац - мењшевик, почео је да напада кадете и буржоазију, служећи се манирима бољшевика, као да буржоазија хоће пошто пото да продужи рат, али са много права. На то га је изазвао говор кадета Аџемова, који је говорио неполитички. Мада је сам био и гласао за коалицију, он сад ради против ње, а у корист бољшевика.

Необјашњиво је зашто се већ 2-3 дана Немци повлаче на ришком фронту, повукли су се за 20 врста уназад. А дотле Французи са Американцима непрестано напредују: 6 км у дубину, преко 12 км у ширину. Заробили су: 11.000 војника, 200 официра, 120 топова. Сем тога Французи су оборили 3 цепелина и 25 аероплана.

14. октобар

На јучерашњој седници у Предпарламенту говорило се о евакуацији Петрограда, у вези са одбраном земље, на којој је Керенски изјавио да влада не бежи испред бољшевика о којима се најжучније изразио, већ да ће остати до пролећа, а надлештва ће се поступно евакуирати, јер су прилике сад такве да није нужно одмах се селити. Живо се припрема Уставотворна скупштина и објављене су листе којих има 18!, међу осталим, три клерикалне и две женске. Социјалреволуционари су истакли две листе. Министар снабдевања је изјавио да снабдевање иде на боље, нарочито после рада американске мисије на сибирској прузи. Говори се непрестано да бољшевики спремају „иступ“ ових дана, али мучно ће моћи шта преузети после неуспеха са Конгресом совјета.

Данас смо добили много исечака из Штокхолма, из немачких и аустријских и хрватских листова, међу осталим и из Радошевићеве „Slobode“, који ће се радовати кад се види. Она енергично заступа идеју југословенског јединства.

Криза у Немачкој, криза у Француској, криза у Италији! То најбоље показује како се све земље налазе у стању болесне раздражености, како све желе мир. Нигде у савезничким земљама жеља за мир или опозиција рату није већа него у Италији, и то је дало израза у парламенту, који је изразио неповерење влади Бозели. А уз то је отпочела и аустријска офанзива, уз припомоћ немачке војске, која је већ заробила велики број Италијана.

15. октобар

Таман кажемо помоз Боже! На пролеће ће се свршити, а оно искрсне нешто што ствар поквари и све одложи. Тако је сад Италија та која ће ствар замрсити и рат одгодити. Поред министарске кризе и ровитог стања и побуне маса у унутрашњости сад су дошли и порази на фронту. Аустро-Немци су за два дана заробили 30.000 Италијана и 300 топова! Одбили су их већ до границе. А на румунском фронту братање је узело карактер епидемије! Једино Французи још напредују и у коло противника Немачке ушла је још једна држава – Бразилија, ако од ње буде какве користи.

У подне сам ишао код професора Шахматова, и остао на чају, где је била и једна дивна, слатка женица, Рускиња са мужем. Ах да ли ћу је још кадгод видети? Мислио сам да присуствујем седници „Друштва словенске узајамности“, али је то седница управе, те нисам могао остати. Вечерас сам био код ђенерала Џаковића, и ту сам дознао о току данашњег збора овдашњих Југословена, ради образовања клуба. Изгледа ми да ће утицајем људи калибра Њежића и то се свршити простим формализмом и резолуцијама. Али ту је Пантелић и нарочито енергични Радошевић, па ће се ваљда моћи што стварно урадити. У управу су ушли Радошевић, Стефанчић, Илић и Калуђеровић. Вечерас смо говорили о једној интересантној теми, о Србима у руској служби, и видели смо да их је било, и има много на високим положајима, те ћемо на првој седници Клуба изнети предлог да се састави списак свих таквих Срба, ступи с њима у везу, организују и придобију за нашу ствар и поврате нацији. Има их нарочито пореклом од оних Срба који су се доселили у 18. веку. То ће бити ренесанс „Нове Србије“ у Русији. На пример, дознали смо да је чак ђенерал Јуденић Србин, отац му се доселио, и он зна српски! Па онда Стаховић, бивши генерални губернатор Финске, а сад посланик у Мадриду, и он је пореклом Србин, чак и стари ђенерал Миљевић. Ако то успемо онда ћемо извршити један важан посао, јер ћемо преко њих моћи много утицати на руске кругове.

Цео свет сад говори и пише о бољшевичком „иступљенију“, сви се плаше и очекују кад ће избити. Мада се води велика агитација у маси, изгледи су да неће ништа бити, чак ни 20-ог, као што се тог дана неће састати ни Конгрес совјета, јер је петроградска команда преузела све мере да угуши сваки покрет; јункери и козаци биће довољни. Данас је Тершченко говорио о спољној политици, али ћемо тек сутра читати.

Јутрос сам рано устао, имао сам доста да свршим, а нисам скоро ништа. Прво сам био код „Прометеја“, он је већ био дигао руку од наше библиотеке, утолико пре што сад није време за њих, сви се пакују и евакуишу, књижарски посао престаје, али ће ово примерака што има, а препоручио ми је да успут ступим у везу са московским издавачима. Сутра ћу му послати ово што има књига, оставивши по 100 примерака за нас. Он ће дати оглас у новине, а ја ћу послати књиге редакцијама.

После сам ишао у Посланство, али узалуд, јер сам срео на улици Ненадића. Видео сам како тамо нико ни о чему не води рачуна: тамо лежи већ неколико пакета „Уједињења“, један пакет „La Serbie“ и других књига, „Српске новине“, већ их разбацују.

Наручена „Грегоровича путешствија“ нисам добио, јер их нигде нема. Хтео сам се купати, али купатило не ради. Каљача нигде нема. Нисам стигао да напишем нека писма. Најзад ме је нашла Виноградова, нека оштроконђа наставница, нимало симпатична; хоће да се спреми за испит из српског до краја новембра, а нема од кога. Иако ћу је моћи спремати само до краја месеца, навалила је на мене да је бар толико спремам, те нисам могао одолети напасти, па сам пристао. Долазила је и преводилица Воскобојњикова, обећала је да ће превести Шервена до половине новембра. Данас сам писмом одрекао стан газдарици, а она ми је одмах љубазно одузела јорган, под изговором да не може да купи њеном брату, који ће 20-ог бити произведен за официра. И тако ћу у петак остати без покривача! Морам покушати да гдегод нађем, или ћу прећи у хотел, или ако је празна она соба у Институту, бар привремено.

Французи и Енглези непрестано напредују, Американци су први пут примили бојно крштење. Али и Аустријанци напредују и прешли су италијанску границу и шире се у долини. Немци су прочитали Вердер.

17. октобар

На јучерашњој седници Предпарламента држао је Тершченко говор о спољној политици. Говорио је добро, нарочито је осудио „наказ“ Скобаљеву и уопште идеју да се шаље неки особити представник демократије. Изразио се за мир, без анексије и контрибуција, а за самоопредељење народа. Русија нипошто не може остати без изласка на Балтичко море, те према томе не могу се Литва и Курландија потпуно одвојити од Русије. Уопште је говорио увијено, дипломатски, па иако није отворено устао у одбрану Миљуковске и раније тезе Цариград, ипак провирује жеља за њим, јер је рекао да би неутрализација била горе него до сада. Говорио је нарочито о Аустрији, нарочито о: Чесима, Италијанима, Србији и Југословенима. Рекао је да револуциона Русија мора помоћи њихову тежњу за уједињењем.

Нарочито је истакао неправичност да Румунија не изађе на море. Кад је то рекао о Србији плъскала је само десница.

У Италији ствари стоје врло рђаво. Сама италијанска врховна команда јавља да се цела 2-га армија није борила: једни су одустали без борбе, а једни се одмах предали. Аустро-Немци брзо напредују и хоће да заобиђу италијанске трупе на Красу. Довукли су силну војску: 13 немачих дивизија и 10 аустријских дивизија, већином са руског фронта. На Сочима 600.000 војника, а позади, код Љубљане, стоје резерве, да после италијанског повлачења јурну ка Венецији. Почели су нападати и у долини Кадоре, а и у Трентину гомилају војску. Главну команду узео је на целом италијанском фронту Макнезен, а на Сочи Фон Белов, који је био командант Македонског фронта, са којег су такође доведене неке дивизије. Немци јављају да су досад заробили преко 60.000 војника и преко 350 топова. Французи шаљу појачања, сви се савезници узбунили.

Вероватно ће сад и наши у Македонији морати кренути напред, и да би спасли италијанске кукавице мораће изгинути, и оно мало наших. А у Белгији и Француској савезници још непрестано напредују и имају преко 1000 заробљеника. Оборено је неколико цепелина у Енглеској и Француској.

А у Немачкој, и поред силних њених успеха, ствари такође не иду добро. И у њој су почеле честе кризе: после тако кратког владања Михаелис је поднео оставку, коју цар неће да прими. И у Шпанији је опет криза. Просто свуда су знаци незадовољства и ненормалности – свуда избијају знаци да мора скоро доћи до мира. Читајући данас извештаје са италијанског фронта и сећајући се саопштења аустријских листова, прочитаних у исечцима, које смо добили из Штокхолма, где се говори о нередима у италијанској војсци и позадини (веле да су nerede у Турину и Милану морали угушивати Енглези) – долазим до закључка, а тако сам и раније често мислио – да се овај рат неће ни завршити победом једне стране, већ револуцијом у војсци, пошто је свака војска народ, тако да ће све војске постати неспособне за борбу и рат ће се угасити сам од себе, без икаквих преговора. Неспособност за борбу и престанак операција је већ кронична болест руске војске; знаци незадовољства и побуна већ се јављају и код Немаца (неки дан су код Риге на једном месту одустали и оставили масу спреме, а после су се опет вратили, што значи да су се неки делови самовољно

уконили. А сад је руска зараза већ ухватила корен у италијанској војсци, а за њом ће доћи на ред и француска. Остаће једино Енглеска (с Америком) да спасава ствар, ако се неким чудом дотле руска војска не опорави, па кад све остале буду у пуном растројству она груне свом силом и реши ствар.

Опет сам био у посланству, те узео новаца, и казао да ми се напише легитимација журналисте и војног чиновника. Дошао је из Европе послаников сестрић Коловић, те је донео нових књига и новина, које ћу сутра видети. Послао сам књиге „Прометеју“ и спремио за разне редакције. Све то морам сам, јер онај маџарски „фишкар“ Латинчић ништа не ради, већ само што прочита новине и иде свако вече у позориште и на концерте. А Марија Константиновна преводи сад Меморандум др Радошевића, што је врло важно и хитно. Коловић каже да ће наши социјалисти Кацлеровић и Поповић заиста доћи и да су се сасвим излечили од цимервалдизма.

Моја драга газдарица данас ми је учинила још једну пакост: из собе дигла тепих, па један метнула у предсобље; затим ми покупила новине, које ја чувам. Чини ми се да ћемо се терати по полицији!

18. октобар

Како време утиче на расположење! Данас је одједном после сталног гадног времена био диван дан и ја сам се осећао као на крилима, мада ми многе ствари нису пошле за руком. На пример, нисам добио 100 комада 5-е књиге од издавача, те нисам ни могао даље слати књиге редакцијама. Однео сам у „Реч“ и „Н. времја“, али ми је после рекао Е. П. Семенов да сам требао њему дати, јер ће се изгубити. Нисам нашао ћебе; добио сам војну легитимацију, али то још није довољно; треба посланство да пошаље акт „Асторији“, а за вино и Гврд. опшћ. кажу да треба специјална дозвола. Али је у „Вољи народа“ изашла наша резолуција, заједно са Масариковом и румунском, под засебном рубриком. А она будала Петровић изоставио своје име, да би могао послати „Народној вољи“ засебну декларацију. Вечерас сам био са Радошевићем на митингу трудовика, где се говорило „о кривцу рата“, управо агитовало против бољшевичког испада и Конгреса. Говорили су популарно и добро, нарочито (Мјакотин и Игњатијев, па и Березин). Распаљиво за масу је говорио Бронзов, официр, и кратко а искрено и дирљиво један млад прапоршчик са фронта. После говора ми смо се упознали са њим и ићи ћемо у редакцију.

Држао сам први час с мојом ученицом. Она нема појма из српског, а хоће да се спреми за испит за месец и по дана. Испитиваће је Долобко. Нема чак ни граматике, али јој је Марија Константиновна нашла речник Мичатека са граматиком П. А. Лаврова. Илић је пристао да ме замени по мом одласку.

Непрестано се пише о бољшевичком испаду, који они отворено признају да спремају за 22, али чим много унапред причају неће ништа бити. Сад су и против воље Ц. Исп. Комитета решили да сазову конгрес совјета за 25, иако се скоро сва војска и Савез сељачких депутата изразио против. Сви листови коментаришу говор Терешченка, углавном неповољно, једнима је сувише буржоазан, другима сувише социјалистички. „Реч“, разуме се, покушава да му умањи вредност, јер су њене госе лично нерасположене према Терешченку, али ипак морају да признају, и кроз зубе, да је говор успео. А. Плеханов вели да с обзиром на тежак његов положај, Терешченко је дао најсмелију изјаву, какву би ико други могао.

А у Италији све горе: непријатељ је већ заузео Горицу, већ две италијанске вароши, и Немци јављају да су за 3 дана заробили више од 100.000 људи и 800 топова! Непрестано даље надиру. Све савезничке новине пишу да треба указати брзу помоћ, а не допустити да Италија пропадне као Србија и Румунија. А у Француској се Немци брзо повлаче.

19. октобар

После три дана дискусије о одбрани земље, јуче је требало донети резолуцију, али је Предпарламент тако поцепан да је поднето 5 резолуција – 2 мењшевици, 2 есеровци и 1 кадетско-трудоличко-индустријско-корпоратвна. Последња – Чајковског – први пут је добила већину, а други пут није и тако ни једна резолуција није примљена: баш као на бившем демократском саветовању. Сви су се сложили о потреби одбране, а не могу да се сложе у саставу резолуције! Како ли ће се тек сложити у извођењу одбране! После тога настала је дискусија о спољној политици. Почео ју је Миљуков,¹³⁵ са врло дугим

¹³⁵ Павел Миљуков (1859–1943), познати руски историчар, вођа странке уставних демократа „КД“. После Фебруарске револуције – министар иностраних дела (март–мај 1917). Доследни противник бољшевика и заштитник идеје уставне монархије. Учествовао је у организацији Добровољачког покрета, а након пораза „белогардејаца“ у Грађанском рату повукао се у емиграцију.

говором, у којој је јетко, оштро, пакосно, неумерено напао не само интернационалисте већ и све социјалисте. Врло је вешто и подробно анализирао „Наказ“ и показао како је он користан Немачкој. Имао је лепих речи и за нас – у питању о Македонији не може се као и у Елзасу и Лотару и Јеменији применити плебисцит, јер тамо исти човек припада час једној, час другој народности. Ту се дакле изразио против Бугара, а тако исто и у питању Добруце, протестујући што се за њу тражи аутономија у корист Бугарске, а не тражи у Трансилванији.

Као планинска бујица спуштају се аустро-немачке војске у Италију, и већ су заузеле Удине и 128.000 заробљеника. Италијанска војска се повлачи журно на фронту од 100 км, и сав резултат толиких напора и крвавих борби пропада за 2-3 дана, као кућа од карата. Али ће можда овај пораз имати добрих страна – он ће можда подићи патриотски дух и тесно здружити све странке на одбрану отаџбине. Јављају да је тај процес почео и да ће се створити коалиција министара из свих странака. А с друге старне ови успеси су јако подигли дух код аустро-немачке војске, јер мисле да ће овај последњи напор најзад довести до жељеног мира.

У Немачкој је решена криза: нови канцелар је Хертлинг, а нови министар спољних послова гроф Ранцау. Дознало се да је Немачка ту скоро понудила сепаратни мир Белгији, који је она одбацила.

Пребринуо сам бригу и о ћебету: замолио сам моју ученицу да ми набави и она ми га је већ послала. Књиге је Прометеј послао, сад само да се разшаљу. Добио сам карту од Орловића из Одесе, који ми јавља да ми је послао писмо преко посланства, са извештајем о току штампања, а тамо га нема.

20. октобар

И тако је дошао и прошао и тај толико помињани дан! Већ толико дана, па и данас пуне су новине чланака о испаду бољшевика, па ништа. Чак се и Лењин појавио из мишје рупе, и на седници њиховој саветовао да се ништа не предузима, јер се много рекламирао тај акт, па су власти предузеле потребне мере, већ да се остави за други пут, па га извршити ненадно. Али су они свршили! Прошло је њихово време. И поред силне анархије, распуштености тамних маса, сва скоро демократија отворила је очи и бар жели да се једном заведе ред. Јунак

дана – после болшевика, је Исп. комитет сељачких депутата, који је спремио пројект „Наказа“ Скобљеву, пошто су одвргли први. Овај је бољи унеколико, нарочито за Русију, јер се истиче неприкосновеност руске територије, а ако се помиње самоопредељење њених народа, то се сматра као унутрашња руска ствар, јер се не спомиње никаква међународна контрола за плебисцит, као за Пољаке у Аустрији и Немачкој, већ коначно о томе има да реши Конститутивна скупштина. Белгији штету има да плати Немачка; Србија и Црна Гора и Румунија да буду васпостављене, и ми да добијемо излаз на Јадранско море, само не знам куда. Југословенски и други проблеми да се реше плебисцитом. Дакле, огроман корак даље. Полако, полако, па ће се доћи и на Цариград.

Италијани су, изгледа, задржали бујицу германску, наневши непријатељу тешке губитке. Криза је брзо свршена, образовањем кабинета народне одбране, на челу са Орландом. Немачки аероплани су летели у неколико група над Лондоном. Према изјави ђенерала Чермислова, изгледа да Немци спремају удар на северном фронту и с мора.

Не знам шта да радим са овим нашим quasi Институтом. Треба што пре раздати књиге из „Руско-српске библиотеке“ и брошуре које долазе, а нема ко да ми помогне. Треба саставити адресе, лепити нове корице, паковати, адресовати, слати, а онај мађарски фишкар Латинчић неће ни зашто да се прихвати, већ само иде свако вече у позориште. Марија Константиновна до сада је преписивала меморандум Радошевића, а сад би требало са мном да преводи његове чланке. Винавер обећао да дође, па га нема, сигурно вија курве, као и Илић, који се води у Институту, а никад га нема, и кад га зовем увек је нечим заузет, разуме се женским, иако он увек важном истиче да је био и „радио“ с Радосавом или М. Димитријевићем. Ах, што је и тај мали неки чапкун, што воли да се прави у послу заузет важним делима, као да мени као њему импонује Радосав. И куд га изабраше у управу тог Клуба, јер ће се увек изговарати да тамо нешто ради, и правити важним. Главно је да ја због најобичнијих, чисто механичких послова, нећу моћи ништа прочитати, ништа озбиљно предузети. Све тако неке ствари наиђу на руку мојој лењости.

21. октобар

Бољшевици су непрестано на дневном реду: сви о њима пишу, свуда излепљене објаве које одвраћају војнике и раднике од бољшевичких демонстрација. Али изгледа да је већина гарнизона уз њих, јер им се не иде на фронт, само су козаци против њих, и они их се боје, те им се улагују, нарочито прогласима, не би ли их привукли себи. Сутра је велики празник Казанске Божје Матере и спрема се импозантна литија козачка кроз варош за успомену на 1812 – ослобођење од Француза.

Сутра може да дође до окршаја, ако се бољшевици буду усудили појавити. Украјинци су сасвим запливали у непријатељске воде: њихова влада упутила је Влади акт тражећи да се одмах закључи мир, а она ће, не чекајући решење владе, сама предузети преговоре за мир. Дотле нису отишли ни бољшевици. Све јасније излази да је тај украјински покрет вештачка творевина Аустрије. Јуче се у Предпарламенту опет расправљало о спољној политици: главни говорници: К-д Струве, који је оштро нападао социјалисте и Чернов (2 сата), који је бранио „полулењинство“.

Добио сам писмо од Орловића из којег видим да је отштампао све три књиге, и сад штампа четврту (коју?) Жали се да нема где да остави књиге, јер су заузеле сву редакцију. А штампари неће да држе. Сутра ћу му писати. По подне сам ишао с актом у „Асторију“ да се пријавим за собу, али су ми рекли да треба да се пријавим Команданту, који прима од 6–8, а ја нисам могао чекати. Мислим се уопште да ли да се јавим, јер могу имати каквих непријатности. Вечерас сам отишао у Маријино позориште – у ложу бр. 12 белетажа, као што ми је рекао Илић, где је и он требао да дође са неким дамама, али га није било ни у тој, нити у другој некој ложи. Разгледао сам свуд, обзирао се, па изашао и отишао код г-ђе Бошковић, где сам провео вече.

22. октобар

Прође и овај знаменити дан, сасвим у миру и реду. Данас је дан Казанске Божје Матере, за успомену на изгнање Француза 1812. године, и после свечане службе у Казанском сабору обично иде величанствена литија кроз варош. Козаци су се спремали за литију, али је Влада забранила, и добро је учинила, јер „паментнији попушта“,

иначе је могао да се изазове сукоб. Мада ме је болела глава, изашао сам напоље да видим шта ће бити, али сам прочитао у новинама да литије неће бити, а на угловима су свуда биле гомилице народа, где су се препирали војници и радници са другим „обиватељима“, и приметио сам да су сви страшно огорчени на војнике, баш сам нижи сталез и жене. Пред Казанским Сабором море света, који је певао црквене песме, и тражио литију, а на улици опет гомиле, де се препиру о узроцима тешког стања. Све је обузело огромно узбуђење и нервоза, и довољно је да се негде чује мало јачи прасак аутомобила, и сви се окрећу и зверају.

Бољшевици су такође празновали дан установљења Петровградског Совј.-Р аб и Солд. Депутата, приредивши многе митинге, предавања и концерте. Данас је и 25 годишњица књижевног рада Максима Горког. Бурцев је у свом листу синоћ донео сензационалну вест да је Верховски предложио да се понуди сепаратни мир тајно од савезника, алармирајући народ против издаје отаџбине. Та је вест демантована, и ђенерал Верховски је тужио Бурцева, а лист му је забрањен. Као последица конфликта у погледима на мирну конференцију између Терешченка и Верховског, као и уопште због неслагања са осталима члановима кабинета, изгледа да ће Верховски дати оставку. – Хендерсон и Тома су говорили о конференцији и изјавили да се не слажу са „Наказом“ руским и засебним представником демократије.

Добивени су извештаји да су Немци заробили 180.000 Италијана и 1500 топова. Сад изгледа да су их Италијани зауставили на реци Таљаменто. Французи су натерали Немце да се повуку код Chemin de Daines, на 20 км дужине, у дубину 1 км.

По подне нисам никуд ишао због кијавице и влажног времена, те сам превео чланак о „Наказу“ сељачких депутата, и написао други. Одговорио сам г. Орловићу. Добио сам 3 карте: од Данила и Драгутина, и једну карту од куће, преко Светозара, из јуна месеца.

23. октобар

Па ипак су бољшевици покушали да изведу свој план захвата власти, и то су почели тамо где је најважније, у штабу округа. Прво су тражили да се број изасланика Совјета за саветовање са начелником

штаба повећа, па су онда установили Војни комитет совјета и тражили да се ни једно решење начелника штаба не може извести, чак ни стратегијске природе, без одобрења тог комитета. Али им је у томе категорички отказано, и они су по где где правили мале испаде.

Тражио сам Радошевића, да идемо код Водовозова, али га није било код куће. Вечерас сам био у Асторији и предао Команданту акт посланика за собу, и чим буде нека слободна, он ће је задржати за мене. Један део мог чланка сам исправљао с Маријом Константиновном, и има прилично погрешака, тј. свуда где сам и сам осећао да нешто није добро. Вечерас сам био код Илића на чају, те сам у пријатном разговору с њим и његовом газдарицом провео до 11 ½ час.

24. октобар

Ваздух је пун електрицитета, узбуђење и напетост огромна, нарочито због сутрашњег отварања „Сјезда совјета“. Већина приспелих делегата су болшевици, и вероватно мисле да ће им поћи за руком да сутра пренесу сву власт на совјете, пошто оборе владу и постану господари ситуације. Само је њихов експонент, њихов Корнилов – Ђенерал Верховски одлетео: добио је 12 дана „боловања“, да се више не врати; болест је нервно растројство, што је у ствари, јер и г-ђа Бошковић прича да кад је био код ње, показивао је знаке растројства. Командант Петрограда издао је строгу наредбу, да војници не смеју излазити из касарни, нити учествовати у манифесту и митинзима; свако противљење казниће се као прекршавање наредбе; да не слушају ничије друге наредбе. Пред вече је наређено да се сви мостови разведу, што је и учињено, поред покушаја Црвене гарде да томе сметају. Ја сам требао да будем код М. Долобка на ручку у 6 часова, и пошао сам из Института, али није било трамваја, те сам пошао пешке до Михаилов. пл. где такође није било трамваја за Вас. Остр. и Петр. Стр. Хтео сам узети извошчика, али су говорили да не може преко моста, те сам опет пошао пешке. Најзад ме један повезао, али само до Зимског дворца, а ту се били нагомилали трамваји, кочијаши, рабације; што год ближе дворцу све јаче страже јункера, а око Дворца и на мосту густ ланац јункера и женских војника. Тада сам видео да је нешто „не ладно“, журио сам се да пређем преко моста, јер су пуштали само пешаке, те нисам имао кад да се заустављам, али

је било мирно. Кажу да су војници викали „Доле Керенски“, а јункери га бранили.

На ручку је био и Радосав, и Долобко нас је са својом својственом љубазношћу, као и његова млада жена Марија Францовна, дивно угостио. Још су нас нудили да останемо да ноћимо, ако не можемо преко моста, али смо успели да пређемо преко Николајевског моста, који је био нераздвојен. Свуда је било мирно, понегде гомилице света и милиција или војска на коњима, трамваји су ишли. Код Николајевске станице ништа, иако су говорили да су је заузели бољшевики. – Цео Петроград, вероватно у страху очекује сутрашњи дан.

Док сам био у Институту дошао је Радошевић са пуковником Гојковићем, сутра ћемо ићи у редакцију „Народно слово“. Водовозов је опет отпутовао. Писао сам Бошњаковићу.

Немци јављају да су заробили 200.000 Италијана и 1.800 топова! Како тамо ствари стоје види се и по томе што су сами Поенкаре и Лојд Џорџ, са неким ђенералима, отишли у Италију, да спасавају ствар. Енглези су у Категиту уништили једну немачку крстарицу и 10 других мањих лађа.

25. октобар

Па ипак се деси оно о чему се већ толико дана говори, чега су се сви плашили, али нису веровали да ће да се оствари – данас, на дан Конгреса совјета бољшевики су узели власт у своје руке; све скоро мирно, без крви, јер је нису имали од кога узети, пошто власти скоро није ни било.

Јуче је на седници Предпарламента Керенски објавио да се бољшевики спремају да отму власт и изјавио је да се мора енергично поступати с њима као изгредницима, и да ће влада пре и живот дати него част и целост отаџбине. Њему су приредили бурне овације сви, сем интернационалаца. Па ипак су о томе предложена три прелаза на дневни ред: кадетско-каоперат. есеровски и мењшевички и примљен је мењшевичко-интернационалистички, где се тражи да влада тражи од Савезн. да предложи мир, да се земља преда земљорадничким комитетима, и оснивање одбора јавног спасења; тиме се само може отклонити агитација бољшевика и избећи њихово „виступљеније“. Другим речима то је неповерење Влади, и Керенски је давао оставку,

али су га вође партија и представник Совјета Авксентијев¹³⁶ одвраћали и објаснили му да то није изјава неповерења, већ само указивање пута да се опасност отклони, а да је ту било „неспоразума“ (увек тај неспоразум!) и рђава стилизација. Ни у тако критичном моменту они не умеју да се нађу, те није чудо што ни влада, која се на њих једино опире, не зна шта да ради.

Јер и поред све одлуке за енергично дејство, поред свих наредаба и забрана бошевики су, пошто су припремили терен у пуковима, у току ноћи и данас постали господари ситуације: заузели станице (Финску и Московску), Народну банку, Телеграф, Телефон, Маријин дворцац, одакле су избацили Предпарламент, Зимњи дворцац. Адмиралитет и министарства су се опасали јункерима, али су и њих опколили бољевики. Крстарица „Аурора“ стоји у Неви. По улицама мирно, нешто мање света; ретко кад прође војничка патрола, бог би је знао чија. Око подне су биле излепљене бољшевичке плакате, где јављају да ће ускоро власт прећи у њихове руке, позивају грађане да буду мирни, а они обећавају да ће строго одржавати ред и чувати од насиља и грабежи. Уопште организовали су се добро и много обећавају: брз и користан демократски мир, сељацима земљу, радницима контролу над индустријом. Главни им је штаб Смољни, где има много војске и митраљеза, а Зимњи двор је владин, али поједине трупе које су биле верне влади, чим су видели да бољевики придобијају претежност, одмах су прешли њима. Такав је Рус – покажи му силу, песницу одмах је уз тебе! Пре подне влада је још имала нешто власти, а увече већ бог зна да ли и колико више. Керенски је отпутовао у Ставку. Прокоповића и Каргашева ухапсили бољевики, а где ли су други министри не зна се још. Кажу да су на Морској, Невском, Вазнесенском барикаде, вероватно бољшевика. Козаци су се засад уздржали, али су изасланици Козачког совјета изјавили Керенском да ће енергично помагати владу само под условом да се после заведе чврста власт, а не да се попусти бољшевикима, те да они бадава гину. Керенски им је захвалио и пристао на њихове услове, те се надати да ће успети да са војском која долази да изјури ову жгадију. Долазе два корпуса, а и друга одељења,

¹³⁶ Николај Авксентијев (1878–1943), професионални револуционар, члан странке социјал-револуционара. После Фебруарске револуције је ушао у Петроградски совјет. Био је министар унутрашњих послова (мај–септембар 1917) у Привременој влади. После Октобарске револуције је покушао да настави борбу са бољшевицима и био је депортован од бољшевика у иностранство.

за неке од којих „Рабочиј пут“ вели да су пристали уз њих. „Рабочиј пут“ је био забрањен као и „Новаја Русија“, „Солдат“, „Новое слово“, али је забрана мало вредела, јер су дошли бољшевици, па дигли печате и данас га опет штампали, и то у редакцији „Руске воље“, па још на њеној хартији. Они уопште реквирирају све, завели су строгу цензуру за све што је против њих, а Троцки прети да ће применити чак и смртну казну на оном ко се противи његовим наредбама. Већ је састављена и министарска листа, по једним председник Верховски, по другим Лењин, спољних послова Троцки, финансија Антоновић, који је покрао емигрантске паре. Ако је стигла војска, сутра ћемо видети шта ће бити.

Како сва ова руска „револуција“ иде „вјало“, без живота, крви, темперамента, апатично, млитаво! Синоћ на једном месту неки војник чита прокламацију бољшевика, где се говори о захвату власти, а сва публика мирно слуша и разлази се, без речи протеста, или одобравања, без икакве дискусије. На другом опет месту по прочитању сви узвикују: Хвала Богу! Све је добро, само кад се свршило без крви! А јуче су сви ти „обиватељи“ на сва уста грдили бољшевице. Гомила се скупила на углу Невског и Садове, слушајући нечије причање; појављују се 3 војника с пушкама на плећима, и само на њихове речи: „Разилазите се!“, сви се мирно разилазе.

26. октобар

Први дан владе Њ. Величанства Бронштајна Троцког прошао је на миру. Бољшевици се одмарају на ловорикама, али ми се чини да неће дуго. Керенски је јуче по подне успео да умакне у Ставку, а остали министри су похапшени у Зимском дворцу. Керенски је опуномоћио Кишкина да заведе ред, али он није могао ништа учинити, кад су „верне“ трупе кукавички отказале послушност, не желећи да се излажу опасности. Чак се и нови командант Петрограда, ђенерал мајор Багратуни¹³⁷ показао недостојан. Војни револуционарни комитет Петроградског совјета је у току дана заузео све станице и сва

¹³⁷ Јаков Багратуни (1879–1943), официр руске царске војске. После Фебруарске револуције брзо је напредовао ослањајући се на демагошку реторику. Постао је генерал-мајор и био је постављен за начелника штаба Петроградског гарнизона. Након неуспешног покушаја пружања војног отпора доласку бољшевика на власт одмах усред Октобарске револуције је отишао у Јерменију. Међутим након доласка Црвене армије на Кавказ он је дефинитивно отишао у емиграцију.

надлештва, а Зимски дворец је опколио. На Неву је дошла крстарица Аурора и неколико миноносаца. Око поноћи дали су рока 30 минута Влади да се преда, али она није хтела да преговара и јункери и женски батаљон су се јуначки бранили кад је почео напад с воде и са сува. Кажу да има око 1.000 мртвих и рањених, нарочито су сироте женске страдале, скоро су све рањене или побијене, и многе бачене у Неву. Градска дума је држала седницу и покушала да интервенише, али њихове изасланике никуд нису пуштали. Тада су решили сви да пођу на Зимски дворец, да умру са Владом. Њима су се придружили из Крестјанског совјета. Грофица Пањина је изјавила, да ако неће да их пропусте, они треба да стану пред топове, па тек преко њих мртвих да заузму Зимски дворец. Али их нису пустили ни да дођу до Двора. Испол. комитет Совјета осуђује рад бољшевика и упутио је проглас против њих. У Петроградском совјету су се сви одвојили од бољшевика, чак и мењшевици интернационалци, и тако су сад на једној страни сами бољшевики, а на другој страни Исп. комитет, Крестјански совјет, Козачки совјет, све партије и градска дума. Са конгреса су отишле све партије и фронтовска група. Козаци су донели одлуку да се држе резервисано, пошто пешадија неће да брани Владу, али ће бранити Испол. комитет, а то су исто решили и одреди блиндираних аутомобила. Центрофлот не упушта адмиралитет и министра морине. Према томе бољшевики немају потпуну власт и виде да су сви слојеви скоро против њих, а други су по инерцији или апатији уз њих, а првом згодном, или боље незгодном приликом ће их напустити. То се најбоље види из њихових официоз „Рабочиј и Солдат“, где нема никаквих саопштења о догађајима, већ само прогласи где се обећања, наде и лажи крупним словима штампају. Они се молећиво обраћају „браћи козацима“ и обећавају им оно што они имају – земљу. Обраћају се железничарима да не довозе војску против Петрограда, обраћају се фронту да не иде за „Корниловцима – Керенским и Калединим“. Признају да је само један део гарнизона уз њих, а други се држи резервисано, веле да су њихови емисари успели да убеди неке одреде да не иду против њих, а наводе за пример само некакав батаљон бициклиста. А против Петрограда иде цела 5-а армија, која је онако енергично изјавила да ће својим бајонетима помоћи Влади против сваких метежника. Ја мислим да чим се појави јача сила, сви ће се распрштати, и гарнизон се неће ни противити, а ради учвршећења силне власти боље би било да се противе.

Иначе је свуда у вароши мирно: свет се шета измешан са патролама, ка Зимском дворцу навалио народ као на ћабу, завирује у изрешетану фасаду, слуша шта говоре војници, уопште као „на гулд-ни“. Од новина су изашле: Н. Време, Рјеч, Вољност, Рабочиј пут, Новаја жизн, Рабочиј и Солдат, Известија. Никаквих вести нема са стране и из унутрашњости, јер смо одсечени. Има да Талијани напуштају и Таљаменто, а Енглези напредују, а јуче је било јављено да су код Газе заробили близу 3.000 Турака и преко 200 официра.

Ишао сам у посланство да видим за пут, али ћемо причекати да видимо шта ће бити. Тадић и Михаиловић не долазе више у ресторан на ручак – опрезни људи! Писао сам кући и преко Штокхолма и Женеве, као и Драгутину и Данилу.

Вечерас су били код мене Радошевић и Илић, те сам се том приликом измирио с газдарицом. Превод Радошевићевог меморандума на француски је готов и шаљемо 100 примерака у Европу. А Маркић је синоћ одпутовао у Архангелск, одакле ће с нашом дивизијом у Енглеску. Какви су то револуционари који одлазе баш онда кад је у јеку „Социјална револуција“, како је јуче изјавио Лењин!

27. октобар

Бољшевики ликују, али се кроз то ликовање осећа једна нота несигурности, стрепње за дуговечност њихове власти. Не само што су све партије, Дума, све организације против њих, већ нису сигурни ни у војску, коју просто ништа не одушевљава, која је апатична до немогућности. А већ „обиватељи“ су сви огорчени, и сами кад нестане хлеба, они ће видети своје! Никаквих манифестација веселја, застава, већ тишина, као у кући где је неко умро. Бољшевики отворено признају да им предстоји тешка борба, која ће отпочети погромима, и да они неће имати силе да противставе, већ само агитацију; они агитују неуморно, а другим забрањују, затварају установе, забранили су све буржоаске газете, и „Ден“ и „Јединство“, а „Известија“ узели у своје руке. Све њихове новине пуне су прогласа, апела, резолуција, већином старог датума, да покажу како су многи уз њих. А у свему томе служе се несавесном демагошском агитацијом, основаном на лажи, златним брдима, клеветама. Нарочито им је стало да обману сељаке, па се увек обраћају њима, и лажу да у њиховом Сојузу има и сељачких депутата; увек и у име њих доносе резолуције. Дошло је

време да испуне своја обећања, и они обећавају да ће подићи дневни оброк на 1 форинту, макар то било 2-3 дана. Али већ виде како је тешко управљати земљом, и горко се жале на друге социјалисте, што су их оставили да се сами боре са тешким приликама, оставили су им потпуно растројство у свему, анархију, глад, па сад злурадо чекају шта ће они учинити. Понавља се оно што су десни социјалисти пребацивали кадетима. А да и најглавније обећање – мир без одлагања не могу испунити, Лењин је већ првог дана показао, изјавивши да мир неће доћи просто ако се забоду бајонети у земљу. А данас су објавили свој декрет свим народима и ратујућим странама, којим траже да се одмах поведу преговори, да се на свим фронтovima закључи примирје на 3 месеца. Дакле, у најсрећнијем случају ипак треба чекати 3 месеца! Иначе, декрет је пун лепих, општих идеја, које сваки може потписати, нарочито су се задржали на анексији, под којом разумеју свако управљање већег народа мањим, против његове жеље, без обзира откад и на каквом је степену културе овај, и где живи, у Европи, Африци или Америци.

Сигурних извештаја из унутрашњости нема; говоре да су козаци у Гачини, али бољшевици веле да они неће да се бију, исто тако веле и за 4-у армију. Ако је то истина, онда је руски народ бесловесна стока, кад после онакве резолуције, да ће помагати Владу против бољшевика сад кад треба остварити они кукавички одустају. Јављају да из Финске иду козачки пукови, а 2 батаљона велосипедиста су јуче прошла Невским: Њих су бољшевици придобили. Против бољшевика новине су објавиле наредбу Керенског војсци против бољшевика, али је северни фронт са Черниловом за Револуционарни војни комитет. Корнилов је побегао из затвора у Бикову, што није добро јер може да поквари ствар, да натера остале социјалисте на блок са бољшевикима, чему ови теже.

Образован је „Савет комесара“; председник је Лењин, спољних послова Троцки. Издава је наредба о укидању смртне казне, и довођење Корнилова и других у Петроград. Дума је постала центар отпора. Ту су све партије, Совјетска република, Исп. комитет, Кре-стјански совјет, Козачки совјет и др., и сви су основали Комитете јавног спасења. Бољшевици гледају да разјуре комитет и Думу, али су ови решили да се на другом месту састану, и Дума је објавила да се домаћи Комитет с оружјем брани од сваког насртаја. С бољшевикима

су само леви есери, који су изјавили да ће помагати нову владу, али неће улазити у њу. Од листова само Горкова „Н. жизн“ унеколико брани бољшевике тј. формално не, већ само осуђује социјал. партије што су изашле из Сјезда Совј. Она је једини адвокат бољшевика, и служи као посредник, трудећи се да их помири и створи блок социјалиста, јер је уверена да сами бољшевици неће моћи ништа учинити – и то ће бити пропаст револуције. Иначе, осуђује бољшевике што су то учинили, али то је на тачки „непротивљења злу“. И док у два прва чланка мање више бране бољшевике, у трећој „Политичке Шораје“ Ст. Вољски представља у правој боји безумни преступ бољшевика и немогућност да што учине.

Аустријски цар Карло прогласио се за пољског краља, присајединивши Пољској и Галицију и Сувелску губернију.

Био сам са Илићем у Смољном, том мозгу нове „социјалне“ револуције. Гужва, галама, јурњава, јеврејске физиономије, у већини војнички шињели. Хтели смо да добијемо улазницу за Сјезд, и једва смо се пробали до Револуционарног комитета, али су нам казали да је Сјезд завршио седнице. Видео сам како војници распитују о ситуацији, да би се управљали, а бољшевички агитатори навијају на своју страну и представљају да су бољшевици.

28. октобар

Заврши се и трећи дан владе бољшевика, али по свима знацима судећи то им је и последњи. Данас по улицама народ све више подиже глас, патроле бољшевика све мање уживају ауторитета, тако да публика већ почиње да разоружава „Црвену гарду“ и отима поједине ухваћене. Дума и Комитет спасења све више задобијају углед и власт. Сад је чак штите матрози, а војничке патроле често доводе преступнике пред њих. Кад сам пошао на ручак зачула су се три четири пуцња, многи су почели да беже, али су жене куражније, па иду у правцу пуцња. Тамо је публика била страшно огорчена, па је почела да разоружава гарду, али су јој матрози притекли у помоћ, и убили једно дете. Публика је свуда била ван себе, тако да су поједини морнари и војници с пушкама морали да је се клоне. И то је она иста мирна публика од прекјуче, али сад зна да има за леђима Керенског, чије су трупе заузеле Гачину, Царско и Красно Село, и већ су близу Петрограда. Револуциона војска

се разбегава. Керенски је упутио наредбу да се нико не придружује бољшевикима, и та је прокламација бацана с аероплана. И командант владине војске је упутио проглас. А ново бољшевичко-радничко-сељачко министарство неуморно ради на издавању „декрета“ и наредаба које нико не слуша, нити ће се кад остварити. Издали су и „Декрет о земљи“, по којем сва земља несељачка прелази у руке Земљорадничког комитета. Издали су и декрет о „слободи штампе“, којим се може у сваком тренутку угушити штампа. На последњој седници „Сјезда“ Лењин је објашњавао те декрете, нарочито о миру и истакао како они не смеју бити непомирљиви, те морају да пристану на преговоре чак и са владама, да им се не би пребацило да сметају миру. Сва штампа правилно и неповољно коментарише те њихове „декрете“ и цео рад. Ђенерал Каледин је образовао владу у Новочеркаску, где ће одржавати ред, док привремена влада не сврши са бунтовницима. Говори се да је и у Москви Радзјанко образовао владу. Козаци су завели ред у Кијеву и растерали украјинску владу.

Бољшевичке министре и власти већ нико не слуша; у министарства чак нису хтели ни да пуне нове министре; тако исто и у милицијске комесаријате. Социјалистички министри су пуштени из затвора.

29. октобар

Да ли је ово последњи дан бољшевичке авантуре? Нисам могао вечерас сазнати како ствари стоје, јер недељом по подне не излазе новине. Између 3 и 4 прошао сам Невским, али је све мирно; света мање него обично; никаква патрола, изгледа да су све отишле пред Керенског и сваког тренутка се очекује да се појаве козаци. Кажу да су већ јункери заузели једну телефонску станицу и друга државна надлештва; бољшевичка војска се разбегава на први пуцањ; кажу да се топови чују тамо на југу; санитарски аутомобили пролазе са рањеним.

Из јутарњих новина се види шта је јуче било на „бојном пољу“: Керенски је заузео Гачину и Красно Село и његове трупе су се приближиле на неколико километара Петрограду. Пукови се разбегавају пре него што дођу до противника, или се одмах предају. Керенски је свуда на челу војске и својом смелашћу и говорничким

талентом одмах побеђује. Једино је Павловски пук јуначки давао отпор, и претрпео велике губитке. Бољшевикима је једина нада „Црвена гарда“ и јуче су пролазили хиљадама тих радника-дечака „на фронт“; силом се терају радници да копају ровове на крају вароши. Смољни је скоро опустео, нарочито нема војника, а за вође „министре“, веле да су већ побегли на „Аурору“; у Смољни никог не пуштају, чак ни новинаре.

Не само надлештва и организације служитеља и радника, већ и војници их јавно напуштају и прилазе Комитету спасења. Брањевчки су се поцепали и изгубили главу, а Семјоновци су одрекли послушност. „Дело народа“ пева стару песму „блок демократије без цензовика“, тј. прима и бољшевику, иако их напада, па каква разлике има између њега и „Н. жизни“ која стално адвокатира за бољшевику? Оно слину агитацију води, штампајући на целој 4-ој страни проглас да сви раде на томе. У исто време траже да се избегне крвопролиће и репресије над „обманутим“. Дивота! Хоће промену владе сад на 15 дана пред изборима и хоће да спасе бољшевичке авантуристе. И то се зове државничка мудрост.

По унутрашњости бољшевику нису имали нигде успеха; у Москви су побеђени; у Калуги је дума са војском завела ред; са фронта долазе осуде бољшевика, али већином траже једнородно социјално министарство, нарочито Железнички савез, који је самовласно узео на себе испуњавање дужности министарства саобраћаја и претећи и категорички тражи да Комитет спасења образује социјалистичко министарство. И тако сад овај комитет изгледа хоће да створи смутњу и код законите владе, ствара нову владу, узурпира власт тј. чини оно исто што и бољшевику.

30. октобар

Ни данас се не сврши бољшевичка авантура; напротив, сад је узела опасне размере, постала права оргија. Док је јуче изјутра изгледало да су свршили своје, увече су они постали потпуни господари ситуације, а данас, кад сам прочитао новине видео сам да за своје злочине, по свему изгледу, не само неће бити кажњени, већ ће придобити уза се и остале социјалисте! Руска социјална демократија прави још једну кобну погрешку, још један луд експеримент, док

најзад не компромитују потпуно ствар револуције и уравне пут монархизму.

Јуче изјутра су силе Комитета спасења заузеле телефонску станицу на Пороховој, телеграф и многа друга надлештва, тако да су се болшевици држали само у Петропавловској тврђави и Смољном. Комитет спасења је енергично извео организацију борбе, ступио у везу са јункерима и козацима, преко својих емисара позвао војнике да не излазе из касарни и све је било почело лепо. Али су болшевици ухватили њихове наредбе и помоћу матроза са новодошавших миноносаца, војника и црвених гардиста почели да нападају централу, Павловско и Владимирско јункерско училиште. И поред јуначке одбране јункера, они су ариљеријском и митраљеском ватром с броневика успели да продру и тад су почели ужаси са јункерима, иако су се предали на часну реч комесару Револуционарног војног комитета. Али су војници били побеснели, никог нису слушали, чак су почели бити, мучити и мрцварити јадне јункере, и у самој школи, и на путу и у Петропавловску, а на Морској су их бацали с крова на калдрму и у Мојку. Ужас! А који су остали живи, те су одвели у Кронштат, а шта их у том разбојничком гнезду чека, може се мислити. И тако су, после тих страшних покоља, у којима су се „добродушни“ Руси показали грозни зверови, који чак нису допуштали милосрдним сестрама да превијају рањене – болшевици су постали господари ситуације. Заузели су телефон и телеграф, те нема никаквих вести из иностранства, нити се може говорити на телефону.

Данас је по вароши мирно, нема скоро ни патрола по улицама, ретко се скупају, јер су сви отишли „на фронт“, на крају вароши. После одступања болшевичка војска почела се организовати и озбиљно утврђивати, под командом пуковника Муравјева; у штабу има више пуковника и много официра. А Керенскова војска нешто застала: изгледа да су се умешали политичари, па ће опет ствар покварити. Из страха од „контрареволуције“ они заборављају болшевичке злочине, па им све жао да се не проспе њихова крв, и пошто пото хоће да отклоне судар. Оно што је „Н. жизн“ од првог дана проповедала сад заступају и друге фракције, чак и „Д народа“, које истина није за то да болшевици уђу у нову владу, али непрестано агитују за социјалну владу без цензовика, што је опет исто. Социјалисти-интернационалисти, есери интернационалисти, па чак и мењшевици су донели одлуку да

се створи блок од свих социјалистичких странака, чак и бољшевика. Под њиховим утицајем, и Комитет спасења је решио да се бори за демократску владу и прекид крвопролића. Али их је дефинитивно на то све натерао Железнички савез, који се јавио као нов неодговорни чинилац, који у улози диктатора подноси ултиматум, и једној и другој страни да одмах сложе оружје и да се образује једнородно социјалистичко министарство, иначе одмах отпочиње штрајк. Оно је позвало представнике свих партија и организација на договор и скоро су се погодили; у министарству би бољшевики имали 40%, есери 40%, интернационалци 20%. Пошто споразум није још постигнут штрајк који је требао да почне ноћас одложен је. Али јутрос „Нова жизн“ јавља да је Комитет спасења пристао, а у њему су све друге странке, сем бољшевика. Дакле, агитација „Нове жизни“ уродила је плодом: она је вешто експлоатисала руску грожњу од крви и страх од „контрареволуције“, подносећи тобож ухваћене разговоре између козака, као да Каледин јавља да козаци треба да истичу име Керенског у борби, а после ће он већ свршити са том „стрвином“. Али су бољшевики у последњм моменту придобили савезника у Железничком савезу, који је у ствари и раније био под њиховим утицајем, њихов ранији штрајк је бољшевичко дело; они су у почетку исказали се против бољшевичке узурпације, али су брзо збацили маску и пошли у спасавање бољшевика. И баш кад је овим требало задати смртни ударац, да се више никад не дигну, Железнички савез им прискаче у помоћ, и они, користећи се малодушношћу других социјалистичких партија, извршују последњи напор да покажу своју снагу и тероришу становништво, да покажу како су они искрено за заједнички рад, и како имају довољно снаге да се расправе са свима.

Њима већ дају разрешницу за њихове злочине; Ц. Ком. мењшевика, поред осталог тражи да се свима учесницима преврата гарантује лична неприкосновеност, док Уставотворна скупштина не образује суд за њих! А Централни комитет есера је огромном већином изјавио неповерење своме председнику Авксентијеву, што је он био донео одлуку да ниједан члан партије не сме бити члан бољшевичког револуционарног војног комитета. И тако сад бољшевики, „ни лук јео ни лук мирисао“, испадају чисти као агнеци незлобиви, а сва се кривица баца на друге социј. ако неће с њима, ради „спаса револуције!“

У Москви се воде страшне борбе: Кремљ прелази из руке јункера у руке Црвене гарде и обратно: бољшевици попели митраљезе на кровове; има око 800 убијених; и само становништво се разрачунава са бољшевикима, а и они не остају дужни, јер су разграбљени магацини ракије, те је настала права грађанска борба.

Поред силних плаката са свакојаким декретима вечерас су продавали неки тобожњи телеграм, са условима мира, које је израдио Ц. Исп. Комитет за руковод. Скобељеву. Ту су сад прецизирани услови: први да Немачка пре свега изведе војску из заузетих области Русије (Зар само Русије?), Србија и Црна Гора воспосатвљају се, и добијају накнаду из међународног фонда. Спорне области Балкана добијају аутономију, са другим плебисцитом. Немачкој се враћају колоније, слобода неутралних мореуза. Дакле, главно је да Немачки интереси нигде нису окрњени. Поред тога, објављују се и услови Штокхолмске конференције. Али тек сад видим да је то једна од лажи, јер су то у ствари „наказ“ и стари услови, што се види чак и по датуму 4. и 5. октобар! Како бестидно обмањују свет.

31. октобар

Последњи дан октобра, али не и последњи дан бољшевичке владавине. Они не мисле да лако попусте, утолико пре што виде да им други попуштају. Уверивши се да сами не могу ништа учинити, они сад радо пристају на блок са свима партијама социјалиста, пружајућу лицемерно руку измирења, да би после код масе могли рећи да су они све учинили да се избегне крвопролиће, а ако се створи социјалистичка влада, утолико боље за њих, јер ће у њој они бити господари и заклањајући се за леђа других партија, они ће покушати да проведу свој програм, па ако пропадну одговорност пада на све. И преговори се непрекидно воде, и све су странке пристале на социјалистички блок, са или без бољшевика; делегати су послани Керенском, који је изјавио да је противан репресијама, и да ће предати власт, али да то питање није тако просто, те је тражио воз да оде у Ставку, и отишао је. Већина странака траже примирје на овом фронту, само бољшевици не пристају на примирје, а према Немцима траже примирје. Издајнице! – Водиле су се крваве борбе око Павловске, нарочито код Пулкова, где је Керенскова артиљерија страшно осакатила бољшевике, и послала

их на 6 км пред Петроградом. Истина, бољшевички извештаји веле да су њихове трупе пошле напред и заузеле станицу Александрово, а вечерас говоре да се владина војска повукла из Царског Села. С друге стране сам чуо на улици, да бољшевичка војска бежи. Исто тако и из Москве су гласови непоздани. Прво је јављено да су бољшевици побеђени у Кремљу, и да има око 800 жртава, а после да се борбе воде по околинама и да бољшевици имају само мртвих до 2.000, доцније је јављено да је углављено примирје, док се странке не споразумеју о организацији владе, а после да су бољшевици опет отпочели дејства. У Москви дакле бесни право грађанско узајамно истребљивање. У Виници учествују у борби сви родови оружја, чак и аероплани с обе стране. У Кијеву су козаци завели ред. Каледин је задржао 200 вагона животних намирница, намењених Петрограду, и дошао близу Харкова.

Али је најважнија вест из енглеског посланства, да су Немци заиста заузели Аландска острва, па се чак искрцали код Або са 2 дивизије. Бољшевици наравно демантују ту вест, али она показује да ћемо можда ускоро морати се ипак очистити одавде. А да би се Русија ослободила бољшевизма и ове „Јеврејске револуције“, готово би боље било да га Немци заузму, те тако одсеку тај рак са тела Русије. Иначе, нема ниоткуда никаквих вести, јер бољшевици држе телеграф.

И тако, ево заврших и ову, четврту књигу дневника, а прилике не само да се нису поправиле, већ никад нису биле горе. Русија је на ивици пропасти, Немци су почели да газе Италију, па ће се онда вероватно окренути на наш македонски фронт, да и ону шаку наших јунака сјуре у море. Америка је била велики адут, који је требао на пролеће да нам добије игру, али су нам Немци подишли са нападом на Италију испод дуплог краља, и сад је још једини спас Јапан. Не сумњам да ће он ускоро почети да се спрема за активно учешће у овом светском сукобу. Поред све незгоде нашег положаја, ја ипак не сумњам да ће наша праведна ствар победити, уздајући се нарочито у издржљивост и тврдоглавство англосаксонске расе тј. Енглеза и Американаца. Али до коначне победе још ћу неколико оваквих свезака исписати.

JAHYAP
1918.

У руској револуцији.

Петроград, 11 јануара 1918

Када год сам отпишем нову свеску свога дневника увек сам се надао да ћу га завршити код крпе, у отаџбини, и увек ме је нада превазила. Почини нову свеску, на почетку нове године, и свега се затрепан ластом надом, али се сад бар нишпи да ће се те наде исполнити, јер- свеска је врло дебла.

На такав, отпадних дан три дана догађаји који су отом развијали се у Европи дају права надаати се да ћемо у добу ове године видети своје дабло остављене да постоје. Оно чему сам се надати у почетку марта, а на што сам скептички гледао у последње време, кад су болшевици изродили да је дељемто-иј. револуција у централним државама, може да је било да се остварује. То А. Карској су толики свештени ширењем, радници штрајк сељаци ица, црквенеју се мишљењу и демонстрације, а непосредни повод што је славице неке породице, у вези са створењем у Бреслау. Према великим, масе се сви више очиглају повој власни воја, основани су политички, влада созана у преговори са представницима радника. У Русији је такође велико време, и та контролу свих политички странака у Прагу као да је проглашена самосталноста Руска, а све ће бити да је најављена знања о отомујој самосталности. Копико у своју отом или побљот, или потледа на цети, тешко је рече,

11. јануар 1918.

Кад год сам почињао нову свеску свога дневника увек сам се надао да ћу га завршити код куће, у отаџбини, и увек ме је нада преварила. Почињем ову свеску, на почетку нове године, и опет се загревам истом надом, али се сад бар тешим да ће се те наде испунити, јер – свеска је врло дебела.

Па ипак, последњих два три дана догађаји који су почели развијати се у Европи дају права надати се да ћемо у току ове године видети своје давно остављене домове. Оно чему смо се надали у почетку рата, а на што смо скептички гледали у последње време, кад су бољшевици тврдили да је неизбежно – тј. револуција у централним државама, изгледа да је почело да се остварује. По А. Угарској су избили свеопшти штрајкови, радници траже хлеба и мира, приређују се митинзи и демонстрације, а непосредни повод томе је смањивање хлебне порције, у вези са преговорима у Бресту. Према вестима, масе се све више отимају испод власти вођа, основани су комитети, влада ступа у преговоре са представницима радника. У Чешкој је такође велико врење, и на конгресу свих политич. странака у Прагу као да је проглашена самосталност Чешке, а пре ће бити да је изјављена жеља о потпуној самосталности. Колико у свему томе има озбиљног, има изгледа на успех, тешко је рећи, јер су вести врло оскудне, а и бољшевици их можда нарочито раздувавају, да би одвратили пажњу са њиховог неуспеха у Бресту, и показали те нереде као свој успех, као почетак социјалне револуције у целом свету. Да ли ће се ти штрајкови претворити у револуцију нико не уме рећи, али једно могу рећи, да после свега преживљеног, нама је једини спас у револуцији, она нас једина може ослободити и ујединити.

Данас су, уопште, добре вести: сем револуције (нечитко – М. И.) у Аустро-Угарској, телеграф нам је саопштио и вест да су Енглези на уласку у Дарданеле потопили чувене немачке ратне бродове *Gokn i Breslau*. Бежећи од енглеске флоте они су насели на мине и пропали.

Још је важно да је румунска војска ушла у Бесарабију и борба се води око Кишињева; изгледа да је то с пристанком савезника. А Радини делегати у Бресту изгледа да су закључили тајно сепаратни мир са Немачком и само су одложили потписивање за неколико дана, да оду у Кијев и саопште резултате.

Бољшевици све више показују умереност и государственост, јер су се сад солидно утврдили на власти; изашла је наредба да се свим листовима допусти излагање

Долазили су Радосав и Винавер, оба доцкан, и опет сам се морао љутити и свађати, јер воле само да причају, решавају и изигравају неке величине, а неће ништа да раде, па још ме Радосав вређа, да се ја хвалим својим радом, иако види да немам кад да ручам, али баш тај рад њега боли. Цео дан сам преписивао нашу декларацију и нову резолуцију југословенског друштва у Паризу „Пива“, послату телеграфом Народним Комисарима. Донео ју је Илић из посланства, а кад сам је преписао и однео у „Известија“, која су данас штампала телеграм Стојановића и Сршкића,¹³⁸ Њежићу, са својим одговором. Директно не одговарају ништа, већ општим фразама о светској социјалној револуцији, чак помињу и некакве „српске империјалисте“, а Босну и Херцеговину стављају после Тибета и Индокине. А „Петроградски глас“ донео је телеграфску честитку и новогодишњу представку Александра Вилсону и одговор.

Једва сам вечерас успео да одговорим професору Лаврову другим писмом, ако га застане код куће, јер се он 15-ог спрема у Петроград. Покушао сам да га утешим у његовој ојађености због несрећних прилика у којима је сад Русија и да га разуверим да не треба ништа да црвени што је Русија принуђена да изађе из реда бораца за слободу и правду.

12. јануар

Према вести Волфова биро-а Украјина је заиста закључила сепаратни мир са Централним државама, по којем ће снабдевати храном Аустрију и Немачку. То је резултат ћораве политике бољшевика: Немачка је вешто успела напуткати их на Украјину, истичући како они нису власт коју признаје сва земља, и они су искоришћавали сваки прекид преговора, да сврше с Украјином. А кад су их тако завадили,

¹³⁸ Милан Сршкић (1880–1937), адвокат и новинар. За време Првог светског рата пребегао у Русију, а одатле је отишао у Србију, ради организовања избеглица из Аустро-Угарске у једну политичку групу. Члан је Југословенског одбора у Лондону; након уједињења постаје члан Привременог народног представништва; био је председник покрајинске владе Босне и Херцеговине. За народног посланика биран је 1920, 1923, 1924, 1927, 1931. Обављао је дужност министра у неколико ресора, а и сам је био председник владе 1932–1934.

Немци су открили карте, а истовремено признали Украјину, која је за инат бољшевика, и да би се спасла њихове власти, ухватила се за ту удицу и пристала да закључи мир.

Вести из Аустрије су непрестано нејасне: по једним штрајкови престају, по другим с још већом силом избијају. Али је инетересантан телеграм „Рогли“ из Штокхолма, по којем је то све вешто инсценирала сама Аустрија, да би утицала на Немачку да закључи мир. То се да закључити из тог факта што, и поред војне цензуре, социјалистичке новине су слободно штампале прокламације и позиве на општи штрајк, и то баш после изјава Чернина наперених против немачких анексиониста.

Мада бољшевики гледају да заведу ред и централишу државни апарат, ипак се он и даље разлаже, разлаже до микроскопских аутономија. На пример, основне школе су се објавиле аутономним, а издржаваће се помоћу зајма; трамваји су прогласили такође аутономију, до „самоопредељења“ појединих трамваја. При немоћи и неспособности централне власти можда је то једини пут да важне државне инститције продуже рад, а после разгона. У Совјету чиновништво се већ решава да продужи рад.

Јутрос сам био у библиотеци Академије наука и код Долобка, те узео неке књиге ради предавања које ћу држати у недељу. Долобко ме задржао на доручку.

У бироу никаквог рада није било.

13. јануар

Већ три дана је настала силна југовина, снег се нагло топи тако да ће учинити оно што бољшевичке државне, општинске и кућно-аутономне (власти – М. И.) не могу да учине, да уклоне читава брда снега и леда по улицама.

У 3 сата била је седница друштвене управе за коју председник није спремио никакав дневни ред, а имало је толико ствари о којима треба говорити. Ја сам покренуо нека питања, на пример о афери са провизоријумом, те смо одредили мене и Стефанчића да истерамо ту ствар на чистину. Додирнуо сам питање о раду војне секције, која се још није ни конституисала, нити је имала и једну седницу, па ипак ме је Њежић напао и рекао ми, на моју изјаву да немам поверења у њега:

„Пишам ја на то“, због чега ћу га тужити суду части. Једна је ствар која је на крају крајева свршена: пројект организације Југословена у Русији, који је Радошевић још у почетку рада поднео, сад је готов, и Стојановић је саставио позив југословенским организацијама на конгрес, који ће бити 24. и 25. фебруара у Петрограду. Поред тога написао је и меморандум Комесаријату спољних послова, који ће се послати уз пројект, да би се добила њихова потпора. Обоје је врло добро састављено, тако да и најотровнији бољшевик не може замерити. Радошевић је изјавио да ће ствар препоручити, јер ће њему доћи на мишљење, а ми смо му рекли да каже да смо националисте, а не социјалисте, и дали смо му мандат за то, јер се он боји да ако ствар пропадне, неко не окриви њега за то.

Кад сам дошао кући нашао сам нове депеше, две је превео Винарев са Маријом Константиновном, а три сам ја вечерас превео. Једне могу ићи у буржоазне новине, а друге у социјалистичке; једна јавља да су српске социјалисте у Паризу покренули лист „Будућност“, и у првом броју је апел руској демократији да не закључује сепаратни мир. У две се говори о конгресу словеначких железничара, који су донели резолуцију против држања немачких социјалиста, а један члан „Југословенског клуба“ је открио да је влада покушавала да их поткупи. У четвртој се говори о доручку и говору лондонских лордских мера у част српске мисије, а у петој да је шведски краљ примио нашег отправника послова г. Милана Ракића.¹³⁹

Вести из Аустрије још увек нејасне, али по писању немачких листова изгледа да су ствари озбиљне, јер Vosmarts вели да Аустрија има у Чешкој толико власти као Русија у Финској. Граница између Немачке и Аустрије је затворена.

Бољшевичке трупе свуда напредују, и са свих страна су се устремиле на Дон, заузевши донецки басен, сви су изгледи да ће се на Дону угњездити, јер је пред том опасношћу Калединова влада морала попустити и примити у владу некозачке елементе. У Финској је такође почела грађанска борба између беле и црвене гарде, коју енергично потпирују бољшевички гарнизони.

¹³⁹ Милан Ракић (1876–1938), правник, књижевник, академик и председник ПЕН клуба. У дипломатској служби Ракић је радио од 1904. до пензионисања 1933. године, и то у свим звањима, од писара до амбасадора. Са само око 50 песама, он се сврстава међу највеће српске песнике прве половине 20. века.

14. јануар

Данас је Свети Сава, дан за који су везане толике миле успомене детињства, ђаковања. А како га ове године прослављам ван школе, без својих ђака, далеко од куће и отаџбине! И докле ће то тако трајати!

Уместо да Светог Саву колико толико свечано прославимо, захваљујући неактивности и немарљивости Управе, имали смо само обично недељно предавање, и једино се из неколико речи представникових могло закључити да је Свети Сава. Мени је пала удео дужност да данас, уместо пред својим ђацима, држим предавање пред члановима друштва, којих је било око 30. Говорио сам о једности Југословена с етнографско-лингвистичке тачке гледишта, али сам нисам особито задовољан својим предавањем, мада се већини допало, јер сам био сувише кратак, бојећи се да не будем досадан улажењем у појединости, и како нисам читао написано предавање, већ се држао кратких бележака, то предавање није ишло глатко. Боље би било да нисам уопште имао белешке, већ говорио слободно, као што сам радио одговарајући појединим учесницима у дебати, којих је било неколико, али у њиховим примедбама и питањима већином није било реда, система, већ су говорили о свему и свачему, с брда с дола. И пред свега труда да својим примедбама да научну основу, најгори је на мене оставио утисак Радосав Јовановић, који је говорио прво зато што сматра да је он позван о свему, као ауторитет, да говори, а друго зато што су све његове примедбе прожете пакошћу и инатом, због моје оштре осуде његовог предавања. Да би умањио вредност мога предавања, он се закачио и за спорне македонске говоре, што нисам више о њима говорио, и цитирао некаквог писца, чије нам име ни назив књиге није ни прочитао, да би оправдао своје погрешно тврђење да су Вук и Даничић у прво време сматрали српски и хрватски језик засебним. То није цитат директних Вукових речи, већ се каже да се по Вуку може сматрати чакавски дијалект као хрватски, а штокавски као српски. Ту се називи „хрватски“ и „српски“ не узимају у смислу лингвистичком, већ у политичком. На предавању је била и Нура Бошковићева, и на њу је Радосав учинио рђав утисак. Била је и моја некадашња познаница из Ниша, тада ученица VI разреда гимназије, Десанка Поповићева, која студира медицину. Стефанчић је врло задовољан мојим предавањем, нарочито што сам показао да у словеначком нема никаквих специјалних особина, којих не би било у српском.

Радосав је опет јуче узео једну важну депешу, па је није донео ни јуче ни данас у јутру да се преведе, већ кад је посланик потражио од мене да се прочита, показало се да је она у Радосављевој цепаји! Узео сам је и превео вечерас. Говори се како аустријске власти на рачун немачке народности повећавају порције немачких и маџарских радника, да не би штрајковали, а ове нереди и штрајкове у ствари су изазвали југословенски и чешки радници.

Према последњим вестима, власти су морале да попусте и ступе у преговоре са социјалистичким вођама, али Векерле као да је дао оставку.

Односи с Румунијом су се затегли да су већ довели до отвореног рата; борба се води, и Румуни су заузели неколико пограничних градова. У Финској бесни грађански рат и шведска војска већ долази да заведе ред. Иначе бољшевичка војска свуда напредује.

15. јануар

Данас је имало доста послова да се посвршава, али нико није дошао. Винавер је дошао тек у 5 часова, а још у суботу је узео ноту украјинске Раде, коју су ми послали из посланства да преведем с француског, па ју је тек данас превео, а у посланству читава узбуна због тога. Уопште с таквим се људима не да радити. Био сам у издавача „Социјалистика мисао“ и дознао да ће клишета вешала бити готова у среду, и тада ћу дати да се штампају плакати и дописнице. У посланство сам ишао да разговарам с послаником о продоволу, злоупотребама, али Стефанчића није било, те сам узалуд ишао. Остало је за сутра. Ишао сам у уредништво „Правде“, где уствари нема уредника, већ раде секретари и предложио сам наш материјал. Чим сам поменуо југословенско друштво одмах ме секретарица упитала, „а каквог правца“. Сад ми је јасно како су бољшевици, тако рећи верски нетрпељиви, јер није хтела да прими телеграм из Париза, у којем се говори да се наши социјалисти преко свог листа „Будућност“ обраћају с дирљивим апелом руским друговима с молбом да не закључују сепаратни мир, јер би то био удар за револуцију, социјализам и слободу Русије. „Правда“ не може, вели, ништа штампати што говори против сепаратног мира, који они морају закључити. Ја сам пао у ватру и доказивао да они то не смеју учинити и са мном се сложио један радник, есер. Види се дакле да су се они решили да закључе чак

и срамни мир, а сва њихова вика о „светом рату“ и социјалистичкој војсци била је проста фанфаранда. Мада су у Исп. Ком. С. подељени на две групе – једни против мира, други за њега, пошто пото, с првим је тобож Троцки, а с другим Лењин, – ипак је коначно решено да се мир закључи, јер је Троцки изјавио пред Конгресом Совјета да ако буду принуђени закључити мир, то ће бити несрећа, али не злочин, и он је отпутовао у Брест вероватно да закључи мир. Сад изгледа да су они били протурили гласове да је украјинска Рада закључила мир, и гњевно су грмили на њено црно издајство, а у ствари су они баш готови били на мир, само им је украјинска Рада сметала, због чега су били напрегли све силе, сав свој разарачки талент, да униште Раду и рашире се и у Украјини, па онда да закључе мир. И они су у томе успели: данас новине јављају да је генерални секретаријат Украјине дао оставку и власт су узели украјински бољшевици. Силно пада у очи да они поред све своје вике о светској револуцији, о борби с милитаризмом, никако неће да воде борбу с најстаријим германским милитаризмом. Непрестано се боре с Каледином, уништили су Украјину, објавили су данас рат Румунији, и у исто време чине само зло самој Русији, јер ће Румунија заузети Бесарабију, која је етнографски румунска, а с Немачком ће закључити мир, уступивши Добруцу Бугарској, која је опет етнографски румунска. Вероватно да ће и сами савезници пристати на то, а доцније ако они успеју, они ће јој дати и Ердељ. Уосталом то би било најбоље решење, јер би тада отпао повод раздора с Бугарском, те би се она могла лакше придобити на мир, а и Аустрија би вероватно пристала да да аутономију Ердељу. За нас би само зло било, јер би Бугари тражили најмање по уговору из 1912. године. С друге стране, потпомажући грађански рат у Финској, бољшевици ће учинити да Швеци и Немци дођу тамо и заводе ред, а одатле у Петроград.

Изашао је декрет о увођењу државног монопола на злато и платину: изнад извесне мере све златне ствари одузеће се.

16. јануар

Од све галаме око револуције у Аустрији ништа. Тресла се гора, родио се миш! Изгледа да је тачна она ранија вест да је сав тај штрајк инсценирала сама аустријска влада да би утицала на Немачку, да што пре закључи мир са Русијом, не претерујући сувише у својим

захтевима. Аустрија жели мир и већ је посредно тражила од Вилсона сепаратан мир. А Енглеска се озбиљно спрема да на пролеће бије одсудну битку: примљен је закон о повећању војске, а радници су се, углавном, сложили са условима Вилсона и Лојда Џорџа.

У подне сам ишао у посланство ради афере с намирницама, али нисмо стигли да разговарамо с послаником, јер смо разговарали о политичкој ситуацији, и како је он, по обичају, био врло глагољив, то никако нисмо могли доћи на ред да разговарамо, него ћемо морати ићи опет сутра. Вечерас сам с Илићем ишао код Кошутића и с њим смо се поразговарали о нашим националним невољама. Он данас оптимистички гледа на нашу будућност, чак ако се вратимо и у можда смањену Србију. Треба само млађи, некомпромитовани људи да узму државне послове у своје руке, да се помоћу америчког капитала створи јефтин кредит за сељаке, да се подигне привреда и индустрија. Идући од њега ја и Илић смо се уз пут сложили да ће нам по повратку бити једини спас у стварању једне нове, снажне странке, са свим честитим и спремним млађим људима, да се све старе баце заборава, да се „брише па испочетка“, јер ће се ове старе странке почети клати као жути мрави, тражећи ко је крив за ову катастрофу, трошећи у томе сву енергију, онда кад треба сву пажњу, сав труд и спремност посветити залечивању старих рана.

Написао сам извештај министру о раду и тражио да се пошљу овамо чланови Југословенског одбора и социјалисте. Добио сам карту од професора Лаврова, који јавља да је допутовао, те ћу сутра ићи код њега. Данас није било никаквих депеша, сем једне која јавља да је отворена Скупштина. Али ми је посланик дао три пак исечка из београдских новина и једног новог листа из Женеве, органа „независних Срба“, чији је председник Живојин Московљевић; програм им је којекако, али им је засад главни задатак да прибирају материјал о погрешкама владе. То нам већ показује шта ће бити кад се вратимо кући.

Међу осталим вестима има и једна тужна: умро је наш млади песник Милутин Бојић.¹⁴⁰ Он је био један од најбољих и најомиљенијих наших песника последњег покољења.

¹⁴⁰ Милутин Бојић (1892–1917), књижевник, лирски и драмски песник. Почео је објављивати као врло млад, а своју прву књигу *Песме* објавио је 1914. године. Повлачио се са српском војском преко Албаније. Радио је у Министарству унутрашњих послова на Крфу и у Солуну, где је објавио и своју другу књигу *Песме бола и поноса*. Највећу славу постигао је песмом *Плава гробница*.

17. јануар

По подне је наша секција имала седницу, на којој смо присуствовали само ја, Радосав и Винавер, јер др. Калуђеровић није долазио, а Радошевић је дошао, али одмах отишао, јер је био јако узбуђен, видевши да су му у трамвају дигли 200 рубаља; све хартије и легитимације. Седница је протекла у свађи између мене и Винавера, који је опет само причао и цинички лагао. Био је и Илић, те смо вадили на хектограф. смеси правила организације Југословена у Русији. Било је доста ствари о којима се имало разговарати, али ћемо о њима дефинитивно разговарати на идућој седници. Радошевић чека да види да ли ће болшевици закључити мир или не, па ако закључе он ће прекинути с њима и предати се сав раду у секцији. Поднео сам свој пројект Правилника секције.

Најзад смо активно приступили ликвидацији афере са провизијом. Данас сам био с мајором Павловићем и др Стефанчићем код посланика и изложили му ствар. Он ју је оберучке прихватио и страшно се разљутио на трговца Поповића за његово мародерство. Али и он има свој морал, због којег се то и могло дешавати: он на пример љути се на Поповића само зато што он није нас снабдевао, а Русе нек вара како уме и зна. Он не сматра да му је у томе саучесник, дајући му легитимацију, којом он мародерски дере Русе. Баш кад смо се праштали са послаником, кад нас је молио да се енергично заузмемо да извадимо ствар, ушао је Ђока Поповић, који се стара о избеглицама, и на њима зарађује паре, заједно са Поповићем, он је овог почео да брани и правда, и све се утрпавао, нудећи се да он то тачно види и извести посланика, али смо му ми рекли да то ми узимамо у своје руке. Стефанчић и Павловић написаће за себе овлашћење, које ће посланик потписати, и с тим ће ићи у Продовољствену управу да добију потребне податке.

Вечерас сам са Илићем и Радошевићем ишао код професора Лаврова, кога смо нашли код куће. Старац је много остарио, али изгледа здрав, само ужасно душевно пати, гледајући шта се чини у Русији, и мада смо се ми старали да га утешимо и ствари представимо ружичастије, он је при самом помену болшевика и Троцког пао у ужасан гнев, тако да се једва повратио, кад га је жена на тренутак одазвала. Он би радо отишао куда из Русије, али куда ће: Србије нема, међу Југословене Аустрије не може, а Бугаре не може видети. Њега

не боле унутрашњи експерименти са руским народом, али пати због срамоте коју је Русија доживела као велика држава, због неверства према савезницима, а нарочито према Србији.

Фински бољшевици уз помоћ руских победили су у Хелзингфорсу, оборили владу и предали власт совјетима. Да видимо шта ће они учинити од те напредне земље, јер се бољшевици могу бранити да су примили наслеђе у рђавом стању, али чиме ће се они бранити?

Колико је у овим прелазним данима болесно цело руско друштво види се и из односа који су наступили у школама између служитеља и наставника. Служитељи, добро плаћени и фаворизовани од бољшевика, толико су се обезобразили, да су почели потпуно тоторисати наставнике, сматрајући да с њима као с „буржујима“ могу радити што хоће. Али то није ништа: чак су се и ђаци организовали у своје одборе, и они стављају услове и вето, као на пример траже да се укину испити и оцене, јер се они у томе не слажу са својим родитељима!

18. јануар

Вечерас сам се уверио колико су Руси кукавице, видевши једну немилу сцену. На углу Њевског и Литејног наиђем на велику гомилу, већином људи, који гледају како некакав млад, а потпуно пијан војник грди продавачицу новина, а затим је поче и мувати и бити. И сва та маса то мирно гледа, а нико нема храбрости, нема осећања дужности да заштити слабу жену од пијана безобразника. Мени је било прекипело и хтео сам да одбацим књиге из руку и ухватим га за гушу, али у том тренутку тог војника одведе његов друг. После сам видео да је он напаствовао жену што је продавала неке „буржоазне“ новине. И да је само један човек полетео на њега сва би та гомила као марва бацила се на њега и растргла га, јер нико нема индивидуалне, личне храбрости, већ су хрлили само у маси, као овце.

Мислио сам да дам у штампу дописнице са сликом вешала у Крушевцу и плакате, и ишао сам у посланство, али посланика нисам нашао, те сам морао одложити ствар до сутра.

Нема никаквих депеша, али је Винавер спремио неколико чланчића из „Београдских новина“, те сам их вечерас превео с Маријом Константиновом.

Завршио сам свој пројект Правилника наше секције.

Бољшевици све даље развијају своје успехе: заузели су и Кијев, а на румунском фронту воде се борбе, само се не види ко побеђује. „Правда“ објављује документе о политичким приликама у Румунији и вест да је она још у децембру закључила сепаратни мир с централним државама. Не може се проверити уколико је то тачно, јер по другој вест савезне државе, ако Румунија и закључи мир, неће прекидати с њом односе, јер је она у безизлазном положају. Совјетска власт ће ускоро бити у рату заиста са свим светским империјалистима, јер се сад налазе у ратном стању и с пољском војском, чију су врховну команду затворили, али сад 25.000 пољске војске иду против бољшевика у Могилевској губернији, коју хоће да присаједине Пољској. Тако ће силом околности бољшевици постати заштитници целе Русије, иако су они први прогласили принцип (потпуне) аутономије, до потпуног отцепљења. Али сад под видом уништења контрареволуције они у ствари врше сабирање руске земље: својим разарачким радом они ће заиста ујединити Русију у хаосу и насиљу.

19. јануар

Ипак има нешто у Немачкој. Прво је јављено да је био општи штрајк, али да је било мало учешће, затим да се све стишало, а сад јављају да су у штрајку учествовале огромне масе радника, да су избили нереди и да је у Берлину образован раднички савет, а „Правда“ чак вели и војнички, разуме се да измишља. Обе социјалистичке фракције су се измириле и објединиле, и енергично траже од владе да одмах закључи мир на руској формули и правилно распореди снабдевање намирницама. Наша измучена срца опет се загревају надом да ћемо се ове године вратити кући, а то ми се све предосећа. Само, да ли ће аустријске и немачке социјалисте истрајати у својој борби? Нису они такви занешењаци и алтруисти као руски, јер иако су социјалисти ипак су Немци.

За ову недељу нема ништа од штампања карата и плаката, јер ми Ненадић није дао новац, јер вели да има једна депеша да се већи издаци не врше без нарочитог одобрења министарства. Посланик му није ништа рекао, а кад га је хтео питати телефоном, није га било код куће. А и иначе не би могле бити готове за недељу, те сам оставио за

идућу седмицу. Коштаће 40.000 плаката 600 рубаља и 10.000 карата 1.000 рубаља.

Данас опет није било никаквих телеграма, сем два броја „La Serbie“ и „Južnoslovenski svjet“ из Америке. Долазио је Либерман сарадник неких новина коме дајемо материјал. Чини утисак бившег обичног репортера.

Бољшевичке новине раструбиле су вест да је у Румунији избила револуција, и да је краљ збачен, али нема поузданих вести.

20. јануар

Ништа подробно нема о Немачкој „револуцији“; штрајкови се не прекраћују, већ избијају понегде и нови; то је све. Бољшевици су пожурили да ударе у сва звона, јер другови у Немачкој не желе да им имитију.

Данас има вест да су Италијани имали успех на висоравни Асијаго и заробили више од 3.000 Аустријанаца. Види се да су немачке трупе бачене на западни фронт.

По подне смо имали седницу управе, на којој се причало, причало, а стварно ништа није урађено. Господа Њежић и Стојановић су прочитали некакав свој пројект писма које би управа требало да пошаље Посланику, а у којем се говори против скупљања добровољаца. Тиме су они показали да неће ништа активно да раде, а хоће другом да сметају тј. мајору Максимовићу, који је био принуђен да сам ради као војно лице, али ипак под утицајем разговора у нашем друштву. Ова двојица нису крили да су то „два непријатељска правца“, али не из принципских разлога, већ из чисто личних. Њежић је испричао чак да је он 1916. године довео 150 добровољаца, а мајор Максимовић вели да није ни једног. Жао ми је што при тој дебати није био Максимовић, али ћемо прекосутра опет држати седницу, па ћемо ту ствар извести на чистину. Ја сам предложио да се пошаље у Кијев и Одесу неки озбиљан члан уместо Кашиковића, који се нуди, јер треба лично да дође у додир са тамошњим нашим људима, пошто они око „Словенског Југа“ изгледа да неће да раде с нама, јер никако нас не спомињу у свом листу, а доносе телеграме које им шаљемо. Ко ће ићи није одређено, јер нико неће да иде, сви имају неке разлоге. Исто тако није решено ни питање с делегатима за Конгрес, него је и то остало

за сутра, после предавања. Угњавио нас је др. Стефанчић, како он само уме, причајући нам шта је урадио поводом провизијске афере, о чему сам ја већ био реферисао, пошто је он задоцнио; а то је тако досадно продужио да ја нисам могао остати, мада је он говорио врло интересантно. Та интересантност била је у томе, што му је Продовољ. Управа дала за посланство одобрење да може у Харкову купити два вагона брашна, иако то нико није тражио!

Јутрос сам написао карте кући, Милану, Данилу, Драгутину, Ст. Савићу, и писмо кући, које ће понети са курирском поштом г-ђа ђенерала Артамонова, која с децом иде у Француску под српским пасошем.

Ноћас од 12–2 часа први пут сам дежурао са још једном госпођицом из нашег стана. Све је било исправно и мирно.

21. јануар

У својој осионости болшевици се бацакају на све стране и стварају све нове и нове непријатеље. Сад су дарнули у најмирнијег, али најопаснијег, који може срушити не само њих, већ и револуцију. Неки дан су болшевици силом заузели Александар-невску Лавру и истерали владике и калуђере, од којих је један умро од рана, што је изазвало велико узбуђење у православним масама и вешти агитатори искористиће тај повољан моменат да на религиозној основи организују отпор болшевикима. Поводом тога за данас су заказане литије по свима крајевима вароши, а болшевици иако су у први мах хтели да забране, после су одустали од тога, што значи да су задрхтали пред новом црном опасношћу. Срео сам око подне многе литије; место црвених застава вили су се црквени барјаци са свецима и рипиде, и маса је певала религиозне песме, обарајући силом капе оним који их нису скинули. Литије нису одвећ многобројне, то су већином жене, али за први пут је доста, то је грозна опасност која се тек помаља, а кад се заталасају руске православне масе, кад се пробуди верски успавани занос, он ће као бујица срушити све пред собом. А рат је већ објављен: на изазивање болшевика нови патријарх је одговорио анатемом. У западној Европи то би било смешно, али Русија је још у средњем веку, и то неће олако проћи. Нови преокрет неће се извршити ни на националној свести, ни политичкој свесности, већ на религиозној затуцаности.

Хтео сам пре подне да одем до професора Шахматова, али због литија нисам стигао, већ сам отишао прво др. Јововићу, где сам доручковао, а после ми је он показао стан у његовој кући, који мислимо да узмемо за наше друштво. Стан је засебан и добар, има прилично велику салу, две собе и једну трпезарију, једну собу бих ја узео за себе, другу за Институт и секцију; само нема свега потребног намештаја. Ја бих се радо преселио, али се бојим да кад се цело друштво тамо усели, да ће постати „тарапна“ и коцкарница, и да ћу, поред других послова, имати главобољу и о кујни и реду у кући. Још се нисам решио, дали да узмемо или не.

Данас је држао предавање др. Стојановић „О политичким партијама у Хрватској“. Изложио је лепо и прегледно, дискусије није много било, само је Стефанчић хтео на дугачко на широко да прича о словеначким приликама, али смо га замолили да идући пут држи нарочито предавање.

22. јануар

И опет седница Управе! На врх главе ми изађоше те седнице, а посао се ни на корак не одмиче! Данас смо се састали поводом предлога Стојановића да се упуте посланику један меморандум, у којем би се исказало против скупљања добровољаца у овај мах. Биле су бурне и жучне препирке, у којима су сви чланови учествовали по неколико пута. Њежић је нарочито био тобож узбуђен и лажним патосом протествовао и претио својим потмулим, медвеђим гласом, бесно гестикулирајући, тако да га је мајор Максимовић морао опоменути, да он као потпоручник не сме тако говорити пред мајором. Ја се дивим прибраности и хладноћи мајора Максимовића, који је после грубих и неваспитаних испада Њежића мирно му одговарао. Он им је показао да у његовој инструкцији има све оно што они предлажу, само нема да агитатори не иду у униформи официра. И јасно се показало да се та војна секција никад није ни састајала, да нису ни читали инструкцију, али су хтели да је парирају својим „меморандумом“, да покажу своју памет, свој организаторски таленат, а у ствари је у њему оно исто о чему је говорено и решено и пре два месеца, и пре месец дана и пре недељу дана! Њихов је предлог, дабоме, потпуно пропао.

Данас сам хтео ићи код посланика, али га нисам застао код куће. Тако је питање штампања плаката и карата опет остало отворено, јер он још није говорио о кредиту са Ненадићем. Сутра морам опет ићи.

Вечерашње новине немају никаквих новости. Загонетно је ћутање о конференцији у Бресту. Ни ми нисмо добили никакав телеграм. Винавер вели да је ишао у Петроградску телеграфску агенцију, којом сад управља неки Србин Преведен, који му је обећао да ће саопштавати наше ствари. Да видимо.

23. јануар

Докле ће трајати ова неизвесност! Нити има вести из Бреста, нити поузданих и одређених из Немачке. Са Брестом је директна веза већ 4 дана прекинута, изгледа нарочито зато да руска делегација не би слала извештаје о револуционарном покрету у Немачкој, који је, и поред свих оскудних извештаја, вероватно почео хватати корена.

Овде, у Петрограду, нема већ више грађанске борбе, али зато већ три дана води се крвава борба на Вознесенском пр. с „громилама“. Само једног дана убијено је 120 људи и бачено у канал, колико не погине и у најогорченијој грађанској борби, тамо на југу. Али поред свега тога, масе животиња у људском облику наваљују на вино у подрумима, чајницима га црпу из бара, пљачкају околне квартире и дућане. То нису зверови, већ овце, јер су зверови паметни па беже од опасности, а овце слепо и глупо иду једна преко друге у смрт, у опасност, лете ли само гдегод со.

Ни данас није било никаква посла. Вечерас сам ишао код Љ. Бркић, која се удала за Руса – инжињера, и има дете од 1 ½ године. Ту јој је и мати.

24. јануар

Једва једном скинуто је питање о штампању дописница и афиша. Данас сам примио новац (што значи да је посланик добио потребан кредит) и дао да се штампају; за недељу биће готово 15.000 плаката, и пошто ће тада бити ванредна скупштина даћу сваком члану по нешто да успут разда, а остатак ћу дати уз поједине новине.

Данас смо имали седницу секције, али је нисмо држали, јер Радошевић није могао остати, пошто је заузет у Министарству спољних послова, где се саветују о социјалистичкој конференцији, на којој ће можда и он учествовати. Одложили смо за сутра у 8 часова, и убудуће ћемо увек држати у то време. Добили смо две депеше: једна о смрти војводе Косте Пећанца¹⁴¹ у Србији, коју смо ми већ саопштили, према „Београдским новинама“, друга о том да је француска влада послала спомен-плочу за велики споменик на Кајмакчалану.

Из Бреста К. Радек јавља како су штрајкови избили у многим градовима. Немачке власти врше репресије, растерали су берлински раднички савет, има и жртава. У Аустрији изгледа да се стишало, али су Чеси прогласили Чешку републику. Све су то вести према немачким новинама, али пошто је цензура строга, то је бледа слика оног што се стварно дешава. Само се истиче факат, да власти испочетка нису смеле употребљавати војску, бојећи се побуне, али кад су видели да тога није било, онда су смело почели да је употребљавају.

Ништа се поуздано не зна, шта је са преговорима о миру. Дошао је у Смољни нарочити курир, и само се вели да преговори мирно теку, и да је сад питање о учешћу украјинских делегата, самостално или не, и да ли ће се признавати стари делегати.

Званично је Лењин објавио да је бољшевичка војска заузела Кијев, Оренбург, Симферопол. Војска генерала Алексејева је потиснула код Вороњежа бољшевику, али мучно ће се он моћи дуго одржати, јер је и на Дону наступио раздор, тако да је стигао глас о бегству Каледина из Новочеркаска. У Финској се борбе продужују, али бели са севера и запада притешњују црвене, и победиће, ако бољшевици још више не пошљу помоћи. Но у том случају ће шведска војска сигурно ући у Финску, а немачки заробљеници већ се боре на страни белих. А са истока прети највећа опасност: јапански министар

¹⁴¹ Коста Пећанац (1879–1944), по отпуштању из службе „по некој грешци“, прикључио се комитима у Македонији. Четовао је највише у скопској области, а четничким одредом, у борби против Турака, командовао је од 1905. до 1907. Нарочито је позната његова борба на Вуксану у Скопској Црној Гори на Васкрс 1905. године. За време Првог светског рата био је наредник у II пуку Моравске дивизије другог позива, коју је, уз минималне губитке, превео преко Албаније. Он је, по наређењу Врховне команде, организовао устанак у Топлици 1917. године, после чијег слома се повукао у планине, да би након пробоја Солунског фронта учествовао у ослобађању Косова и Метохије. У међуратном периоду био је дугогодишњи председник Удружења четника и један од уредника листа *Југословенска стража*. У Другом светском рату организовао је четнички покрет у Топлици, али је убрзо ступио у савез са Немцима и признао власт и команду Милана Недића.

спољних послова изјавио је у парламенту да ако Русија закључи сепаратни мир, „ми морамо бити готови предузети потребне мере, које буде изискивала неопходност“, и да одговорност за сигурност на Далеком истоку падне једино на Јапан. И поред других лепих речи о коректности и пријатељским осећањима, то јасно показује шта чека Русију с југа, тим пре што се у Владивостоку с јапанским ратним лађама налазе и енглеске. Па и Кина не стоји скрштених руку, већ хоће да заузме манџурску железницу. Бољшевици осећају да су немоћни према тој опасности, и на то су реагирали само својим чуђењем на такве речи, на што им је јапанско посланство одговорило да текст није тачно прведан, и оно је дало потпун текст, који вероватно неће имати стварне разлике.

Добио сам карту од Драгутина, писану 11 октобра, и он и Данило су здрави.

25. јануар

Настао је други период јаке зиме: после петнаестодневне југовине, која је помогла да се улице Петрограда колико толико очисте од снега, опет је стегао мраз и почео снег. То ће, можда, потрајати једно месец дана, а потом ће већ настати топлији дани пролећни. Тада ће ваљда почети и финале овог четворогодишњег светског касапљења.

Три месеца данас је већ како су се бољшевици докопали власти; толико ни једна револуциона влада није остала на власти. Па ипак, за та три месеца они нису ништа створили, а само су рушили, и једино су успели да скоро свуда, чак и у „аутономне“ и „независне“ области, рашире своју власт, управо своје разорно дејство. А ниједно обећање нису испунили: оно шта је најглавније, мир још нису закључили, али су војску, скоро демобилисали; најзад, за последња два-три дана успели су да „Црвеном Петрограду“ даду мало више хлеба тј. по ½ фунта, и то доста доброг хлеба. Али су они за то време показали енергију и „прјамолинејност“ достојну уважења, само их убија што су одбили од себе интелигенцију, те немају ни поштених ни способних људи да изводе њихове реформе. Али то је добро, јер ће их то натерати да се мало охладе у своме „социјалистичком“ жару и постану умеренији и према другим и у провођењу својих рефорама. Па ипак, изгледа да незадовољство међу свесним радништвом све више јача и сазрева: у

унутрашњости су у саветима на много места бољшевици изгубили заступнике, па и у Петрограду по разним фабрикама извршен је нов избор саветских депутата, међу којима има мало или никако бољшевика, али они неће да признају нове изборе и не дају да се врше. Тиме они, разуме се, могу само одложити своје царовање, али ће појачати незадовољство. О борбама на југу долазе потпуно супротне вести: по једним побеђују одреди ђенерала Алексејева, по другим бољшевика. А из Кијева је стигла вест да су јункери, официри и „бела гарда“ освојили арсенал и побили 1.500 „црвених“, што значи да бољшевици нису потпуни господари Кијева, као што је сам Лењин свечано објавио „свима, свима, свима“.

У Бресту су продужени преговори и реч је о учешћу делегата пољске владе, коју Троцки не признаје.

Ни данас нисмо држали седницу, јер није дошао ни Радошевић ни др. Калуђеровић. Није било никаквих депеша.

Данас је објављен још један декрет, који од свег срца поздрављам, и који ће можда једини од свих других остати после бољшевика. То је декрет о увођењу новог грегоријанског календара од 1. фебруара. Сад смо остали само ми са старим календаром, јер су и Бугарска и Турска давно увеле нови.

26. јануар

Због кијавице нисам цео дан излазио, а нико сем Радосава и Винавера није долазио, али је јуче допутовао Бошњаковић из Москве, и данас је свраћао. Он је обишао неколико заробљеничких логора око Москве и вели да не би нико сад ишао у добровољце, али нико неће исто тако да се враћа у Аустрију. Зато је предложио посланику, да им се даје уверење да су српски поданици, да би могли остати у Русији. Он ће бити нека врста пуномоћника за везу са московским бољшевичким властима. Дали смо да се штампа 500 комада уверења. Препоручио сам му да иде на седницу војне секције нашег друштва, и он је отишао вечерас. Сутра та секција треба да поднесе извештај управи, па ћемо видети како ће се господа бранити за нерад! – Написао сам писмо г. Орловићу, уреднику „Словенског југа“, известио сам га о нашем раду и молио да нам редовно шаље лист, и у њему да саопштава о нашем друштву. Ни данас није било никаквих депеша, а Винавер је однео

посланику депеше за Крф и Париз и Стокхолм да нам се пошаљу књиге на српском, новине из Аустрије и да „La Serbie“ престане са својим незгодним писањем о Руској револуцији, које је пуно грдњи и клевета руских револуционара, а нарочито мржњи према Јеврејима.

Према вестима из Шведске покрет у Немачкој је престао или је угушен; раднички захтеви и у Немачкој и у Аустро-Угарској су умерени, ни налик на руске – њима је главно стомак, па кад су им дали хлеба и политичких обећања они су се умирили. У Бресту се врши говорнички двобој између Килмана и Троцког о учешћу представника Пољске и Украјине, а о главним условима мира праве се невешти. Али ја сам уверен да мир неће потписати, а ако буду принуђени потписати га, они ће га се брзо одрећи, јер они озбиљно спремају црвену социјалистичку војску. О томе је јуче изашао декрет, а данас наредба „Главковерха“ Криљенка.¹⁴² У исто време журе се да демобилишу своју војску, јер није ни зашто, и могла би само корумпирати нову војску. Све је то лепо и за похвалу, али где наћи људе да им спреме и воде ту нову војску?

27. јануар

Као и обично суботом, данас смо држали седницу, која се брзо свршила. Саслушали смо извештај војне секције, која се најзад конституисала и планира неке послове, само да видимо кад ће и како ће их извести. После сам отишао с Илићем код Нађе, која се с мужем преселила у други стан, управо у собу, јер јој је муж остао на сокаку, и она га мора издржавати. После вечере сам с њима био код Ањуше на насељу, где је било још неколико младих људи и девојака. Али, узалуд све, осећам да није то друштво за мене, да некако штрчим; године, године нису тек онако прошле, опажа се то.

Пре вечере је код мене новинар Зоран Дњепров, сарадник „Руског слова“ и „Јединства“, који је био у Србији и у Штокхолму се видео са Кацлеровићем и Поповићем. Први је престао бити Кинаталац,

¹⁴² Николај Криљенко (1885–1938), професионални револуционар у другој генерацији. Члан РСДРП (бољшевика). После Фебруарске револуције је постао члан Сверуског централног извршног комитета односно совјетске владе паралелне Привременој влади (од јуна). Једна од главних спона бољшевика и војничких маса. После Октобарске револуције (од новембра) је постао врховни командант војске. С обзиром на низак ниво личних талената с временом се повукао и није успео да направи блиставу каријеру за коју је имао све предиспозиције. Крајем тридесетих година (1938) НКВД га је ухапсио и стрељао.

а други је ватрен присталица и жестоко напада наше владајуће кругове због завереничке афере; разуме се за то што му је брат осуђен. Моја бивша ученица Виноградова послала ми је писмо и фунт лепог масла, само се чудим што није свратила. Колико је благодарна што сам је спремао, а нисам јој ништа узео, а да сам јој наплатио, не би се можда више никад ни видели!

Грађански рат се енергично наставља са променљивим успехом, тако да човек не може да се разабере у противуречним вестима. Сад опет јављају да је Алексејев близу самог Вороњежа разбио бољшевице, да су Украјинци опет заузели Кијев, а белогардејци имају успеха у Финској. Ништа не јављају са румунског фронта, нити има икавих вести из иностранства. У „Новој жизни“ има белешка да је у архиви министарства спољних послова нађен документ, из којег се види да су Енглеска, Француска и Русија подједнако издржавале Србију и да је у последње време давано по 150-180 милиона месечно. То је невероватно, јер је сума огромна, а учиниће врло рђав утисак, јер ће испасти као да смо ми неки најамници савезних империјалиста.

28. јануар

Ванредна скупштина нашег Друштва није дуго трајала, али се завршила малим скандалом, због нетактичности Радосава Јовановића, који је у свом говору увредљивим тоном говорио о Аксентијевићу и због нервозности председника Радошевића, који не уме да се уздигне над полемикама и објективно руководи седницом. А сав се џумбус направио због стана за који је већином од једног гласа решено да се узме. Скупштина је била сазвана ради избора 5 делегата за будући Конгрес, изабрани су: Радосав Јовановић, др. Калуђеровић, Стојановић, Стефанчић, Пиштељић. На седницу је долазио Вергун да узме од мене неке податке и Радошевић га је топло поздравио, на што је он одговорио српски. Али кад је почела свађа међу нама, он је клиснуо.

Синоћ је била штампана фантастична вест из Москве да је савезна флота продрла кроз Дарданеле, а данас се већ демантује. У Немачкој се све смирило, као да ништа није ни било, и тако је раздувана сва нада на „светску револуцију“ и бољшевици су прегли да образују „црвену војску“; данас је овде дан „црвене социјалистичке

војске“, и у разним квартовима држе се митинзи ради агитације. И ја сам са друштвом после скупштине отишао у Н. Дом да чујем Луначарског, Володарског, Зиновјева, Спиридонову и др, али после чекања од целог часа отишао сам јер је тешко било издржати стојећи у загушљивом ваздуху. Тако ми се није дала прилика да видим и чујем букет бољшевичких вођа. После сам отишао код Долобка, где сам лепо почашћен, али сам задоцнио на трамвај, тако да сам чак отуда морао ићи пешке до куће, по ветру и снегу. Поред осталих ствари додирнули смо питање о односу српског и словеначког; он сматра да су то засебни језици и да би требало поново размотрити теорију Миклошића о „клину“ српског језика који се забио и раздвојио бугарски од словеначког. Мада је та теорија примамљива, ја сам ипак тврдио да су српски и словеначки два дијалекта једног језика, а Миклошић је сматрао словеначки засебним језиком зато што у то време српски дијалекти нису били познати, и он га је упоређивао с једне стране са Вуковим језиком, а с друге стране са словенским.

За данас је требало да буде готово 15.000 плаката са сликом вешала, и мислио сам да дам сваком члану извештај број да раздаје, али је готово свега 5.000, што сам дао Бошњаковићу да понесе у Москву, а он сутра путује. – Бољшевици су и данас задивили свет једним својим актом: обратили су се свим преступним елементима да за 48 часова добровољно напусте Петроград, иначе ће бити убијени на месту престапа. Дакле, санкционишу смртну казну!

29. јануар

Бољшевици су изrekli још једну „велику“ реч, какву свет још није чуо, јединствено трагикомичну, наиме изјавили су на Брестској конференцији да мир неће потписати, али рат прекидају! Такав излазак из овог ћорсокака, у који су жмурећи срљали, могао је свако предвидети, али да се он издиже на степен мудрости нових људи, да се санкционише као најновији облик међународних одношаја, то је већ сувишно! Али мада су тим својим „државничким“ актом хтели да изазову ефекат код руских маса да би се оправдали, а и код централног пролетаријата, да изазову његов отпор својим ненаситим империјалистима, ипак су они тиме признали сву немоћ руске демократије и револуције, и бедно капитулирали пред германским

империјалистима, поред све галаме у почетку преговора како су они повалили на земљу тај империјализам! И тако ће сад Русија бити у нелегалним односима и са централним државама као и са савезним. Али је ипак добро што мир нису потписали, јер су бар морално победили и моћи ће се спремати за одбрану од најезде Немачке. За наш рад је нарочито добро, јер ћемо сад без сметње моћи радити међу заробљеницима. Бољшевици су ликвидирали рат, стари, империјалистички, али се не одричу класног, социјалистичког, и ако буду имали снаге и умења, они ће у згодној прилици опет започети борбу с Немцима под заставом светске револуције. Само да ли ће имати моћи?

Данас смо добили само један телеграм, један али вредан: са Крфа демантују бечку вест да је крунски савет у Солуну решио да почне с Аустро-Угарском преговоре о миру, тражећи излазак на море. Категорички се изјављује да се Србија не бори за територије, већ за правичност и права своја и бориће се непрестано пред лицем целог света. Никад она неће то задовољство дати својим целатима да виде како она сама предаје забраву њихове вандализме. Винавер је ипак успео са нашим депешама у Петроградској телеграфској агенцији, јер су изашле у бољшевичким листовима и читали смо у „Рабоч. и Солдат“. Она ће исто тако слати наше резолуције и др. у иностранство. Кабинет штампе есеровски почео нам је слати своје билтене са ситним чланчићима, што служи као материјал за новине у унутрашњости, али наше ствари нема још ни једне. У последње време Радосав узима да им носи, али ко зна да ли је то учинио, јер је до сад многе ствари заборавио.

30. јануар

Шта ће бити после овако „генијалног“ решења питања о миру, како ће изгледати будући односи међу Русијом и Немачком, хоће ли ове наставити надирање, прети ли опасност Петрограду, да ли ћемо се ми одавде морати чистити, бог свети зна! Из интервјуа са савезним посланствима не може се видети шта ће савезници предузети, јер иако Русија није мир закључила, она је прекинула рат и одмах наредила демобилизацију, те ће Немци моћи бацити сву своју војску на западни и јужни фронт. Истина, Немци не могу потпуно оголити фронт, имаће они још посла, ако не на северу, а оно у Украјини, која

је закључила сепаратни мир с централним државама. Ове је признају потпуно самосталном, обмањују посланике, дају јој зајам, а узимају храну. А да би се Рада одбранила од бољшевика, треба јој помоћ и Немци ће је несумњиво и активно помоћи, као што су је до сада помагали дипломатски. Тако се испунила давна жеља Аустрије да одвоји Украјину од Русије, која ће подпасти под њен утицај, и све ће учинити да се направи што већи јаз међу Украјином и Русијом. И на земљишту Украјине вероватно ће и почети прве борбе између „црвене“ револуционарне Русије и германског милитаризма, и то ускоро, јер бољшевики, по данашњима вестима, опет су имали свуда успеха: ђенерала Алексејева разбили под Вороњежем, Ердеља код Таганрога, тако да је сав Дон, сем Ростова и Новочеркаска у њиховој власти.

Данас опет саопштавају упорне гласове да се савезничка флота пробила скоро кроз Дарданеле, а посланства немају вести о томе.

31. јануар

Овај дан нам није донео никаквих нових вести; све новине и цео свет пишу и говоре о завршетку мирних преговора, чак су издана „екстерна“ издања да „Немци иду на уступке“. Сад ће, уплашили се! Међу интервјуима посланика опет је изашла изјава нашег у „Н. жизни“, где се каже да савезници неће напуштати Русију, и кад буду општи демократски преговори, они ће заступати интересе Русије. Хоће као и српске. Сви савезни и неутрални посланици поднели су ноту комесарима, изјављујући да не признају уништавање дугова и да ће тражити накнаду.

Док се са Донског фронта јавља о поразу Алексејева, дотле са румунског долазе гласови да су Румуни близу Одесе, јер су заузели сву јужну Бесарабију, а с друге стране проносе се опет гласови о револуцији у Румунији, о хапшењу краља итд. Естонски бољшевики однели су рекорд у дивљаштву: дознавши да барони спремају депутацију да траже помоћ од Вилхелма, ревелски совјет је објавио изван закона све становнике баронског сталежа, и мушке и женске, изнад 17 односно 20 година! Њих хватају и воде у концентрационе логоре, а можда и убијају, што зависи од културности и степена фанатичности оних који то извршују.

Данас је наша секција најзад одржала седницу, на којој је претресен мој пројект Правилника. Јовановић је требало да прочита свој преглед догађаја претпрошле недеље, али он врда и вели да га је заборавио донети, потом да га је послао Пашићу и Јовановићу, а јасно је да га није ни саставио, иако је сам примио на себе да га састави. Ја сам се опет дохватио са Винавером покренувши питање о шиљању позивница за предавање, јер прошле скупштине ја сам питао све присутне да дигну руку, ако нису добијали, и сви су скоро дигли. Али он дрско врда и одриче, хвата се за речи, изврће, само му то неће помоћи, јер ћу га најзад с фактима у руци дотући, па неће више лагати у озбиљним пословима.

Дошла је свега једна депеша: о систематском однарођивању деце по школама у Србији под Бугарима. Попови и учитељи тако далеко терају да приморавају децу да при крштењу изговарају, уз сваки покрет, „Ја сам Бугарин, моја мајка је Бугарка, мој отац је Бугарин, ми смо сви Бугари.“

**ФЕБРУАР
1918.**

депутацију да угради тонови од Вихалке, револски Савјет је објавио
новач закона че скартинеке Јакошког савјета, и мушке и женске, и под
17 од 20 тону! Нвих хваљују и ваге у конзерва рас. Лотаре, а мачка и убије-
ју мач сабиса од културиски и савјета фактиског одних који по одшинују

Латне је наша експерте најрад одштапа савјету, на којој
је процесен миј пројект Врхилника. Јовановић је спремао да трговина
свој процесу грађана спроводише недово, али он брда и вим га тај забрпа-
хис додеи, отом да га је отаола Пашичу и Јовановићу, а јасно је да га није ни
саставио, наје је сам примио на себе да га састави. Ја сам о овим додеи
са Врхилником пометући ошале о милоу и збићима за предавања, по про-
мисе експерте ја сам отао че сприсује да дитоз руку, ако тису додеи
и он су скоро гити. Јам он грко брда одржи, хвала се ја ром, маче,
само ми је ота томи, ја ту га варад с фидиима у ризи додеи, ја неће виме
лајати у ~~отом~~ отом.

Латне је света једна десема: с савјетског одштапавају десе са
Милоша у Србији отоз бугарима. Лотони и урмаче тако јасно варају да отомта-
вају десе да ота кривоу отомтају, уз свака отомта: ја сам бугарин, маче м-
от је бугарин, маче ота је бугарин, маче сам св бугарин.

14(1) фебруара

Одједном прескочише 13 дана и дана само брда, 14 фе-
бруара, ја од дане отомта да дејствителни календар. Јам се жу-
сија отомта савајот Сврат, али само формално, а саврат се у
своје „сапуралимотају“ че виме отомта и отомтају не отомта не

14. (1) фебруар 1918.

Одједном прескочисмо 13 дана и данас смо већ у 14-ом фебруару, јер од данас почиње да дејствује нови календар. Тиме се Русија приближила Западној Европи, али само формално, а стварно се у своме „социјализовању“ све више удаљује и приближује не Азији већ првобитном стању човечанства. Иде се све даље у уништавању свега старог, а ништа ново се не ствара. И када би бар било боље пролетаријату, па да се човек и помири, али они само увећавају број беспослених, уништавајући индустрију и ударајући високе прирезе на оне који брже послују, тако да људи морају да напуштају слушкиње и слуге и сами све раде. Тиме је само постигнуто да и „буржуји“ већ сирота интелигенција и сама ради физичке послове, али је сиротиња остављена без средстава и послуге. Исто тако, укидајући пензије и плате натерали су интелигенцију да продаје новине, тако да су улице пуне финих дама, младих и старих официра и чиновника, где продају новине. Али ће зато многи продавци новина, коме је то право занимање, остати без хлеба. Да би онемогућили сваку критику болшевици енергично кажњавају и затварају новине и штампарије, само су сад, сматрајући да су се учврстили на власти, престали произвољно да врше репресију против штампе, већ су издали неку врсту закона, „привремена правила“, која су далеко одмакла од најназаднијих закона царског режима, јер савети и комисије имају права, без суда, административним путем одмах да затворе лист, ако је очигледно да је умешан у контрареволуцију, или својим писањем „сеје смутњу“ и подрива власт совјета!

Први дан новог календара није нам донео никакве добре гласове, а напротив: Аустро-Немци су почели силну офанзиву на италијанском фронту, и одбацили Италијане из првих ровова. На француском фронту такође изгледа да је офанзива на прагу, јер су артиљеријске припреме и чарке отпочеле; то исто и на македонском. Немци журе да искористе време до доласка већих американских снага, као и своју победу над неуспелом револуцијом у Аустрији и Немачкој. Па и боље је, нек се једном сврши, па или – или!

Нисмо добили никакву депешу. Ишао сам код Либермана и замолио га да се заузме у „Веч. часу“ да приме на растурање наше афише, а сутра ћу ићи и у „Ден“, јер Винавер вели да ниједне болшевичке новине неће да приме.

15. (2) фебруар

Пошто је тако лепо завршио брестске преговоре и срушио германски милитаризам, сад је Троцки постао диктатор за животне намирнице и мисли да уништи и глад; али као што се Немци нису могли победити самим речима, већ је требало имати стварне силе, требало поткопати основе на којима почива тај империјализам, тако исто глад се не може отклонити док се не отклоне узроци његови. Али, ко зна можда ће Троцки заиста успети да победи глад, јер је то унутрашњи непријатељ, а на унутрашњем фронту бољшевици свуда имају успеха. Иначе, глад је на прагу, јер последњих дана долази само по неколико дана са намирницама, тако да од данас добијамо само по 1/8 фунте хлеба дневно тј. по 50 грама!

На унутрашњем фронту према Пољацима, Татарима, Украјинцима и Донцима имају успеха; дошли су под сам Новочеркаск, тако да је ђенерал Алексејев побегао, а за Каледина дошла је јутрос вест да се убио, а вечерас се то потврђује: 29-30 донска влада је решила била да да оставку и преда власт козацима и савету; после тога Каледин је отишао у другу собу и убио се из револвера. Кад је народ дознао скупио се око дворца у масама, и изабрали су новог бојног атамана, ђенерала Назарова, који је одмах наредио свеопшту мобилизацију. Значи треба очекивати крваве борбе. Румуни напредују и вероватно ће скоро заузети Одесу; Њима још командује ђенерал Шчербачев. Приликом последњих борби у Кијеву убијени су познати реакционари митрополит Владимир и ђенерал Иванов.

Аустро-немачка делегација отпутовала је из Петрограда, не свршивши ништа; једино су се до сад споразумели о размени инвазида и болесних заробљеника.

16. (3) фебруар

Први пут данас требали смо имати седницу у новом стану и већ су се показале последице даљине: ја и Радосав нисмо могли стићи на време због чекања на трамвај, други, чак и председник, нису ни дошли, тако да смо узалуд долазили. И већ данас сам видео колико сам имао право упозоравајући их да добро промисле да ли ће друштво имати какве користи за 200-300 рубаља, колико ће месечно трошити. Истицано је како ћемо имати свој стан, те ћемо се сви уредно састајати

и радити, а видео сам данас како се састајемо; имамо салу у којој ћемо приређивати предавања и концерте, а она ће стварно стајати празна, јер чак ни столица нема, и др. Јововић вели шта ће нам више од 30-40. Радосав је (био) нарочито истицао да ћемо се тамо моћи хранити, а ја сам данас промукао говорећи о томе, али ћу на крају крајева остати сам да се храним сиром и кобасицом! И за сва та задовољства ја остављам овај добар стан и селим се тамо, где нема скоро никаквог намештаја, на пример ни једног стола у мојој соби и доктор ми не да да узимам писаћи сто!

Сутра ће бити предавање, па ћемо видети колико ће их доћи! А како људи хоће да раде и данас сам се уверио: ја и Радосав донели смо два пакета афиша са сликом вешала (које сам јуче пренео у Институт, за сутра је остало још 20.000), да поделимо на све нас, па да раздајемо улицама, али г.г. Њежић и Стојановић не хтедоше да узму, изговарајући се да су узели, сигурно по 50-60 листића! Па кад такву просту ствар неће да ураде, како ће шта теже и озбиљније. Ту никакав свој стан не помаже.

17. (4) фебруар

Као што сам и предвиђао, прво предавање у новом стану било је врло слабо посећено: било нас је 10-12. Како нико није држао предавање нисмо скоро ни о чему разговарали, већ смо се препирали о преимућствима новог стана, и само смо ја и Винавер доказивали да удаљеност од посланства и политичког центра много значи, и да ће се то брзо показати и нашем раду. Али је питање о стану дефинитивно решено и др. Јововић је саопштио да ће стан бити бесплатан до августа. У посланству ми је мајор Максимовић рекао да сопственик исте куће нуди нам свој стан – салу и 1 собу у Сергијевској улици бесплатно. Он је отишао да види, и ако је згодан, то би за нас било најбоље. У том случају ја се не бих морао селити. После предавања мислио сам да идем код професора Лаврова, али сам прво хтео да отпратим Бркићеву, а она ме задржала на вечери.

Румунија се нашла у шкрипцу: истовремено су јој поднета два ултиматума, и од руских большевика, и од Немаца, који траже да она окрене оружје против Русије, зашто ће добити Бесарабију. Поводом тога чак се проносе гласови да је краљ абдицирао, а Браћано је већ

дао оставку и сад је председник министара Авереску. Највероватније је да ће Румунија закључити мир с централним државама, па можда ући и у савез с њима.

Офанзива на италијанском фронту није успела. Италијанци су, уз помоћ Енглеза и Француза, нарочито артиљерије, одбили све нападе. Вилсон је опет упутио америчком конгресу посланицу о миру, где се говори у опште о условима трајног мира, а не упушта се у појединости. Он истиче 4 принципа: 1) Сваки засебни део дефинитивног договора мора бити основан на поимању општег значаја које он има; 2) народи не смеју прелазити од једне државе другој, као предмети трговине, чак ни ради тзв. политичке равнотеже, која је насвагда дискредитована; 3) Сви територијални спорови морају се решити у корист становништва, а не као предмет договора парничних страна; 4) Све тачно одређене националне тежње морају се по могућству потпуно задовољити. Нарочито се истиче разлика у изјавама Чернина и Хертлинга, и да би Аустрија могла се споразумети на основу Вилсонове формуле. Дакле, циљ је одвојити је од Немачке!

18. (5) фебруар

Осећа се већ да је зима на измаку: данас је био диван, топал дан, и да није било снега и мраза човек би мислио да је негде на Ривијери у пролеће. Вероватно још 2-3 недеље биће снега и осредњег мраза, а затим ће почети отапање, и онда је пролеће ту. Да ли ћемо га ми дочекати овде или ћемо бити негде у бежанији испред Немаца, који ће можда без сметње кренути напред, јер данас истиче крајњи рок примирја. Ко зна, можда нећемо стићи ни да се уселимо у нов стан, у којем сам данас био и распоређивао ствари са доктором и његовом женом. Моја соба имаће све најпотребније ствари, али неће изгледати фино намештена, већ као „походна“, како изгледају собе официра разних штабова за време рата. Али ће иначе тамо бити добро. Место је тихо, зеленила доста „права дачнаја мјестност“, а да ли ће за успех друштва бити добро, видећемо. Била је и наша будућа слушкиња и куварица, коју доктор хвали, јер је кувала за болницу, која је била раније ту. Тако ћемо се хранити ја, Радосав и Винавер, а вечерас је рекао и Радошевић, који ће се преселити у исту кућу, а и Марија Константиновна, пошто је и њој близу.

Хтео сам ићи код посланика, али је он одмах после ручка изашао са женом и децом у шетњу. Дошла је једна депеша с Крфа, где се говори о новим зверствима Аустријанаца у Босни, према исказима једног адвоката, који је дезертирао из војске.

19. (6) фебруар

Приближује се крају решење руско-немачких односа, а с тиме и руске револуције. Природно је да није могло остати при изјави Троцког да мир не потписује, а рат прекида, јер Немцима треба чиста ситуација и они су јуче предузели енергичан корак: изјавили су да прекраћују примирје, не чекајући да прође уговорених 7 дана, и поред свег протеста Троцког они муњевитом брзином продиру на руску територију. Двинск је већ заузет, као и Хапсала према монским острвима. Ревел ће сигурно скоро пасти, а Швеци су заузели Аландска острва, а кажу чак и Торнео. А колико су Немци сигурни у свој пролетаријат види се из тога што је Главномандујући на руском фронту, принц Леополд упутио проглас војсци, у којем се отворено каже да они предузимају офанзиву не ради анексије већ да униште легло анархије, бољшевичку заразу, која прети целој културној Европи; тиме се истиче узвишена историјска улога немачке војске да штити све европске народе од руске револуције. У Смољном су те последње вести изазвале пренераженост и пометњу: треба се бранити а немају чим; зауставили су мобилизацију, ако што помогне на чело флота поставили су два адмирала, те је улога Дибенка свршена; у војсци ће такође вероватно вратити једног по једног генерала, које већ призивају на саветовање; сад им је добро дошла њихова помоћ. Судбина бољшевика и револуције сад се решава: ако они мушки стану на заштиту отаџбине и слободе њих ће сви помоћи, па и савезници, иначе ће они са револуцијом и себе сахранити.

20. (7) фебруар

Бољшевики су кукавички завршили своју улогу: после одигране комедије пре неколико дана у Бресту, после декламовања о светом социјалистичком рату, чим је аустро-немачка војска предузела офанзиву на целом фронту, они су збацили са себе образину и показали се у правој боји издајника и кукавица. Синоћ је послат телеграм у

Берлин, којим комесари изјављују да су готови да потпишу немачке услове мира, „без одлагања“. Срамно, Ужасно! Руска револуција може спасити своју част бар у неколико, ако су бољшевичке вође немачки агенти, а руски је народ само по својој лаковерности слепо пошао за њима. Али ако је до сад и ишао за њима, сад треба да се освести, да их напусти и херојски умре бранећи своју слободу. Једино је још нада да ће се код бољшевика направити расцеп, да неће одобрити корак комесара, који нису претходно питали Ц. М. К., већ су се само саветовали са партијским централама бољшевика и левих есера, где је преовладало мишљење да се потпише мир, због чисто партијских разлога: у случају рата ојачали би се „оборончески“ елементи на штету бољшевика. Тако је дакле руска револуција кукавички капитулирала, банкротирала, али то не значи да ће Немци сад пристати на мир, јер је из Берлина одговор да се написмено пошаљу у Двинск захтеви. Немцима је сад задатак ни накакав отпор на самој одбрамбеној линији; они ће сад ићи све даље и даље у дубину. Двинск је већ пао у њихове руке са богатим пленом, а Минск, Полоцк и Витебск скоро ће пасти; на југу украјинске трупе са аустро-немачким такође надиру. И о свима тим ужасима владини листови ни речи не помињу, напротив у „Известију“ напада се украјинска Рада за издајнички сепаратни мир и вели се да бољшевики неће никад закључити сепаратног мира, већ ће се борити са најездом немачких империјалиста. А у истом броју доноси се телеграм народних комесара којим понизно нуде да потпишу мир. Кад је требало организовати црвене одреде за борбу на унутрашњем фронту, на којем се без велике опасности могло пљачкати до миле воље, они су дрекали на сва уста, а сад кукавички ћуте, јер знају да их корумпиране масе неће послушати па поћи да гину за узвишене идеале, већ ће се напротив окренути од њих: и онда је њихову царству одзвонило.

Данас смо требали држати секцијону седницу али Радошевић није дошао, а ја се пре тога умало нисам побио са Винавером због његовог дрско-безобразног понашања. Уосталом, изгледа да није било никаког дневног реда и Радосав ми је рекао да никако није могао да састави тј. да скрати свој недељни извештај, који је тобож послао Пашићу и Јовановићу, а у ствари није ни написао, а неће искрено да призна. Јасно ми је као дан да је наше друштво свршило; о томе сам разговарао вечерас с Радошевићем, с којим сам се договорио да идемо

у Америку, о чему ћемо сутра разговарати с послаником. Прилике су такве да се апсолутно не може ништа урадити, јер ћемо ускоро морати тако рећи бежати одавде, а и кад би биле боље прилике, нема се с ким радити, те је грехота губити новац и време узалуд. Зато даље одавде, ма куда, у Америку, Енглеску или Француску.

21. (8) фебруар

Бољшевици су изгубили главу, па не знају шта говоре и раде: види се, близу им је крај. Обасули су новине и улице прогласима, у којима бунцају свакојаке лудости, а главно је потиру сва своја ранија обећања. Обећавали су мир, а сад позивају на свети рат, почели су демобилизацију, а сад објављују свеопшту мобилизацију, али само пролетера од 17–50 година. А буржоазија има да копа ровове и ради друге – одбрамбене послове, под надзором црвене гарде, сасвим по средњовековном: ко неће има да се на месту убије: Исто тако имају се убити шпекуланти, разбојници, шпиони и контрареволуционарни агитатори тј. сваки политички противник. Тако су, у име бога, сами комисари свечано санкционисали и смртну казну, без суда и пута! Али то су само фразе и декламације које нико не слуша, а које ни сами не мисле остваривати, јер је Лењин изјавио да ако германски милитаризам дејствује сам, без споразума са другим светским империјализмима, онда руска револуција не може се борити с њим, а ако он дејствује у име империјалистичког блока целог света, онда ће се руска револуција борити на живот и смрт! Тобож тада ће букнути социјалистичка револуција у свим земљама, а ако се закључи мир, онда ће се они клати међу собом и трошити, те ће лакше избити социјалистичка револуција. Ван сваке је сумње да ће народни комесари скоро пасти, јер је међу самим владајућим странкама настао раздор око тога да ли да се ратује или закључи мир. Леви есери су за рат, а и један део бољшевика. Али Немци још ништа не одговарају на понуду мира, већ муњевитом брзином продиру даље, заузимајући варош по варош, а руска војска без иједног пуцња бежи, остављајући све за собом. Немци су заузели Минск, Венден, Луцк, Дубно; Турци наступају на Трапезунд, а Румуни на Одесу. Ревељ ће скоро бити одрезан и Немци иду ка Пскову, а Аустријанци ка Кијеву.

Ако овако потраје Немци ће за недељу дана бити у Петрограду. Ја не знам да ли се наши спремају на бежање, јер су моменти критични;

сутра ћу ићи до посланика да видим шта је. Опасност од многобројних немачких заробљеника сад се појавила у акутној форми, јер је откривена завера заробљеника, које је једно неутрално посланство призивало у Петроград, под изговором шиљања у Немачку, али их је задржавало овде и немачки официри су их организовали за преврат. Целу ствар је узела у своје руке истражна комисија. Против одлуке народних комесара да закључе мир први су се исказали латишки стрелци, који су решили да се боре против Немаца, и чак их ни говор Лењина, који је лично дошао међу њих, није могао задовољити.

Стигла је вест да је умро бивши султан Абдул Хамид.

22. (9) фебруар

Био сам јутрос у посланству да се известим о положају. Посланик је страшно утучен и опао; баш је разговарао с мајором Максимовићем о евакуацији; овај ће се постарати да добије засебан воз за нашу колонију, а за одлазак треба да смо готови. „У поверењу“ рекао нам је да је Троцки питао француског посланика, да ли би савезници хтели помоћи у борби са немачком најездом. Одговорено је повољно, али Савет комесара није на то дао свога одговора. А хтели, не хтели, мораће се обратити за помоћ „грабљивим савезницима“, само ако нису немачки плаћеници, који играју комедију са немачким „светим ратом“. А свети рат још није објављен, али је издана прокламација да је социјалистичка отаџбина у опасности и објављена је општа мобилизација радничких маса. „Известија“ чак доносе уводни чланак под насловом „Отаџбина у опасности“; то је ваљда, први пут да се реч „отаџбина“ појављује на ступцима большевичких листова. Полако, полако, па ће они чинити и говорити све оно против чега су раније устајали.

Немачко надирање се без препона наставља: јавља се да је Ревел одрезан, а Минск заузет. Војници силом избацују путнике из возова и сами путују у Петроград. Једино се јавља да су коњички пукови код Пскова решили да даду отпора.

Буржоазија се радује, и не критикује то, што ће Немци доћи у Петроград и ослободити их большевичког режима, а нарочито укинути разне декрете, уперене против њене кесе. Моја газдарица на пример, распитује се да ли су заузели сву леву страну Двине, јер тамо

има мало имање, које су јој одузели, а Немци ће јој вратити. А радници и војници по улицама сад проповедају патриотизам и позивају све на одбрану револуције. Грађани слушају и одобравају, али додају да је то сад доцкан, да је тако требало говорити и радити раније. Главно је да се сад врши велики преокрет у расположењу, да се патриотизам, макар и бољшевички, јавља, а после ће већ све добро ићи.

23. (10) фебруар

Стигли су услови немачког мира: Граница, како је раније предложена плус Двинск, у Естландији, Лифландији се уводи немачка полиција, док се тамо не установи поредак; мир са Украјином, извођење војске из Украјине и Финске и не мешање у њихова дела. Престанак са револуционарном агитацијом у централним државама. Те услове је саопштила „Краснаја Газета“, а не помињу се економски услови, који ће најтеже пасти. У истом броју штампа се уводни чланак Лењина, у којем пледира за мир пошто пото, јер само тако може се сачувати од пропасти млада совјетска република и остварити потпуно социјалистичко уређење. За то време створиће се моћна организована армија, која ће моћи устати против светског империјализма, кад избије социјална револуција у западној Европи. А дотле, разуме се, социјалистичка црвена војска биће употребљена на уништавање унутрашњих непријатеља. Готови су да потпишу мир, а ипак организују добровољачке одреде, повишавајући плату добровољцима до 330 рубаља, сем следовања. Пошто ту војску треба неко да спрема данас објављују позив на инструкторе – људе специјалних знања и војног искуства тј. официре, разуме се са препоруком бар два члана политичких организација које признају совјетску власт. А штампа је скоро сва угушена и чак је укинут пресбиро у Смољном, сем за бољшевичке листове: тако се може дешавати све, могу чинити шта хоће, нико неће знати нити моћи критиковати. Или су сасвим изгубили памет, или доследно изводе програм припремања терена Немцима.

24. (11) фебруар

И тако је најзад завршена комедија са миром и светим ратом, завршена трагично за Русију: народни комесари пристали су да потпишу ужасне услове немачког мира; то је решено јутрос у 5 часова,

тако сам дознао од телефонистке, познанице. Саопштавајући услове мира, Немачка је тражила одговор у року од 48 часова, а за потпис оставила три дана. „Социјалистички“ народни комесари похитали су да испуне тај ултиматум и пристали су на тај срамни мир. А он је не само сраман, за оне који осећају национални и револуционарни понос, већ је још више тежак, за већину народа, који осећа материјални притисак, јер услови које је јуче саопштила „Краснаја газета“ ни близу не показују праву слику тог насилничког мира. Данас су објављени сви услови, а најглавнији су, поред већ наведених, ови: Немачка задржава своју полицију и у областима источно од повучене границе, ако то устреба, трговински уговор од 1904, право највишег повлашћења најмање до 1925. године, слободан извоз руда и увоз фабриката, накнада за нанету штету грађанима и за заробљенике, а то је контрибуција, и то огромна, јер ће Немци тражити за сву штету у Галицији и Пољској, а они немају зашто да плаћају; руска флота има да се разоружа, или не излази из својих пристаништа, блокаду Белог мора не дижу, Турској се враћају области и укидају капитулације; Русија има одмах да демобилише сву војску, па и нове формације, тј. Црвену армију. Чудим се како су бољшевици могли примити ову последњу тачку, кад је Црвена гарда једини њихов ослонац и једино средство за борбу са унутрашњим противницима. Да ли су Немци обуставили своје надирање не може се знати, јер је данас недеља, те по подне нема новина. А већ су заузели Остров, те су на 50 км од Пскова.

Данас је Илић држао своје предавање „Србија и империјализам“, темељно изложено и поткрепљено документима, учинило је на све добар утисак, и нико скоро није критиковао, већ само говорио поводом појединих места. Једино је Радошевић побијао тврђење да су I и II интернационал били непријатељски расположени према нашој борби. Он је и том приликом показао своју националну честитост и зрелост. Мени је жао што сам задоцнио на предавање, јер сам морао ићи по Њуру Бошковићеву, а тешко је добити место на трамвајима. Идуће недеље држаће предавање Винавер о патриотској најновијој поезији, тј. ако останемо овде, иначе га може држати у возу, негде на путу по Сибиру.

25. фебруар

Овога дана још попуњавам дневник, овде, у слободном Петрограду, а сутра ћу можда то чинити и у бегству испред Немаца, или под њиховом влашћу. Јер јутрос су освануле излепљене објаве да је Псков пао а пошто Немци иду железницом, то они за 8 сати могу бити у Петрограду и још ноћас можемо прећи под заштиту Виљемових генерала. Страшно! И од целе те црвене, револуционарне Русије нико се не нађе бар да поквари пругу, ако неће да се бије! Апсолутно ту нису чиста посла! Лењин бар отворено вели да се не могу бити, јер познаје масу и средства, али зато се Троцки и Радек ребре и размећу неком ратоборношћу. Да није то да заварају траг и створе још већу пометњу и повод за немачко надирање? Јер у данашњим прогласима и поред све опасности која непосредно од Немаца прети Русији и револуцији, они ништа не нападају Немачку, већ све бунцају о некој завери светске буржоазије и објашњавају да немачки „калединци“ и „белогардејци“ надире под руковођењем савезне и светске буржоазије! Просто хоће сву кривицу и сву мржњу руског народа за нечувену несрећу која се сваљује на њега да баце на савезнике, јер би тобож без њих немачка престала надирати, јер су примљени њени услови.

Прво сам чуо на улици од војника, а после прочитао у „Красној газети“ да је Псков повраћен, што није искључено, јер су га били заузели само 150 Немаца, али није искључено такође да су се Немци вратили и опет га заузели. У посланству су готови за бежанију само ће причекати још до сутра да виде како ће се ствари развијати, па ако Немци пођу даље од Пскова, онда ћемо сутра увече морати кидати тј. ако добијемо који вагон. Ноћас су целу ноћ свирале сирене на фабрикама и радници се превозили трамвајима на станице. Уписују се добровољци, копају ровови, али ми све то изгледају буфпараде, од којих се Немци неће ни мало уплашити, само ако су решили да заузму Петроград. Кад ово пишем, око 1 час, чује се нека грмљавина, као далека топовска пуцњава. Ако су Немци, онда наздравље нам!

26. фебруар

Револуција преживљује последње минуте агоније, под енергичним ударцима пруског милитаризма. Беславно, кукавички умире револуција, коју је цео свет искрено поздравио и од које је толико

очекивало све човечанство. Виљемови пукови брзо надиру све даље и даље ка Петрограду и на исток од Пскова, да одсеку Петроград од Москве. Мада су се јуче проносили гласови да је Псков повраћен, данашње бољшевичке новине то не потврђују, већ само веле да Псков прелази из руке у руке, али по другој вести борба се води већ око Дна, који је много источније, на прузи Петроград – Кијев, по последњим извештајима Дно је већ у немачким рукама, а њихове извиднице су се појавиле на 35 врсти северно од Пскова, у правцу Луге, где се спрема отпор. На правцу пак Ревел–Петроград Немци су већ пред Нарвом, у којој се тобож спрема одбрана, али само на речима, а како се револуционарна војска брани види се по томе што је страшно модерно морско утврђење Ревел напуштено просто без борбе. Дични војници су побегли са приморских батерија и лађа, делећи државну имовину. Настало је оно „sauve qui peut! и граби што више!“ Естлантија се прогласила независном републиком, и у привремену владу ушло је 6 буржуја и 4 социјалистичка представника. Тако се увећава све више број немачких вазала, који ће истовремено и хранити Немачку и бранити од источне опасности, која је пре била у азијатском агресивном апсолутизму, а сад у азијатском кужном социјализму бољшевика.

На западном руском фронту Аустро-Немци не изостају иза своје браће на северу, јер су дошли близу Витебска и на 27 км од Орше, а то све није далеко од Смоленска, што је већ срце Русије. И ништа ту неће помоћи могуће одушевљење радничке младежи, јер шта може она необучена, ненаоружана учинити против модерно наоружаних и четворогодишњим ратом изучених и прекаљених немачких легиона, мада их бољшевики презриво називају „немачким калединским бандама“. А кад погледам на досадашње надирање Немаца, које већ недељу дана траје, онда је и то одушевљење сумњиво, јер где су резултати његови? Држе се митинзи, доносе резолуције, штампају прокламације, уписују и шаљу из Петрограда добровољци, који изгледа да и не дођу до фронта, управо до којих кад дође фронт они се разбегну, и једино на шта Немци наилазе, по речима „Vassiche zeitung“ то су – револуционе прокламације, које они вероватну згодно употребљавају у оскудици друге хартије. Јао, Русија бедна! Показала си се у свој својој нискости. Нема свенародног одушевљења, нарочито одушевљења интелигенције, која пасивно гледа како пролазе улицом

наоружани дечаци-радници, пролазе неопажени, непоздрављени, без иједног усклика срећног пута и успеха. Како су бољшевици свесно или несвесно, проповедајући и распаљујући, чак и ових трагичних дана, класну мржњу, припремили тријумф Вилхему, а за њим и Романовим! Јер они сад не говоре о германском империјализму, већ о савезу руске и немачке буржоазије, о калединцима и белогардејцима. А чак и анархистичког „Знамја Труда“ призива народ да заговара међусобно оптуживање и истребљење, па устане у одбрану револуције.

Мислио сам да ћемо данас путовати, па још ништа; једино смо добили потребне вагоне и ја сам са Маријом Константиновном скоро спаковао књиге „Српског института“, које су пред полазак пренете у Посланство, у којем ће изгледа остати као представник и чувар Радосав Јовановић, који се иначе решавао да остане. Вечерас сам питао посланство за одлазак, па ми је Бранислав одговорио да нећемо данас. Ноћас сам се рано пробудио, и нисам после могао спавати, јер ми је тутањ аутомобила, трамваја и др. изгледао као далека потмула топовска пуцњава.

Предвече сам био код Бошковићевих да се опростимо. Жао ми је што се растајемо, јер сам се код њих лепо проводио, а видим да ме мала воли. Она ме је у последње време увек значајно и заљубљено гледала, али сам се ја правио мање више невешт, али данас је њен поглед био тужан, и кад сам с њом пошао ка телефону у другу собу и пољубио јој руку, она ме је привукла к себи и три пута су се наше усне дуго дуго држале једна на другој. И та срећа да ме постигне баш последњег дана! Али можда је и боље, јер ја не знам како бих се понашао у тој љубави. Ја је не бих могао заваравати и вући за нос, већ би се женио, а она, поред свих симпатија, не би била жена за мене, и она зна моје погледе на жену и брак. Ако не одем мораћу се брзо објаснити с њом.

27. фебруар

Кроз који дан биће равно година дана руске револуције, или како они кажу, „смуте“, и изгледа да ће се завршетком године дана и она завршити, јер Немци се не шале: званичне новине демантују вест да је повраћен Псков, напротив веле да се Немци полако крећу ка Луги, и не више само са коњицом и аутомобилима, већ и лаком

и тешко артиљеријом. Бољшевици се тобож утврђују на линији Дно – Бологое, коју ће бранити пошто пото, јер Немци надиру на исток да одсеку Петроград од Москве. Стање је безизлазно, то већ и они признају, јер „Известија“ припремају публику, да ће влада можда морати напустити Петроград, па прећи у Москву, ако треба и на Урал. Народна банка вероватно се евакуише, јер је затворена. Колико су се бољшевици збунили види се и из тога што у једним истим новинама један чланак говори против рата, а други за очајан „свети рат“, за одбрану сваког села, сваке улице, сваке куће! А у циркулару И. К. С. у почетку се говори о немогућности ратовања, јер нема војне силе и јер би то било пропаст за совјетску власт, а на завршетку призива све на борбу! Буди бог с нама! А сва та револуционарна борба и свети рат свешће се на пламене новинарске чланке, ратоборне резолуције и пролазак по којег добровољног одреда на железничку станицу. Јер већ 8 дана Немци газе слободну руску земљу и иду да удаве револуцију, а још нипут не стиже вест о каквој борби и херојским подвизима ма кога од тих силиних револуционара. Мада је у Могилевској губернији образован диктаторски савет народних комесара и објављена општа мобилизација, свега је пошло пред Немце 1.500 људи, али то Немце није ни мало уплашило, већ они мирно иду на Могилев. Сва заваравања да Немци ваљда неће на Петроград од данас престају, после телеграма ђенерала Хофмана да је старо примирје истекло и о њему не може бити више речи, а Немци ће надирати три дана после доласка руских делегата у Брест, ради заштите Украјине, Лифландије, Естландије и Финске, према немачким условима. А у условима се каже да ће они задржати своју полицију и источно од нове границе у колико то захтева тачка 3-ћа, тј. уколико је то потребно ради заштите „самоопредељења“ поменутих држава. Финској пак може претити и прети опасност само од Петрограда, према томе треба га заузети. Ја мислим да ће они помоћи да се „самоопределе“ и Белорусија, чије аутономне савете су бољшевици растерали. Тако ће остати само Московија Ивана Грозног, па и она вазална Немцима. А дотле ће они закључити мир са Румунијом, јер је нови премијер Авереско почео преговоре са Килманом, Чернином и Макензенем и објавио да престају све обавезе старе владе, што значи да Румунија опет иде у загрљај Аустро-Немачке. Јављају да ће по закључењу мира поднети ултиматум Грчкој да напусти савезнике и онда ће свршити и са

оном нашем славном шаком јунака. Само изгледа да је и Аустрија изнемогла и да ће поћи путем Русије, зато је, ако је веровати вестима из Штокхолма, категорички тражила од Немачке да задржи своје надирање у Русију и закључи с њом мир, а сама је изјавила да неће да узима учешће у походу на Русију, чак да неће послати ни једног свог војника ни на француски фронт. Аустрија је пред дилемом: или да пропадне или да се препороди и постане силнија, него икад. Нови цар Карло мисли овом приликом да оствари давнашњи сан бившег престолонаследника Рудолфа и Франца Фердинада, да од Аустрије створи велико федеративно словенско царство. А никад згодније прилике: Украјина, дело руку аустријских, већ је створена, вазална Пољска је расположена према Аустрији, југословенски пијемонт Србија са Црном Гором је покорена, Русија је леш, према томе сад је моменат да се створи федеративна држава из уже Аустрије, Југославије, Чехо-Словачке, Маџарске, Пољске и Украјине, огромна држава од неких 100 и више милиона, која би заменила Русију. То је утолико лакше, што су за то и наши савезници, Вилсон, Лојд Џорџ, а неки дан на међусавезничкој конференцији социјалиста у Лондону, међу осталим тачкама, тражи се самоопредељење аустријских народности, али није обавезно ван оквира Аустрије, напротив се истиче жеља да она постане федеративна држава. Зар је ико могао помислити да ће нам овај рат донети пропаст Русије, а препорођај и ојачање Аустрије! Па и фамозни и болесни човек Турска подноси Русији ултиматум да очисти неке територије у року од 7 дана!

Кад сам данас отишао у Посланство тамо је била читава узбуна: трчало се, паковало, посланик је био нервозан, љутио се што га раније нисам питао где ћу оставити књиге „Српског института“, и ако је био пристао да их оставим у Посланству. Данас вели да нема места, и да је незгодно у Посланству, већ је боље у приватној кући. Питао сам др Јововића, али се и он спрема на пут, а др. Калуђеровић мање више пристаје; он ме је задржао на богатом ручку. Пошто Радосав остаје да чува Посланство, то сам решио да њему оставим бригу о смештају тих књига. Данас су готове и дописнице са вешалима; мораћу их понети са собом. Требало би понети и брошуру Стојановић–Стефанчића, али нико неће да се постара да бар види је ли готова, а већ је дато 200 рубаља капаре. Њу бисмо могли у Сибиру раздавати заробљеницима, али нико о томе неће да води рачуна. Радосав узео био на себе да

то уради, па заборавио; опомненуо сам га, али вероватно није ништа урадио. Хоћемо да извучемо хиљаде заробљеника, а не можемо пакет књижица!

28. фебруар

Опет та проклета неизвесност, очекивање и спремање за пут. Ни данас нисмо отишли, нити сам сигуран да ћемо скоро ићи. До сад смо бар били везани за посланство и нисмо се бринули куд ћемо, кад и како ћемо, али нас данас посланство оставља и иде својим путем. Одемо јутрос у посланство и видимо да су они већ спремни за пут, јер у 4 часа крећу се у Финску, без нас других! И овога се пута наши дипломати показали као и увек обични, типични бирократи, високопарни чиновници, неосетљиви, као и увек, за све што преживљујемо. Због њиховог наглог и скривеног одласка у најнезгоднијем положају нашли смо се ми „емисари“, придодати посланству, који нити смо чиновници посланства, ни војници, нити петроградска колонија. Војници ће да оду у резервни батаљон, колонија негде у унутрашњост да чека моменат кад се опет може вратити у Петроград, а шта ми да радимо, кад је наша мисија свршена, те би требало да се вратимо тамо одакле смо послани. Ја нисам о томе раније разговарао са послаником, рачунајући да ћемо ићи заједно; зато одем с Илићем и Стојановићем код њега, и он нас прими стојећи, рекавши нам одмах да нема кад разговарати с нама. Као и обично, мало је продекламовао, и нас уверавао да немамо шта да се бринемо: водиће нас Пантелић, а он је телеграфски послао инструкције Шајковићу¹⁴³ и Лонткијевићу. Мало после, у канцеларији, показало се да Л. Пантелић не зна ни кад ни куд ћемо ићи, нити је он што радио, већ за све треба да се постара Анастасијевић, који остаје, па се много не кида за нас. Напослетку нас је посланик поверио мајору Ж. Мићићу, и дао му 20.000 рубаља, од које сам суме ја за себе узео 1.000 рубаља. Пантелић је добио за колонију 5.000 рубаља.

¹⁴³ Иван Шајковић (1873–1946), књижевник и преводилац. Славистичку филологију студирао је у Београду и Прагу, а докторирао у Breslau (Вроцлав). До 1903. године секретар је у Министарству иностраних послова; кратко време био је и отправник српског посланства у Петрограду, а затим југословенски генерални конзул у Финској. Са браћом Рибникар је један од оснивача листа *Политика* 1904. године.

Ја и Илић били смо у врло незгодном положају (Радосав Јовановић остаје да чува посланство); не знамо да ли ћемо моћи из Петрограда, и куд да идемо, а сад је доцкан да одемо с посланством, јер нисмо визирали паспорте. Ненадић нам рече да ћемо се можда моћи угурати, али ми на крају решимо да идемо у Русију са осталим, а за сваки случај са Стојановићем напишемо „литере“, с којим на станици извадимо бесплатне војничке карте. Увече одем с Радошевићем и Илићем код Бошковићевих, да се дефинитивно опростимо. Пријатно смо провели до 11 часова, али ми је било тешко гледати како ме мала гледа тужним, сањалачким очима, како је боли што ће се њена тек започета љубав тако сурово прекинути, можда за навек. Њени страсни, младалачки пољупци, дати кришом, на брзу руку, показали су сву јачину њене љубави. Због ње сам се ја осећао несрећан. По повратку паковао сам се до 2 часа, а легао тек у 3 часа.

Лектор
Биљана Рацковић

Тираж: 300

Штампа
Беокига, Београд

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(47)''1917''(093.3)
81:929 Московљевић М.

МОСКОВЉЕВИЋ, Милош

У Великој руској револуцији : дневничке белешке / Милош Московљевић ; приредио Момчило Исић. - Београд : Институт за новију историју Србије, 2007 (Београд : Беокига). - 173 стр. : факс. ; 24 см. - (Библиотека "Студије и монографије" / Институт за новију историју Србије ; књ. бр. 40)

Ауторова слика. - Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-7005-056-3

а) Московљевић, Милош (1884-1968) - Дневници б) Октобарска револуција 1917 - У успоменама

COBISS.SR-ID 145086732